

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV ĽUDOVÍTA ŠTÚRA

SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

2

ROČNÍK 75, 2024

 scienciendo

 SAP
SLOVAK ACADEMIC PRESS

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS
VEDECKÝ ČASOPIS PRE OTÁZKY TEÓRIE JAZYKA

JOURNAL OF LINGUISTICS
SCIENTIFIC JOURNAL FOR THE THEORY OF LANGUAGE

Hlavná redaktorka/Editor-in-Chief: doc. Mgr. Gabriela Múcsková, PhD.

Výkonní redaktori/Managing Editors: PhDr. Ingrid Hrubaničová, PhD., Mgr. Miroslav Zumrík, PhD.

Redakčná rada/Editorial Board: PhDr. Klára Buzássyová, CSc. (Bratislava), prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc. (Bratislava), PhDr. Ingrid Hrubaničová, PhD. (Bratislava), prof. Mgr. Martina Ivanová, PhD. (Prešov), Mgr. Nicol Janočková, PhD. (Bratislava), PhDr. Alexandra Jarošová, CSc. (Bratislava), prof. PaedDr. Jana Kesselová, CSc. (Prešov), PhDr. Ľubor Králik, DSc. (Bratislava), doc. Mgr. Gabriela Múcsková, PhD. (Bratislava), Univ. Prof. Mag. Dr. Stefan Michael Newerkla (Viedeň – Rakúsko), Prof. Mark Richard Lauersdorf, Ph.D. (Kentucky – USA), prof. Mgr. Martin Ološtiak, PhD. (Prešov), prof. PhDr. Slavomír Ondrejovič, DrSc. (Bratislava), prof. PaedDr. Vladimír Patráš, CSc. (Banská Bystrica), prof. PhDr. Ján Šabol, DrSc. (Košice), prof. PhDr. Juraj Vaňko, CSc. (Nitra), Mgr. Miroslav Zumrík, PhD. (Bratislava), prof. PhDr. Pavol Žigo, CSc. (Bratislava).

Technický redaktor/Technical editor: Mgr. Vladimír Radik

Vydáva/Published by: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, v. v. i.

- v tlačenej podobe vo vydavateľstve SAP – Slovak Academic Press, s. r. o.

- elektronicky vo vydavateľstve Sciendo – De Gruyter

<https://content.sciendo.com/view/journals/jazcas/jazcas-overview.xml>

Adresa redakcie/Editorial address: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Panská 26, 811 01 Bratislava

Kontakt: jazykovedny.casopis@juls.savba.sk

Elektronická verzia časopisu je dostupná na internetovej adrese/The electronic version of the journal is available at: <https://www.juls.savba.sk/ediela/jc/>, https://www.sav.sk/?lang=sk&doc=journal-list&journal_no=26

Vychádza trikrát ročne/Published triannually

Dátum vydania aktuálneho čísla (2024/75/2) – december 2024

Quartile ranking 2023: Q2

CiteScore 2023: 0,5

SCImago Journal Rank (SJR) 2023: 0,258

Source Normalized Impact per Paper (SNIP) 2023: 0,583

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS je evidovaný v databázach/JOURNAL OF LINGUISTICS is covered by the following services: Baidu Scholar; Cabell's Journalytics; CEEAS (Central & Eastern European Academic Source); CEJSH (The Central European Journal of Social Sciences and Humanities); CEEOL (Central and Eastern European Online Library); CNKI Scholar (China National Knowledge Infrastructure); Dimensions; EBSCO; ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and Social Sciences); ExLibris; Google Scholar; IBR (International Bibliography of Reviews of Scholarly Literature in the Humanities and Social Sciences); IBZ (International Bibliography of Periodical Literature in the Humanities and Social Sciences); International Medieval Bibliography; J-Gate; JournalGuide; JournalTOCs; KESLI-NDSL (Korean National Discovery for Science Leaders); Linguistic Bibliography; Linguistics Abstracts Online; MLA International Bibliography; MyScienceWork; Naver Academic; Naviga (Softweco); ProQuest; ReadCube; ScienceON/AccessON; SCILIT; SCImago (SJR); Scite_; SCOPUS; Semantic Scholar; Sherpa/RoMEO; TDNet; Ulrich's Periodicals Directory/ulrichsweb; WorldCat (OCLC); X-MOL.

ISSN 0021-5597 (tlačená verzia/print)

ISSN 1338-4287 (verzia online)

MIČ 49263

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV EUDOVÍTA ŠTÚRA
SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

2

ROČNÍK 75, 2024

Prizvaný editor:
Ľubor Králik

 scienciendo

SAP
SLOVAK ACADEMIC PRESS

Tematické číslo Jazykovedného časopisu venujeme pamiatke

prof. PhDr. Šimona Ondruša, CSc.

(27. 10. 1924 – 8. 1. 2011)

autori príspevkov a členovia redakčnej rady

OBSAH CONTENTS

135 **Eubor KRÁLIK: Úvod**

Eubor KRÁLIK: Introduction

Štúdie

Studies

139 **Zbigniew BABIK: Na tropach słowiańskich dialektizmów leksykalnych w toponimii Polski: *vertęja ‘wzniesienie’ i pokrewne**

Zbigniew BABIK: Tracking ancient Slavic lexical dialectisms in the toponymy of Poland: **vertęja* ‘hill, holm’ and cognates

Zbigniew BABIK: Po stopách slovanských lexikálnych dialektizmov v poľskej toponymii: **vertęja* ‘vyvýšenina’ a príbuzné lexémy

157 **Ondřej BLÁHA: On the etymology of the name *Haná* (river and region in Central Moravia)**

Ondřej BLÁHA: K etymológii názvu *Haná* (rieka a oblasť na strednej Morave)

162 **Vít BOČEK: Myšlenky o vývoji indoeuropeistiky: formulismus, realismus a text prajazyka**

Vít BOČEK: Thoughts on the development of Indo-European Studies: formulism, realism and the protolanguage text

175 **Martin DIWEG-PUKANEC: Notes on the semantic development of Old Church Slavic *нравъ* and *rovaniję***

Martin DIWEG-PUKANEC: Poznámky k sémantickému vývinu staroslovienskeho *нравъ* a *rovaniję*

186 **Metka FURLAN: Slovenski narečni hapaks legomenon *mežek* ‘mlad medved’ in slovansko **mečьkъ* ‘medved’**

Metka FURLAN: Slovene dialectal hapax legomenon *mežek* ‘young bear’ and Slavic **mečьkъ* ‘bear’

Metka FURLAN: Slovinské nárečové hapax legomenon *mežek* ‘mladý medved’ a slovanské **mečьkъ* ‘medved’

199 **Ilona JANYŠKOVÁ: Stopa Šimona Ondruše v *Etymologickém slovníku jazyka staroslověnského***

Ilona JANYŠKOVÁ: Trace of Šimon Ondruš in the *Etymological Dictionary of the Old Church Slavonic Language*

207 **Gabriella JUHÁSZ: The Hungarian word *gyenge* ‘weak, feeble, powerless’ and its Slovak (Slavic) cognates**

Gabriella JUHÁSZ: Maďarské *gyenge* ‘slabý’ a s ním súvisiace slovenské (slovanské) výrazy

- 218 **Helena KARLÍKOVÁ: Posmrtný šat v slovanském kontextu**
Helena KARLÍKOVÁ: The funeral garment in the Slavonic context
- 226 **Наталья КОРИНА: Этимологизация фразеологизмов: некоторые проблемы и задачи**
Natalia KORINA: Etymologizing the phrasemes: some problems and goals
Natalia KORINA: Etymologizácia frazém: niektoré problémy a úlohy
- 241 **Marek STACHOWSKI: Slovenské kaputan – zvláštny turcizmus**
Marek STACHOWSKI: Slovak *kaputan* – an unusual Turkish loanword
- 245 **Виктор Петрович ШУЛЬГАЧ: Деякі праслов'янські nomina agentis із суфіксом *-ar'ь (на матеріалі апелативної і пропріальної лексики)**
Viktor Petrovych SHUL'HACH: Some Proto-Slavic nomina agentis with the suffix *-ar'ь (based on appellative and proprial lexis)
Viktor Petrovyč ŠUHAČ: Niektoré praslovanské nomina agentis so sufixom *-ar'ь (na materiáli apelatívnej a propríálnej lexiky)
- 256 **Bohumil VYKYPĚL – Taťána VYKYPĚLOVÁ: Z práce na Etymologickém slovníku jazyka staročeského**
Bohumil VYKYPĚL – Taťána VYKYPĚLOVÁ: From the Work on the *Etymological Dictionary of the Old Czech Language*

ÚVOD

Aktuálne číslo *Jazykovedného časopisu*, ktoré predkladáme slovenskej i zahraničnej odbornej verejnosti, je venované 100. výročiu narodenia prof. PhDr. Šimona Ondruša, CSc., jednej z najvýraznejších osobností slovenskej diachrónnej lingvistiky.¹

Šimon Ondruš sa narodil 27. októbra 1924 v Klčove. Po maturite na Štátnom gymnázium v Levoči absolvoval v r. 1946 – 1950 štúdium slovenského jazyka a filozofie na Filozofickej fakulte Slovenskej univerzity (dnešná Univerzita Komenského) v Bratislave, r. 1951 vykonal – už ako univerzitný asistent – druhé štátne skúšky, potvrdzujúce „odbornú spôsobilosť... vyučovať jazyk slovenský a filozofiu na slovenských gymnáziách (škola III. stupňa) so slovenským jazykom vyučovacím“², a r. 1952 získal doktorský titul (dizertácia s názvom *Spišské nárečie obce Klčov*). Na margo svojich vtedajších odborných záujmov sám Š. Ondruš v tom istom roku konštatoval: „... podal som dizertačnú prácu z odboru dialektológie (počas celých štúdií som robil totiž nárečový výskum pre Jazykovedný ústav SAVU)... I keď som mal na fakulte ako oficiálne predmety slovenčinu a filozofiu, predsa popri látke z uvedených odborov už od prvej štátnice som venoval neobyčajnú pozornosť otázkam všeobecnej jazykovedy, vďaka návšteve určitých prednášok prof. Dr. Isačenka a doc. Dr. Ružičku. Od r. 1948 bol som vedeckou pomocnou silou v Seminári pre porovnávací jazykospyt...“³

Práve pod vedením A. V. Isačenka absolvoval Š. Ondruš v r. 1952 – 1955 aj vedeckú aspirantúru v odbore slovanská porovnávacía jazykoveda. Po obhajobe kandidátskej dizertácie v r. 1959 a získaní vedeckej hodnosti kandidáta filologických vied (CSc.) nasledovalo habilitačné konanie, po ktorého úspešnom zavŕšení bol Š. Ondruš vymenovaný s účinnosťou od 1. februára 1961 za docenta v odbore porovnávacía indoeurópska jazykoveda na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského. R. 1967 sa stal mimoriadnym profesorom a r. 1980 profesorom. R. 1990 odišiel do dôchodku.

¹ Edičnú prípravu a vydanie čísla podporila Vedecká grantová agentúra Ministerstva školstva, výskumu, vývoja a mládeže Slovenskej republiky Slovenskej republiky a Slovenskej akadémie vied (VEGA; projekt č. 2/0126/24). Fotografia na na úvodnej strane čísla (© archív rodiny Ondrušovej) bola použitá so súhlasom Slovenského literárneho centra.

² Vysvedčenie učiteľskej spôsobilosti pre gymnáziá (školy III. stupňa). 18. 12. 1951. In: Archív Univerzity Komenského v Bratislave, fond Skúšobná komisia pre učiteľstvo na stredných školách v Bratislave pri Filozofickej fakulte UK v Bratislave, študijný spis Šimona Ondruša, a. š. 75. – Za sprístupnenie dokumentácie súvisiacej s osobou Š. Ondruša a za technickú pomoc s archívnym materiálom ďakujeme Mgr. Jane Macounovej, vedúcej Archívu Univerzity Komenského.

³ Curriculum vitae (30. 8. 1952). In: Archív Univerzity Komenského v Bratislave, fond Filozofickej fakulty UK v Bratislave, personálne oddelenie, sign. B II/2, osobný spis dekana Šimona Ondruša.

Okrem svojej *alma mater* Š. Ondruš kratšie pôsobil aj na iných vysokých školách. Už v letnom semestri akademického roku 1951/1952 bol „uvoľnený prednášať slovenčinu na Vysokej škole politických a hospodárskych vied v Prahe“.⁴ V r. 1959 – 1961 pracoval ako lektor slovenčiny a češtiny na univerzite v Debrecíne (o takéto pracovné miesto prejavil záujem „[k]vôli osvojeniu maďarčiny, ktorá je pri stredoeurópskej a východoeurópskej jazykovej problem[at]ike, najmä pri etymologickom bádání, veľmi potrebná“⁵), v r. 1968 – 1969 bol hosťujúcim profesorom slovenského a českého jazyka na univerzite v Kolíne nad Rýnom. Vyučoval i na Trnavskej univerzite, obnovej r. 1992. Zomrel 8. januára 2011 v Bratislave.

Š. Ondruš pôsobil aj ako dekan bratislavskej filozofickej fakulty (1963 – 1965) a ako dlhoročný vedúci katedry slavistiky a indoeuropeistiky (1964 – 1986),⁶ založenej r. 1964. Podrobné údaje o jeho organizačnej a i. činnosti obsahuje bibliografia *Slovenskí jazykovedci* (autor L. Dvonč, neskôr J. Behýlová), dostupná i na webovej stránke Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV.⁷

Ondrušovo vedecké dielo je tematicky značne široké. Zväzok zmienenej bibliografie slovenských lingvistov, ktorý zahŕňa posledný rok Ondrušovho života, v tejto súvislosti konštatuje: „Pracoval v oblasti porovnávacej slovanskej a indoeurópskej jazykovedy, najmä etymológie [kurzíva Ľ. K.], staroslovenčiny, všeobecnej jazykovedy a dejín jazykovedy.“⁸

Súpis Ondrušovej publikačnej činnosti prezrádza, že etymologické príspevky začal publikovať v druhej polovici 50. rokov 20. stor.⁹ Za osobitne významnú možno podľa nášho názoru považovať už štúdiu *Nad Etymologickým slovníkom jazyka českého a slovenského* (1958):¹⁰ Ondrušov text, uverejnený na stránkach *Jazykovedného časopisu*, nielenže zaraďuje dielo brnianskeho etymológa V. Machka¹¹ do širšieho kontextu dobovej slovanskej i neslovanskej etymologickej lexikografie, ale prináša aj autorove vlastné úvahy súvisiace s metodológiou etymologického výskumu – s príslušným časovým odstupom je zrejmé, že táto raná Ondrušova štúdia naznačuje metodologické aspekty či postupy, ktorým autor neskôr venoval zvláštnu pozornosť

⁴ Ibid.

⁵ Žiadosť o habilitáciu (7. 11. 1959). In: Archív Univerzity Komenského v Bratislave, loco cit.

⁶ Od r. 1987 katedra slovanských filológií.

⁷ *Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov*. Dostupné na: https://www.juls.savba.sk/ediela/slovenski_jazykovedci/ [cit. 31-10-2024].

⁸ BEHÝLOVÁ, Júlia (2018): *Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (2011 – 2015)*. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV – Veda, vydavateľstvo SAV, s. 362. Dostupné na: https://www.juls.savba.sk/ediela/slovenski_jazykovedci/2011-2015.pdf [cit. 31-10-2024].

⁹ Podľa Ondrušovho vyjadrenia malo ísť o „vybrané kapitoly z kandidátskej práce“; porov. Žiadosť o habilitáciu (7. 11. 1959).

¹⁰ ONDRUŠ, Šimon (1958): *Nad Etymologickým slovníkom jazyka českého a slovenského*. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 9, č. 1–2, s. 144–162.

¹¹ MACHEK, Václav (1957): *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd. 627 s.

vo vlastnej etymologickej praxi.¹² Jeho pripomienky k spôsobu spracovania slovenskej lexiky v Machkovom etymologickom slovníku¹³ zrejme poslúžili aj ako jeden z impulzov, na základe ktorých Š. Ondruš postupne dospel k rozhodnutiu vypracovať samostatný etymologický slovník slovenského jazyka.

Jediným textom, v ktorom Š. Ondruš prináša určité informácie o charaktere zamýšľaného diela, je podľa našich vedomostí jeho štúdia z prvej polovice 80. rokov 20. stor., kde nachádzame o. i. nasledujúcu pasáž: „Pretože v širokých kultúrnych vrstvách (najmä spisovateľských, novinárskych a učiteľských) je o SES [v tom čase rozpracovaný *Slovenský etymologický slovník* – Ľ. K.] veľký záujem, autor sa rozhodol pripraviť najprv na vydanie jednozväzkový Príručný slovenský etymologický slovník popularizačného rázu bez sústavného uvádzania všetkých slovných responzií z iných slovanských a indoeurópskych jazykov, ako aj bez uvádzania veľkého množstva doterajšej literatúry a doterajších výkladov. Ten by mohol ísť do tlače o dva-tri roky. Vydanie SES s plnou materiálou a literárnou dokumentáciou (asi v troch zväzkoch podľa vzoru diela M. Vasmera *Russisches etymologisches Wörterbuch*¹⁴) pre potreby vedeckej slavistiky možno očakávať okolo r. 1990.“¹⁵ Žiaľ, Ondrušov etymologický slovník, dlho očakávaný odbornou aj širšou kultúrnou verejnosťou, nebol vydaný ani vo vlastnej vedeckej, ani v skrátenej popularizačnej verzii.

Za určitý pokus o syntetickú prezentáciu Ondrušovho diela možno azda považovať trojzväzkovú publikáciu *Odtajnené trezory slov*,¹⁶ prinášajúcu tematicky usporiadaný výber z autorových textov populárno-vedeckého charakteru. Na zadnej strane obálky všetkých troch zväzkov sa nachádza životopisná informácia o Š. Ondrušovi, ktorá na obálke 2. a 3. zväzku obsahuje aj nasledujúci záverečný odsek: „*Odtajnené trezory slov* zaplňajú boľavú medzeru v slovenskej etymológii. Sú jedným zo stavebných kameňov veľkého slovenského etymologického slovníka, ktorého, veríme, sa čochvíľa tiež dočkáme.“

Takéto nádeje sa nesplnili. Uvedené neradostné konštatovanie však akiste nič nemení na fakte, že z Ondrušovho pera pochádza mnoho originálnych etymologických výkladov – predkladaných vo forme vedeckých štúdií (o. i. ako čiastkové výstupy dlhodobej práce na etymologickom slovníku slovenského jazyka) aj textov

¹² K Ondrušovej metodológii porov. novšie DIWEG-PUKANEC, Martin (2022): Etymologické výskumy v časopise Slovenská reč. In: *Slovenská reč*, roč. 87, č. 3 (špeciálne číslo „90. výročie založenia časopisu“), s. 394–397; JANYŠKOVÁ, Ilona (2024): Stopa Šimona Ondruše v *Etymologickém slovníku jazyka staroslovenského*. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 75, č. 2, s. 201–204.

¹³ Ondruš, Nad Etymologickým slovníkom..., s. 159–160.

¹⁴ VASMER, Max (1950–1958): *Russisches etymologisches Wörterbuch. Bd. I–III*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.

¹⁵ ONDRUŠ, Šimon (1984): Slovenský etymologický slovník. In: *Obsah a forma v slovnjej zásobe. Materiály z vedeckej konferencie o výskume a opise slovnjej zásoby slovenčiny (Smolenice 1.–4. marca 1983)*. Red. J. Kačala. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, s. 331–332.

¹⁶ ONDRUŠ, Šimon (2000, 2002, 2004): *Odtajnené trezory slov. Zv. [I], II, III*. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej. 242, 228, 232 s.

určených pre širšiu verejnosť –, ktoré sa síce nemuseli vždy stretnúť s priaznivým prijatím v odborných kruhoch, napriek tomu však aj ony mohli viesť k ďalšej vedeckej diskusii o tom-ktorom slovenskom, praslovanskom, indoeurópskom či maďarskom výraze, usilujúcej sa o vyriešenie otázky jeho pôvodu. Komplexné a objektívne (*sine ira et studio*) zhodnotenie Ondrušovho vedeckého diela a analýza jeho recepcie v slovenskom i medzinárodnom kontexte zostáva dôležitou úlohou slovenskej jazykovedy.

K jej perspektívnemu splneniu nepochybne prispievajú aj viaceré štúdie zaradené do aktuálneho čísla *Jazykovedného časopisu*, ktorých autori nadväzujú na Ondrušove publikácie a hodnotia jeho etymologické hypotézy z hľadiska dnešného stavu poznania v etymológii či diachrónej jazykovede. Predkladaný *Festschrift* zároveň názorne oboznamuje čitateľa s mnohoaspektovosťou etymologického výskumu, ku ktorému patrí o. i. rekonštrukcia lexikálneho fondu predpokladaných prajazykov i samotná otázka reálnosti prajazykových rekonštrukcií, etymologická analýza čiastkových lexikálno-sémantických skupín v širších extralingvistických súvislostiach, komplexná etymologická interpretácia konkrétnych lexém z rôznych jazykov, z hľadiska pôvodu domácich i prevzatých, tvoriacich súčasť slovnej zásoby starších období vývinu toho-ktorého jazyka, jeho nárečí či onymie, ale aj etymologizácia frazeologizmov ako nadslovných jednotiek jazykového systému.

Na záver nám nezostáva nič iné ako vysloviť úprimné poďakovanie všetkým autorom, ktorí svojimi textami umožnili vznik takéhoto monotematického čísla *Jazykovedného časopisu*: zároveň si dovoľujeme vysloviť presvedčenie, že tým prispeli aj k lepšej informovanosti slovenského čitateľa o dianí v súčasnej etymologickej vede.

Lubor Králik

NA TROPACH SŁOWIAŃSKICH DIALEKTYZMÓW LEKSYKALNYCH W TOPONIMII POLSKI: *VERTĚJA ‘WZNIESIENIE’ I POKREWNE¹

ZBIGNIEW BABIK

Instytut Filologii Słowiańskiej, Wydział Filologiczny, Uniwersytet Jagielloński,
Kraków, Polska

BABIK, Zbigniew: Tracking ancient Slavic lexical dialectisms in the toponymy of Poland: **vertěja* ‘hill, holm’ and cognates. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2024, Vol. 75, No. 2, pp. 139–156.

Abstract: A Polish field name attested in the 20th–21st centuries as *Wrzyciej*, *Wrzycieja* and (plural?) *Wrzycieje* (the village of Apolonka, Silesian Voivodeship, Southern Poland) seems to reflect the ancient Slavic lexical dialectism **vertěja* ‘small hill; holm (?)’, conserved as appellative up to our days mainly in Old and North Russian as well as in few Belarusian and peripheric North-Western Ukrainian dialects. In the main bulk of the paper historical reflexes of this word (including variants) and those of the most closely related lexemes **vertb* (**-i*-stem) and **vertbe* are presented and discussed. The latter, in their turn, may be reflected in the Polish place names *Wrzec(z)ko* bis (if < **Vert-bsko*) and (so?) *Wrzecica* (if < **Vertica*). As the vowel *y* of *Wrzyciej-* might point to the retained length of the etymologically long radical syllable, some remarks are devoted to the prosodic reconstruction and subsequent evolution of possible proto-forms as well.

Keywords: *Wrzyciej(a)*, Polish toponymy, Proto-Slavic vocabulary, geographical terminology

Jesienią 2014 r., przeprowadzając zamierzoną na poszukiwanie archaizmów nazewniczych ekscepcję UN-owskiego tzw. maszynopisu profesorskiego powiatu częstochowskiego², napotkałem w nim osobliwą nazwę *Wrzyciej*, odnoszoną do pola we wsi Apolonka k. Złotego Potoku (gm. Janów). Informacja obejmowała ponadto nieróżniącą się postać obiegową (gwarową), uwagę o nieodmienności nazwy („(nie odm.)”) uzasadniającą brak końcówki dopełniacza, kod lokalizacyjny IV D 28³ oraz

¹ Ze względu na ograniczenia objętościowe pewne powiązane kwestie musiały zostać tu całkowicie pominięte – przede wszystkim etymologia omawianej rodziny wyrazowej, ale także potencjalnie pokrewne derywaty z *-n-* i *-l-* oraz ich możliwe ślady w toponimii (także polskiej). Mam nadzieję powrócić do nich w nieodległej przyszłości.

² O okolicznościach powstania i współczesnego „odzyskania” tych materiałów por. Babik (2019). Eksplorację przeprowadzał nieidentyfikowalny dla mnie językoznawca z kręgu polonistyki wrocławskiej pod koniec lat 50. XX w.

³ „IV D” to symbol kwadratu wyrysowanego na wykorzystanej przez eksploratora mapie powiatowej 1 : 100 000 z lat 50., zaś „28” to wpisany na nią numer przypisany tej konkretnej nazwie. Wobec zlokalizowania obiektu na drukowanej mapie z tego samego czasu (p. niżej) nie ma on większej wartości

dopisaną poniżej ręcznie uwagę o „nieużywaniu nazwy” (por. niżej ryc. 1). Zapewne ta ostatnia informacja, wniesiona przez organ administracji lokalnej podczas tzw. konsultowania maszynopisów, zdecydowała o pominięciu nazwy w opracowanym w postaci matryc, choć niewydanym drukiem w normalnym trybie tomiku powiatowym (por. UNMatr CCII; Heromiński 1974).

27. b. n.	IV D 27	gr. Janów wies Apolon- ka	wapien- nik	Wapiennik, -a	Wapiennik,
28. b. n.	IV D 28	gr. Janów wies Apolonka	pole Wrzyciej (nie odmi.) <i>nieodmienna</i>	Wrzyciej (nie odmi.)	Wrzyciej (nie odmi.)
29. Ponik	IV D 29	gr. Janów wies	Ponik, -a Pónik, -a	Ponik, -a	Ponik, -a

Ryc. 1. *Wrzyciej* w UNMasz CCII, s. 2 pliku „gm. Janów”. Widoczna dopisana ręcznie uwaga „nazwa nie używana”. Skrót „b[rak]. n[azwy].” odnosi się do wykorzystanych przez eksploratora mapy 1 : 100 000 i drukowanego wykazu nazw.

Jako że *y* może na tym obszarze gwarowym reprezentować również dawne **ē* długie (późniejsze *é* pochylone)⁴, skojarzyłem postać *Wrzyciej* < **Wrzéciej* z prasłowiańskim rekonstruktem **vertēja* ‘wzniesienie’, znanym mi od dawna z podtytułu artykułu Ż. Ż. Warbot (Varbot 1978), przytaczanego w pracach autorów polskich. Oczekiwanym lokalnym refleksem takiej praformy byłyby **Wrzecieja* lub – przy założeniu długości pierwszej sylaby i skrócenia pozostałych – **Wrzycieja*. Postać nazwy zakończoną na *-j* (zamiast oczekiwanego *-ja*) można wyjaśnić przeszerogowaniami fleksyjnymi obserwowanymi w polszczyźnie między femininami na *-a* po miękkiej *i* i na spółgłoskę (por. np. *koleja* : *kolej*, zaświadczone w znaczeniach ‘kolejność’ i ‘koleina’, zob. SEJP II, s. 350). W każdym razie postaci nom.(–acc.) sg. na *-ej* nie można uznać za dawną ze względu na brak w niej oczekiwanego reflexu wzdłużenia zastępczego (**-ēj* > **-ěj* > *-ij* lub nawet *-i*), bezwzględnie oczekiwanego przy praformie zakończonej na **-ejb* lub **-ějb*. Musimy przyjąć wtórne utworzenie tego mianownika w oparciu o przypadki zależne zawierające *-ej-*. Zakończenie takie mogłoby być dawne jedynie przy wywodzie *-ej* < **-bjb*, jako że jery wzdłużeniu zastępczemu nie podlegały.

Niepokoiliła jednak informacja o nieodmienności toponimu, mogąca sugerować petryfikację w niej jakiegoś wyrażenia z przyimkiem *w* i nazwą o odmianie

informacyjnej (ściśła lokalizacja na podstawie elementu kodu umieszczonego na zaginionej dziś mapie nie będzie już raczej możliwa, por. Babik 2019, s. 299–301).

⁴ Dejna (1981, mapa 54). W szczegółach obraz jest nieco bardziej skomplikowany – według AGP III (mapa 82) w Dąbku (ok. 14 km na N od Apolonki) i Niegowej (ok. 8 km na S) podstawowym refleksem jest *y*, jasne *e* (jak w polszczyźnie ogólnej) i odrębne *ě* spotyka się w pojedynczych formach. Natomiast w Turowie (ok. 15 km na NW) podstawowym refleksem jest *ě*, spotyka się jednak *e* i *y*.

przymiotnikowej. Wątpliwości te nasiliły po wyszukaniu w Internecie wydanego przez wójta gminy Janów ogłoszenia o przetargu na sprzedaż działek, zawierającego fragment na *Wrzyciej*. Pierwszej wersji tego ogłoszenia, wydanej jeszcze przed rokiem 2020, nie zarchiwizowałem; kolejna wersja datowana jest na 25 lutego 2022 r.⁵, a działka nr 180 opisana jest w nim *Działka położona na „Wrzyciej”*. Jednak analiza sposobu opisanie innych działek przekonuje, że obok poprawnych postaci miejscownika (*na*) *Kuźlu*, *Sowiej Górze*, *Łączkach*, *Tarkach* (i nieodmiennego *na „Za Tarkami”*), *Miedzkach* form niektórych nazw użyto w mianowniku. Niewątpliwym przykładem wydaje się nazwa działki nr 346 *na „Podlzie”* (zamiast *,*Podlaziu*”), gdzie chodzi o nazwę terenową *Podlzie* znajdującą się w sąsiednim Poniku (por. np. Mp52-JKCz). Takie nieoczekiwane użycia form nazw z przyimkami o określonej rekcji wynikają zapewne z nieumiejętności posługiwania się toponimami nieznanymi autorom tych zapisów z odmiany w żywym języku, a pozbawionych oparcia w polszczyźnie literackiej (nb. zarówno *Wrzyciej*, jak i *Podlzie* mogłyby imitować postacie miejscownika hipotetycznych nazw **Wrzycia* i **Podlaza*).

Wobec tych rozbieżności, podczas turystycznego pobytu w Apolonce pod koniec sierpnia 2020 r. przeprowadziłem wywiad terenowy, odpytując osoby napotkane na posesjach w okolicy domu sołtysa. Pierwszą informatorkę (zapewne powyżej 70 lat) zapytałem o lokalizację miejsca [na vżyćej], z rozmysłem używając postaci dwusylabowej, na co ta odpowiedziała trójsylabową ([no, no, na vżyćej]). Z dalszej rozmowy wynikało, że forma mianownika brzmi [vżyćeja], cała nazwa zaś podlega odmianie. Informatorka nie była jednak autochtonką, w Apolonce zamieszkała po zamążpójściu w latach 60., pochodziła zaś z Kieleckiego. Druga informatorka, po drugiej stronie szosy, była młodsza (nie więcej niż 50 lat?) i miejscowa. Podaną jej postać [vżyćej] poprawiła na [vżyćeja], zapytana zaś o warunki użycia toponimu bez wahania podała frazy [z vżyćej] (gen.), [na vżyćej] (acc.), [na vżyćej] (loc.). Na pytanie o jego pochodzenie zadeklarowała niewiedzę. Obie informatorki wskazywały ku północnemu zachodowi, w stronę zarastającego młodym lasem sosnowym pagórka (por. niżej ryc. 2). Na tym kwestię obecnego uzusu nazewniczego we wsi uznałem za wyjaśnioną, zaś informacje o nieodmienności za błędne, choć nielatte do wytłumaczenia. Odrzucić musimy również deklarację o nieużywaniu nazwy – gdyby już wówczas istotnie była ona znana tylko biernie i starszym pokoleniom, osoby, które trafiły do wsi w latach 60. lub później, nie miałyby okazji do jej przyswojenia (być może autorom tej uwagi chodziło zresztą o brak okazji do używania nazwy w obiegu urzędowym).

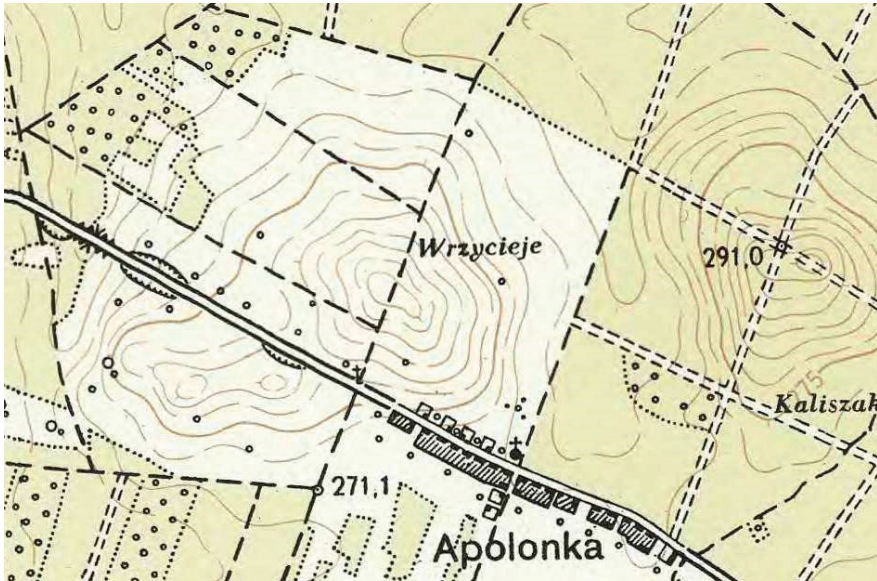
⁵ Por. https://www.bip.janow.akcessnet.net/upload/plik,20211013130217,za1_do_zarz_157.pdf [dostęp: 30-09-2024]. W innym dokumencie gminy napisano *działka położona na tzw. „Wrzyciej”* (nr 169; Wykaz nieruchomości Gminy Janów przeznaczonych do sprzedaży) z datą 28 maja 2013 r., por. <https://www.bip.janow.akcessnet.net/UserFiles/wykaz28V.pdf> [dostęp: 30-09-2024].

Ryc. 2. Obiekt widziany od wschodu, z czarnego szlaku turystycznego, 26 sierpnia 2020 r. (zdjęcie wykonał autor niskiej jakości aparatem fotograficznym telefonu typu slider).

Po 2020 r. udało się wyjaśnić, iż *Wrzycieje* jako podpis wspomnianego pagórka pojawia(ją) się już na cywilnej mapie powiatu z 1961 r. (Mp25-Cz, arkusz 8, por. niżej ryc. 3). Niewątpliwie z tej mapy zaczerpnięto nazwy terenowe umieszczone na mapce w książce J. Bogdanowskiego (2000, s. 151). Nazewnictwo tej rodziny map jest wierną kopią nazewnictwa opracowanych nieco wcześniej map wojskowych tej samej skali, które z kolei zostało sprawdzone lub pozyskane w terenie podczas wojskowo-cywilnego zdjęcia topograficznego przypadającego głównie na lata 50.⁶. Te tzw. „obrębówki”, choć wykorzystywane w nauce, nie zostały jednak poddane systematycznej ekscerpcji pod kątem materiału mikrotoponimicznego, którego część wciąż pozostaje poza obiegiem toponomastycznym. Co ciekawe, nazwa nie pojawia się w obficie nasyconej mikrotoponimią innej rodzinie map, powstałej w oparciu o zdjęcie topograficzne 1 : 10 000 i akcję zbieracką z lat 60., których materiał trafił w całości do Państwowego Rejestru Nazw Geograficznych.

⁶ Por. https://pl.wikipedia.org/wiki/Polskie_mapy_topograficzne [dostęp: 30-09-2024].

Ryc. 3. Wzniesienie (pole?) *Wrzycieje* na częstochowskiej „obróbowce” z 1961 r.

Poświadczenia nazwy obejmują zatem warianty *Wrzyciej* (lata 50. XX w. – 20. (?) XXI w.) i *Wrzycieja* (2. dekada XXI w.) oraz – niepozwalające na jednoznaczną rekonstrukcję formy syngulatywnej – pluralne (?) *Wrzycieje* również od lat 50. XX w. Niejasne, czy odzwierciedla to ich rzeczywiste następstwo chronologiczne, czy jednak dla wcześniejszych dekad można przyjąć współistnienie tych trzech postaci w czasie, mimo stosunkowo małej (obejmującej zapewne nie więcej niż kilkaset osób) liczebności i niewielkiej dyspersji terytorialnej grupy użytkowników topnimu.

* * * * *

Rekonstrukcja **vertēja* została oparta przez Warbot i wcześniejszych badaczy przede wszystkim na staroruskim zapisie *веретья* w źródle XV w., a także formach gwarowych, które taka rekonstrukcja pokrywa. Trzeba jednak zauważyć, że nie wszystkie współrzdzenne postacie na *-a* wspierają taką rekonstrukcję, w dużym zasięgu zaświadczone bowiem formy *веретия* (wykraczającą poza areał ikawskich gwar północnorosyjskich) oraz *веретья*. W tekstach staroruskich występują przy tym nierzadkie zapisy z *<e>*. Srezniewski (Sreznevskij 1893, szp. 244) przytoczył jedynie trzy przekazy z *e* z kupieckiej księgi nowogrodzkiej XIV–XV w. (czy jednak z oryginałów?). SRJa (II, s. 86, s.v. *веретейка*; s. 87, s.v. *веретейя*) ma już zapis z *ѣ* z XV w. z gramoty dwińskiej, ale obok niego również z *e* (r. 1482, bis), które wystę-

puje też w formach późniejszych (ib., lata 1638, 1674, 1679). W gramotach dwińskich pochodzących z XV w. zapisy z *ѣ* jednak dominują (Gorškova 1968, s. 126: *вѣрѣтъѣю, веретѣю, вѣрѣтъѣи* bis, *веретѣи, веретѣика*, oprócz tego *верѣтъю* i *веретѣи*; to ostatnie można uznać za przykład spotykanego w tych zabytkach ikania, por. ib., s. 126–130). Opracowania zabytków pośredniowiecznych notują jedynie *e* (Panin 1991, s. 17, z lat 1677, 1683 i 1706; Poljakova 2010, s. 66: z lat 1623 bis, 1652, 1671, 1681), obok rzadszych zapisów z *u* (Panin l.c. z lat 1690 i 1725; Poljakova l.c. z r. 1651).

Postać z sufiksalnym *-e-* zaświadczona jest najlepiej w gwarach północnych (por. Podvysockij 1885, s. 16; Dilaktorskij 1902/2006, s. 51; TSŽVJa I, szp. 412, s.v. *верѣтя*; Tolstoj 1969, s. 131–132; SRNG IV, s. 138–139; Varbot 1978, s. 266–268; AOS III, s. 133; Murzaev 1984, s. 116–117; OSVG I–II, s. 147; SGRS II, s. 59; Poljakova 2007, s. 57–58; NOS, s. 98). W znaczeniu ‘wyniesione miejsce na nizinie, wśród bagien i mokradeł, na brzegu rzeki itp.’ zaświadczone je w gub. wiackiej w latach 90. XIX w. (por. też OSVG l.c.), a w latach 20. XX w. także w okolicach Siewierodwińska (dla basenu Peczory por. SRGNP I, s. 60–61). W znaczeniu ‘wyższe miejsce na równinie zalewowej’ formę *верѣтя* podawano w latach 40. XIX w. z gub. permskiej (w tym z pow. solikamskiego), z Jarosławskiego już tylko ‘łąka zalewowa’ (JaOS II, s. 55), z dorzecza Wiatki ‘miejsce niezalewane podczas powodzi’ (OSVG l.c.). Natomiast wariant akcentowy *верѣтя* notował Protopopow z okolic Jareńska nad Wyczegdą w 1853 r., a występował on także nad Pinegą (SGRS II, s. 59). ‘Wzniesione suche miejsce na bagnie’ to w latach 40. XX w. *верѣтя* (Leszukońskie w Archangielskim) lub *верѣтя* (Archangielskie, w tym dorzecze Mezeni, za Podvysockim). Ta ostatnia forma funkcjonowała w znaczeniu ‘suche, porośnięte lasem miejsce na bagnie’ w pow. nikolskim gub. wołogdziańskiej (Dilaktorskij l.c.). Pluralne *верѣтеи* zaświadczone z kolei na obszarach tundrowych w znaczeniu ‘suche kępy w bagnistej tundrze, gdzie człowiek lub wilk może postawić nogę’ (Archangielskie, w tym tereny nad Peczorą, za Szeinem, r. 1873, por. też SRGNP I, s. 61; okolice Minusińska nad Jenisejem, za Chomutnikowem). W ogólniejszym znaczeniu ‘suche, otwarte, wyżej położone miejsce’ w dorzeczu Wiatki występowały *верѣтя* (Kotelnickie, koniec XIX w., też często jako nazwa własna⁷; Woźgalskie, czasy radzieckie, OSVG l.c.) lub *верѣтя* (Mediańskie, lata 50. XX w., za Tieplowem), znane też z dorzecza Mezeni (SGRS II, s. 59). Z tego ostatniego źródła pochodzą także przekazy *верѣтя* ‘polana w lesie’ (znaczenie znane poza tym z Tiumeńskiego na zach. Syberii i z Archangielskiego) oraz wtórne wobec niego (? – tak Tolstoj l.c.) ‘miejsce zgromadzeń młodzieży na ulicy’ (por. jednak także OSVG l.c.: ‘wysokie miejsce we wsi, gdzie schodzi się kilka ulic, a latem zbiera się młodzież’).

Szczególnie interesujący zestaw form udało się zebrać z gwar ukraińskich dorzecza (górnego) Prypeci. Przede wszystkim zaświadczone tutaj neutrum na *-e*, za-

⁷ SRNG IV (s. 139, znaczenie 3).

pewne przebudowane z femininum na *-a* w oparciu o wspólną formę loc. sg. Chodzi o *в'ep'ém'eje* ‘nisko położone bagniste miejsce’ z Gołubicy (rej. petrykowski obw. homelskiego, Tolstoj 1969, s. 129–130), ale także przekazy toponimiczne *Bupémuïe* (pole we wsi Toboly rej. kamień-koszyrskiego obw. wołyńskiego) i pluralne *Bepemúá Mal'i* i *Belúk'i* (pola we wsi Chocuć rej. lubieszewskiego obw. wołyńskiego; SMMPZU I, s. 104). Z kolei *вэpэмija* ‘wyniesione suche miejsce na bagnie (od 2 do 10 hektarów)’ z Łopacina (rej. piński obw. brzeskiego) i *вэpэмэ^аja* ‘mała sucha wysepka na bagnie’ z Radostowa (brus. *Radastaŭ*, rej. drohiczyński obw. brzeskiego, Tolstoj l.c.; por. też SBHPZB I, s. 298, w uproszczonej pisowni nieodróżniającej dwóch typów *e*) zdają się bezpośrednio zaświadczać pierwotną barwę **ě* poakcentowej samogłoski sufiksu. W części przekazów toponimicznych (*Bepemúïi* pl., pole we wsi Počapy rej. ratnowskiego obw. wołyńskiego; *B'ipamúáá*, pastwisko we wsi Berezyci rej. lubieszewskiego; *Bupémuïa*, uroczysko w miejscowościach Vyčivka rej. zarzeczniańskiego obw. rówieńskiego i Komarowe rej. ratnowskiego obw. wołyńskiego, łąka kośna we wsi Konyšče rej. ratnowskiego; *B'epemúia*, pastwisko we wsi Hušča rej. lubomlskiego obw. wołyńskiego, por. SMMPZU I, s. 103–104) poświadczono *y* pod i poza akcentem, formalnie wskazujące na **ě* lub **i/y*. Wydaje się, że wszystkie one zawierały pierwotnie wokalizm **ě*, zmieniony w *y* w konsekwencji późniejszych zmian gwarowych. Tak zresztą ustandaryzowano postacie hasłowe SMMPZU (*Bepemi-*, niezrozumiale – rozdzielone kilkoma hasłami na *Bepemu-*, w tym *Bepemija Mali* i *Beluki*). Dotyczy to także apelatywów z Lubaża (ukr. Ljub'jaz', Danyljuk 2013, s. 21–22): *вepemúika* ‘wyniesienie na bagnie’ (zapis W. Szullacza sprzed 1998 r.) i *вepemúia* ‘wyniesione suche miejsce na bagnie’ oraz ‘łąka kośna’ (to ostatnie może już jako nazwa własna) – w zawartym w słowniku materiale z tej miejscowości akcentowane i przedakcentowe **ě* daje *y*. W innych bardziej prawdopodobny jest rozwój **ě > *e > y* w sylabie nieakcentowanej (np. *Выpэмтыя*, pole we wsi Zabalacce rej. kobryńskiego obw. brzeskiego, por. Michajlaŭ 1985, s. 134).

W białoruskim wyraz był notowany od początku XVI w. (HSBM III, s. 119: zapisy *вepemеть* (dat. sg.) z 1510 r. i *вepemей* (acc. pl.) z 1589 r., z przypisanym znaczeniem ‘suchy kawałek ziemi wśród bagien’), ale przekazy gwarowe są dosyć ubogie (Kas'pjarovič 1927, s. 56: *вepaцeя* ‘wzniesienie wśród bagien, porośnięte leszczyzną’, Dubavoe w rej. bieszenkowickim; SBHPZB I, s. 297: *вepaцeйka* ‘wysepka na bagnie’; Ivanova 2007, s. 38: *вepaцeйka* ‘polana w lesie’ ze wsi Buda rej. mozyrskiego; Jaškin 2005, s. 142: *вepaцeя* ‘kąt lub klin pola’, ‘pole przygotowane pod uprawę’)⁸. Podawana w SBHPZB (I, s. 298 s.v.) *вepaцeяя* ze wsi Uchvala może być nazwą własną (p. niżej). Natomiast pochodne toponimy w białoruskiej szacie fonetycznej mamy już poświadczone ze wszystkich obwodów Białorusi (por. też RGN II,

⁸ Zapewne jako przekaz apelatywny należy traktować zamieszczone w SMM (s. 36) *Бepaцeя* z uwagą ‘wyniesienia na nieużytkach, które nadają się pod uprawę’ (wieś Slabada rej. bychowskiego).

s. 41–44): grodzieńskiego (ASH, s. 63: *Верацѣйка*, rzeka we wsiach Vjarèjki rej. wołkowyskiego, Aleksyicy i Źukevičy rej. brzostowickiego; *Верацяя*, pola we wsiach Hanjavičy i Hryn’ki rej. świsłockiego i Źukevičy rej. brzostowickiego; s. 66: *Вірацѣйка*, bagno k. wsi Svajhini rej. smorgońskiego), witebskiego (MB, s. 41: *Верацѣі*, pole i osada k. wsi Mjarèckija rej. głębockiego; Vojcik 2018, s. 142: *Верацѣі*, las we wsi Bjahoml’ rej. dokszyckiego), mohylewskiego (SMM, s. 36: *Верацѣў*, las k. wsi Stajki rej. mohylewskiego; *Верацяя*, lasy na bagnach we wsiach Svensk rej. sławhorodzkiego i Bel’ mścislawskiego, *Верацыя*, łąka zalewowa k. wsi Ćyrvony Bor rej. białynickiego, *Верацяя*, las na wzniesieniu wśród bagien we wsi Valynež rej. kościukowickiego), homelskiego (Kuz’mič 1986, s. 129: *Верацѣйка*, bagno we wsi Tartak rej. lelczyckiego; Ivanova 2007, s. 38: ts., pole we wsi Buda Halavickaja rej. narowlańskiego), brzeskiego (Emel’janovič 1985, s. 87; Zajka 2018, s. 31: *Верацѣўкі* (pl.), uroczysko k. wsi Vjalikaja Hac’ w zabytku z 1554 r.; bagno k. wsi Hičycy; *Верацяе* (pl.), bagna lub lasy we wsiach Zapolle i Koraczyn rej. iwa-cewickiego) i mińskiego (MB l.c.: *Верацѣўскі*, las we wsi Baryski rej. łohojskiego; *Верацяя*, las pośród bagien k. wsi Uchvala rej. krupskiego⁹; *Верацяя*, las na kępie wśród bagien we wsi Rybčyna i bagno we wsi Zaazer’e rej. wilejskiego, *Верацѣйка*, las we wsi Rybčyna i bagno k. wsi Navasëlki rej. berezyńskiego).

Postacie rosyjskie z poakcentowym *i* ukazują się w podobnych znaczeniach (Dilaktorskij l.c.; SRNG IV, s. 139–140; AOS III, s. 115; SGRS II, s. 59; SPG I, s. 85; NOS, s. 98; Gancovskaja 2016, s. 85). W podstawowym ‘wzniesione suche miejsce na bagnach itp.’ barytoniczne *верѣтия* podawano z gub. permskiej (lata 40. XIX w.; por. też Poljakova 2007, s. 58), pow. wietłuskiego gub. kostromskiej, a także okolic Tobolska oraz północnych i centralnych regionów byłego ZSRR (połowa XX w., Murzajewowie). Dahl (por. TSŽVJa I l.c.) podawał obie formy w zbliżonych znaczeniach z gub. władymirskiej, tambowskiej, wiackiej, permskiej, a jako ‘urwisty brzeg; wał otaczający równinę zalewową’ znad Kamy. ‘Trawa skoszona w takim miejscu’ pojawia się w Archangielskiem (AOS l.c.). Obie formy mamy także zaświadczone jako ‘pagórek w lesie’ (okolice Solwyczegodzka, XIX w., i Kargopola, (?) XX w.). Przekaz ‘piaszczysty pagórek’ pochodzi z końca lat 20. XX w. z Uralu. W znaczeniu ‘łacha piaszczysta naniesiona przez fale morskie’ podawali tę formę Murzajewowie znad Morza Białego (połowa XX w.). W pow. slobodzjańskim gub. wiackiej (lata 90. XIX w.), w okolicach Wietługi w Kostromskim i na Uralu (XX w.?) forma znaczyła ‘pagórek porośły lasem’. W Permskiem notowano także znaczenia ‘wysoki brzeg’ (p. wyżej) i ‘pole lub polana w lesie’ (Poljakova l.c.).

Postać *верѣтия* zaświadczone poza tym w znaczeniach ‘łachy na wyspach dolnej Dwiny’ (d. pow. archangielski, Podvysockij l.c.; AOS III, s. 115), ‘zalesiony te-

⁹ Dwoistość postaci wyrazu / nazwy z tej wsi (pkt 289 DABM) zgadza się z danymi atlasowymi – na mapie 4 tego atlasu gwarę zaliczono do jakających typowo, którym nieobce są jednak pojedyncze formy z jakaniem dysymilatywnym.

ren gwałtownie opadający ku rzeczce’ (okolice Czerepowca, lata 50. XIX w., z Gierasimowa; Wołogdziańskie; Permskie), ‘wyniesienie na równinie zalewowej’ (Irkuckie, lata 50. XX w.; Tomskie; Riazańskie), ‘wydłużony kawałek ziemi, zwykle nieużytkowanej, rzadziej ornej, tworzący się z nanosów wzdłuż brzegów, z podmokłościami po obu stronach’ (Wołogdziańskie, w tym pow. jareński, z Protopopowa; Permskie). Słabo zaświadczony wariant oksytoniczny (‘wyższe, suche miejsce’) podawano znad Jeniseju (lata 60. XIX w., za Kriwoszapkinem) i okolic Wołogdy ‘kawałek ziemi ornej’ (SVG I, s. 62). Por. też SRGNP (I, s. 60–61), Gancovskaja (l.c.: Kostromskie). Ciekawym znaczeniem jest ‘rząd (np. domów), linia’ (AOS l.c.).

Wychodząc z rekonstrukcji **vertĵja*, można byłoby widzieć tutaj rozwój paralelny do rozwoju chociażby struktury **šĵja* ‘szyja’ – wokalizację jeru lub jego napięcie i wzmocnienie, skąd dalszy rozwój w historyczne *e* lub *i*. Najważniejszym argumentem przeciwko takiej rekonstrukcji jest historyczna nieuchwytność brzmienia *веретья* i opóźnione ukazywanie się formy *веретия*, chociaż każde z nich mogło być precyzyjnie oddane w tekstach (w najstarszych zabytkach mamy poświadczone głównie formy *веретья* i *веретия*; postaci z *i*, pomijając zabytki z ikawizmami, pojawiają się ok. połowy XVII w.). Porównanie zasobów leksemów na *-eя*, *-ия* (RI DRD, s. 510–511) oraz *-ья* (ib., s. 563–565) zawartych w SRNG I–XXV wykazuje, że poza naszym wyrazem wahania takie spotyka się jedynie w kilku świeżych zapożyczeniach (*индея* i *индия* ‘indyczka’, *картофея*, *картофия* i *картофья* ‘ziemniak’). Wyraźnie liczniejsze są wahania tych samych postaci na *-ия* i *-ья*. Genezę postaci z *i* należy zatem widzieć przede wszystkim w przekształcaniu postaci na *-ья* według wzorów wyrazów cerkiewnych, które dotknęło sporadycznie także neutra na *-ѣ* (por. *верѣтѣ* w: AOS III, s. 114, s.v. *верѣтѣ*; SGRS II, s. 59 s.v.; Poljakova 2007, s. 57). Pod akcentem pojawia się *i* tylko w przekazach z trzech powiatów dawnej guberni wołogdziańskiej w znaczeniu ‘płycizna’ (Dilaktorskiej l.c.), gdzie **ĕ* przed miękka podlega pełnemu ikawizmowi (por. RD, s. 256), a także w słowniku permskim (SPG I, s. 85). Jedynie na niektórych obszarach pewną rolę w tych zmianach odegrać mógł również czynnik fonetyczny (nieakcentowane *ĕ/e > i*). Za takim ujęciem przemawia i to, że w materiałach ojkonimicznych z Rosji przedrewolucyjnej pochodne toponimy na *-eя* i *-ья* formalnie równe apelatywom były wyraźnie częstsze od nazw na *-ия* (RGN II, s. 41–44). Natomiast *веретья* powstać mogła bądź na drodze nieregularnej synkopy nieakcentowanego, zredukowanego *e*, lub – co nawet bardziej prawdopodobne – na drodze kontaminacji postaci żeńskiej na *-a* z formą nijaką typu *веретьѣ* < **vertĵje*, albo nawet reinterpretacji formy nom. pl. (n.) na *-a* jako nom. sg. (f.).

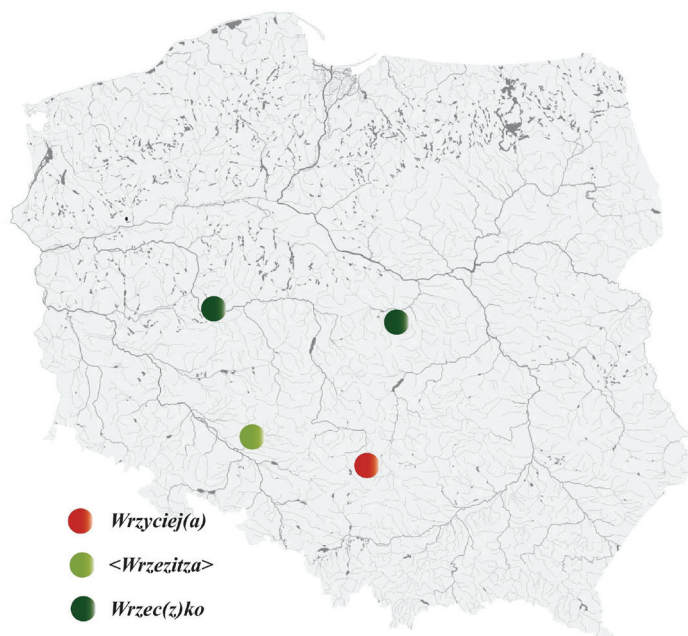
Podstawą derywatu **vertĵja* była uboższa morfologicznie postać **vert-*, motywująca zapewne poświadczony również niezłe derywat (kolektywny?) **vertĵje* i niektóre inne. Dotychczas wskazywano głównie gwarowy rosyjski apelatyw *вѣреть* ~ *верѣть* (f.), podawany z wielu gwar (SRNG IV, s. 141; AOS III, s. 114; SRGK I, s. 176; SRGNP I, s. 60; SDGVO I, s. 233). W znaczeniu ‘wyższe, suche

miejsce' zaświadczone postaci *вѣрѣть* (rej. czusowski Permszczyzny, SRGSU I, s. 71) i *вѣрѣть* (gubernie władymirska, tambowska, wiacka – też OSVG l.c., permska, z Dahla, i nowsze z okolic Tomaska). W okolicach Nowogrodu notowano znaczenia 'kawałek ziemi uprawnej dowolnej wielkości' i 'urwisty brzeg rzeki' (NOS, s. 99). Pierwszy z wariantów miewa też znaczenie 'zagajnik' (SDGVO I, s. 233) i 'polana' (Wiackie, OSVG l.c.; Syberia, SRGSib I/1, s. 126). W Baszkirii zaświadczone znaczenie 'naniesiona przez wodę łącha' (SRGB I, s. 57: *вѣрѣть*). W Karelii wyraz ma znaczenie 'piaszczysty kawałek ziemi' (SRGK l.c.). Postać bez akcentu podawano z północnych i centralnych regionów byłego ZSRR (za Murzajewami), w znaczeniu 'piaszczysta wydma morenowa na bagnach' również z Kostromskiego (lata 50. XX w.). Oksytoniczne *вѣрѣмѹ* 'pagórki' podawał Moskwin z okolic Wiatki (SRNG l.c.). Formalnie tożsame (głównie pluralne) postacie zachowały się także w toponimii białoruskiej (MB, s. 52: *Вярэці*, uroczysko we wsi Pasieki rej. starodrońskiego obw. mińskiego). Z derywatów por. np. *вѣрѣтнік(а)* 'suche wyniesione miejsce, wydma' (AOS III, s. 113; SGRS II, s. 59; SRGSib l.c.: Tomskie, Ketskie), *вѣрѣтніца* 'wyniesienie' (por. AOS l.c.), *вѣрѣтніцко* 'łąka na wyniesionym miejscu, porośla krzakami' (SRGSib l.c.) oraz przymiotnik *вѣрѣтніцкы* 'o okolicy o zróżnicowanej rzeźbie terenu' (ib.).

* * * * *

Warto w tym kontekście zauważyć, że formy takie mogą tkwić w niektórych polskich nazwach miejscowych, dotąd nie łączonych z tą rodziną wyrazową (por. niżej ryc. 4). Najciekawszym przykładem jest udokumentowany od XIV w. ojkonim *Wrzeczko* w gm. Łyszkowice pow. łowickiego (cz jest zapewne hiperpoprawne wobec tamtejszego mazurzenia), którego najstarsze zapisy XIV–XV w. wykluczają rdzenną samogłoskę nosową (por. Wójcik 2002, s. 181). Mniej pewne są wielkopolskie zapisy <*Wrzecz(z)ko*> (Kozierowski 1922, s. 497: „miejsce niezn[ane]. między Gogolewem a Młodzikowem”). Pochodzą one z wpisów do ksiąg ziemskich pyzdrowskich pod latami 1619 (przytoczenie <*Wrzeczko*> ze starszego dokumentu na f. 685 spisany w 1776 r. i <*Wrzecko*> r. 1776 na oryginalnym f. 683), za którego <*e*> ukrywać się może jednak samogłoska nosowa (nazwa mogłaby zatem pochodzić także od niezauważonego wprawdzie w okolicy onimu **Wręca* ~ **Wręca*). Trzecią nazwą jest międzywojenna <*Wrzeczita*>, która znalazła się w tzw. kartotece Flurnamen (nr 144/58, ramowa data 1925–1942), w zapisie nazwy łąki w Domaradzu (gm. Pokój pow. namysłowskiego na Śląsku Opolskim) kombinującym prawdopodobnie cechy pisowni polskiej i niemieckiej (SENGŚ XV, s. 154, s.v. *Wrzeczica*). Za pisownią <*e*> prawdopodobnie ukrywa się rzeczywiste jasne *e*, nosówka bowiem rozwinęłaby się w tej mazurzącej gwarze w *a* (po twardej) lub *y* (po miękkiej). Zupełnie niejasna jest natomiast funkcja <*z*>: **Wrzeczica* to, czy **Wrzeczyca*? Rzeczywistego brzmienia w żywym języku nie udało mi się potwierdzić w terenie, co z uwagi

na napływowy zapewne status większości powojennych mieszkańców / rodzin tej wsi może zresztą być już niemożliwe. Dotychczasowe próby wywodu tych toponimów od bezokolicznika *wrzeć* (!) z sufiksami *-sko* i *-ica* (Wójcik l.c.; SENGŚ l.c.) nie zasługują na wiarę; w przypadku formacji nominalnych opartych dowodnie na osnowie infinitywno-aorystycznej wprowadzania sufiksu bezokolicznika do derywatu nie widać. Trzeba jednak pamiętać o istnieniu (gwary rosyjskie i słoweńskie) potencjalnie niespokrewnionych postaci na **vert-* o znaczeniu ‘źródło; wir wodny’ (ich dyskusję musiałem tu pominąć).

Ryc. 4. Toponimy polskie podejrzewane o związek z omówionymi wyrazami toponimicznymi na **vert-*.

* * * * *

Warianty wskazujące na wyjściowe **vertьje* lepiej lub gorzej zaświadczone również w językach wschodnich. Najliczniejsze przekazy pochodzą z rosyjskiego, gdzie wyraz wykazuje szerszy, bardziej południowy zasięg niż omówione wcześniej (Podvysockij l.c.; Dilaktorskij l.c.; SRGSU l.c.; SRNG IV, s. 141–142; AOS III, s. 114–115; Murzaev l.c.; SRGK l.c.; OSVG l.c.; SGRS II, s. 60; SRGNP I, s. 60; SRGSib I/1 l.c.; SPG I, s. 85; IËSRGA II, s. 60–61; NOS, s. 99–100). *Бѣретье* zaświadczone w znaczeniach ‘suche miejsce na bagnie’ (Tobolskie; Tomskie, koniec

XIX w.; SRGK l.c.), ‘suche miejsce pokryte lasem’ (Tobolskie, koniec XIX w.), ‘piaszczyste wzgórze’ i ‘miejsce wyrębu lasu’ (Ural, koniec 2. dekady XX w.). Lepiej zaświadczone postać z akcentem na wewnętrznej: ‘suche wyniesione miejsce wśród bagien’ (Riazańskie, lata 50. XIX w., z Dahla; Nowogrodzkie; Wołogdziańskie, też OSVG l.c.; Permskie, por. też Poljakova 2007, s. 58; Tobolskie; północne i środkowe regiony ZSRR, za Murzajewami; Pskowskie, POS III, s. 90), ‘wyniesione miejsce na łąkach, na równinie zalewowej’ (Riazańskie, 3. dekada XIX w.; Penzeńskie; Tambowskie; Archangielskie; Nowogrodzkie, NOS l.c.), ‘wyniesione miejsce, pagórek’ (Syberia zach., SRGSib l.c.), ‘wyniesione suche miejsce na bagnach’ (Siewierodwińskie; Nowogrodzkie, NOS l.c.), ‘ts. na bagnach lub w dolinie rzecznej’ (SPG I, s. 85), ‘las w wysokim, suchym miejscu’ i ‘fundament domu’ (AOS III, s. 115, znac. 3.), ‘wyniesione miejsce na łąkach zalewowych, zwykle oddzielające dwa jeziora’ (Nadpeczorze, z Karabanowej), ‘miejsce w tundrze, porośnięte wikliną’ (Wierchojańskie, z Zeninowa, por. też Zotov 2008, s. 88), ‘suche otwarte wyniesione miejsce’ (Jakucja, koniec XIX w., Tomskie; Wołogdziańskie; Archangielskie, też AOS l.c.), ‘wysoki brzeg’ (NOS l.c.), ‘łacha piasku naniesiona przez fale’ (Archangielskie, połowa XIX w., wybrzeże Morza Białego), ‘suche wyniesione miejsce pokryte lasem’ (Tobolskie, koniec XIX w.; Ural; Nowogrodzkie, NOS l.c.), ‘kępa drzew w podmokłym miejscu’ (IËSRGA l.c.), ‘zalesiona przestrzeń między dwoma jeziorami’ (Naddonie, z Mirtowa; Tomskie; Archangielskie), ‘przestrzeń na szczycie lub zboczu wzniesienia, grzbiet wzniesienia’ (Permskie; Siewierodwińskie), ‘wielka droga’ (Riazańskie, koniec XIX w., z Dittela), ‘piaszczysty kawałek ziemi, nieprzydatny do uprawy’ (SRGK I, s. 176, także *вепѣмѣ*), wreszcie ‘kawałek niezalesionej ziemi’, ‘ziemia obsiana jedną konkretną kulturą’, ‘wąski pas pola’, ‘pole na wyniesieniu’, ‘grządka w ogrodzie’ (NOS l.c.). Znany jest także wariant oksytoniczny *вепемѣ* i *вепемѣ* ‘suche wyniesione miejsce’ (Swierdłowskie; środkowy Ural, SRGSU l.c.), ‘niewielkie wzniesienie’ (Éliasov 1980, s. 74). Formy bez oznaczonego akcentu podawano w znaczeniach ‘urwisty brzeg, łacha okalająca równinę zalewową’ (Nadkemie, lata 50. XX w.), ‘piaszczysty wał morenowy na zabagnionym terenie’ (Gorkowskie; Kostromskie, lata 50. XX w.).

Z ukraińskiego możemy odnotować izolowane *вепѣмме* ‘pas wody na bagnie’ ze wsi Hrem’jačka rej. jampolskiego obw. sumskiego (Čerepanova 1984, s. 40), a także toponim *Бепѣм’а* (uroczyisko k. wsi Serchiv rej. maniewickiego obw. wołyńskiego w SMMPZU I, s. 104, s.v. *Бепѣмтя*). Tu zaliczymy też chyba leksem *вепемѣ* ‘polana w lesie’ ze wsi Šastavičy na Białorusi (Tolstoj 1969, s. 131).

* * * * *

Odpowiedź na pytanie, czy możliwe jest postulowanie regularnego pochylenia w nazwie polskiej kontynuującej praformę **vertĕja*, wymaga podjęcia próby rekonstrukcji jej praformy prozodycznej. Zadanie to napotyka jednak na poważne trudno-

ści, bowiem z czterech teoretycznych możliwości umiejscowienia akcentu w różnych wariantach gwarowych realizowane są dwie lub trzy, nie tylko w gwarach rosyjskich, ale również białoruskich i ukraińskich. Nie występuje zupełnie jedynie forma z akcentem na pierwszej, co pozwala wykluczyć z rozważań rekonstrukcję klasycznego typu ruchomego (c^c) z tonem cyrkumfleksowym form mocnych. Możliwa jest natomiast rekonstrukcja typu ruchomego akutowego (c^a); wprawdzie nie jest on zwykle przyjmowany jako (późno)prasłowiański, jednak zakładany najczęściej morfonologiczny charakter jego likwidacji nie pozwala wykluczyć przetrwania pojedynczych realizujących go jednostek leksykalnych aż do etapu rozpadu prasłowiańszczyzny (Babik 2012, dodatek III). Wahanie *веремея* : *веремея* można byłoby objaśnić rozszczepieniem takiego typu ruchomego na dwa warianty o akcencie ustabilizowanym (barytonicznym lub oksytonicznym końcówkowym). Wariant z akcentem na sufiksie wywodzilibyśmy wówczas bądź z uogólnienia morfemu rdzennego gen. pl. (gdzie akcent musiał zostać cofnięty z końcówkowego jeru), bądź – co prawdopodobniejsze – traktowalibyśmy jako przejaw wtórnego wprowadzania kolumnalnej alternacji akcentowej między liczbą pojedynczą a mnogą (zwraca uwagę oksytoneza końcówkowa pluraliów tantum). Rekonstrukcja taka nie umożliwiłaby jednak uzasadnienia długości sylaby rdzennej w lechickim i polskim.

Akcentolodzy dla derywatów na **-ěja* rekonstruują jednak również wariant akcentowy z akutem na sufiksie, jaki należałoby chyba przypisywać pierwotnym derywatom od podstaw oksytonicznych. Kolesow (Kolesov 1972, s. 14) odtwarzał taki wariant dla wcześniej deetymologizowanego leksemu **verěja* (pol. *wierzeja* itd.), opierając się na zgodności akcentu ukraińskiego z wariantywnym staroruskim i rosyjskim, jakkolwiek w tekstach staroruskich wystąpiły również formy sugerujące dawną ruchomość lateralną (barytoneza acc. sg., oksytoneza nom. sg. i form pluralnych, wahania w dat. sg.). We współczesnych gwarach również obserwujemy liczne tego rodzaju wahania w formach o tym samym znaczeniu (np. *колѣя* i *колея* ‘ślado koła, koleina’, *лазѣя* i *лазея* ‘przejście’, *курѣя* i *курея* ‘kura o pewnych cechach koga’), co wskazywałoby najprędzej na przebudowę pierwotnej struktury prozodycznej tych formacji dokonującą się już po ich powstaniu. Przeprowadzony na materiale objętym indeksem *a tergo* tomów I–XXV SRNG (por. RI DRD, s. 509–510) sondaż na przeszło setce form femininów na *-eя* (wliczając warianty; pochodzenie czy nawet rodzimność niektórych z tych wyrazów są niejasne) wykazał, że najpowszechniejszą akcentuacją jest sufiksalna, końcówkowa występuje nieco rzadziej. Przy rekonstrukcji stosunków pierwotnych nie można niestety oprzeć się na danych bałtyckich, jako że prozodia sufiksów na **-ěj-* różni się nawet między gwarami litewskimi (por. Otrębski 1965, s. 74–76)¹⁰.

¹⁰ R. Derksen (1996, s. 137) za P. Skardžiusem skłonny był założyć pierwotność cyrkumfleksu, akut tłumacząc wpływem tonu sufiksu *-ė-* motywujących czasowników. Jednak w słowiańskim, gdzie również mamy refleksy wskazujące na stary akut, starych derywatów od osnów aorystycznych na **-ė-* nie widać.

Rekonstruując sufiksalny akut, musimy jednocześnie przyjąć, że w formie gen. pl. na *-b < *-b doszło do jego metatonii w cyrkumfleks, a następnie cofnięcia akcentu wyrazowego na sylabę poprzedzającą (prawo Ivšicia–Stanga, por. Stang 1957, s. 25), które wytworzyło ton nowoakutowy długi (zatem *vertēja itd., ale gen. pl. *vértějb). O ile taki ton na którymś etapie historii wyrazu został przeniesiony do innych form prozodygmatu (i dialektalnie na wszystkie formy wyrazu), mielibyśmy bezpośrednie wytłumaczenie zarówno akcentuacji drugiej sylaby grupy pełnogłosowej we wschodniosłowiańskim (bezpośrednie odróżnienie akutu starego od nowego nie jest w tych językach możliwe), jak i pozornie nieoczekiwanej długości (późniejszego pochylenia) sylaby rdzennej nazwy polskiej. Przykłady wprowadzenia cech gen. pl. do innych form przypadkowych paradygmatu są znane w różnych językach słowiańskich (np. staroczeskie *blcha* ‘pchła’, gen. pl. *blech* → nowoczeskie *blecha*, *blech*; stpol. *dskā* > *cka*, gen. pl. *desk* → *deska*, gen. pl. *desk* → *deska*, gen. pl. *de-sek*; pol. *córa* zawdzięcza pochylenie – i samą fleksję „twardą” – zapewne właśnie dopełniaczowi liczby mnogiej na *-b, itd.), zwykle można jednak przyczynę takiego kierunku zmiany uzasadnić funkcjonalnie. W tym wypadku rozwój przebiegałby w kierunku przeciwnym do obserwowanego w innych leksemach o porównywalnej strukturze prozodycznej (np. strus. *лонáта*, **лónат* → *лонáта*, *лонáт* itp.). Odrzucając takie objaśnienie, mielibyśmy do dyspozycji jedynie kontaminację tonalną z derywatem na *-bje, gdzie jednak – wobec niemożności pewnej rekonstrukcji prozodycznej podstawy – pierwotna akcentuacja również nie jest jasna.

* * * * *

Wrzyciej(a) < **Vertēja* jako izolowany ślad niezafiksowanego w polsko-pomorskiej tradycji leksykalnej dialektyzmu pochodzenia prasłowiańskiego sytuuje się w grupie kilkudziesięciu podobnych przykładów rozsianych wokół pasm Jury Krakowsko-Częstochowskiej, wraz z nimi wyznaczając południowo-zachodnią peryferię strefy charakteryzującej się bardziej obfitą obecnością odosobnionych refleksów nazewniczych prasłowiańskich leksemów toponimicznych na terenie „niemacierzystym” (Babik 2018). W tym sensie należy ona – z racji stosunkowo wysokiego stopnia charakterystyczności struktury motywującego leksemu i jego dialektalnego zasięgu w historycznej słowiańszczyźnie – do solidniejszych z wielu cegiełek budujących przeświadczenie o archaizmie i różnorodności podstaw leksykalnych słowiańskiej toponimii niektórych partii tych ziem.

Literatura i źródła

AGP III = DEJNA, Karol – GALA, Sławomir (2001): *Atlas gwar polskich. Tom 3. Śląsk*. Warszawa: Upowszechnianie Nauki – Oświata „UN-O”. 390 s.

AOS III – *Archangel'skij oblastnoj slovar'*. Vyp. 3 (1983). Moskva: Izdatel'stvo MU. 160 s.

ASH – *Anamastyčny sloŭnik Hrodzenščyny. U 2 častkach. Častka 1: mikratapanimy* (2005). Hrodna: Hrodzenski dzjaržaŭny universitèt. 348 s.

BABIK, Zbigniew (2012): *Korespondencje akcentowe między słowiańskim i starszymi językami indoeuropejskimi (pierwotne neutra tematyczne). Przyczynki do krytyki akcentologii post-Illicz-Swityczowskiej*. Kraków: Lexis. 558 s.

BABIK, Zbigniew (2018): W poszukiwaniu tzw. „centrum toponimii (wczesno)słowiańskiej” – przypadek ziem polskich. Część II. In: *LingVaria*, t. XII, z. 2, s. 153–163.

BABIK, Zbigniew (2019): Tzw. akcja UN-owska (1954?–1970?) – projekt, przebieg, efekty, próba oceny. In: *Onomastica*, t. LXIII, s. 291–313.

BOGDANOWSKI, Janusz (2000): *Polskie ogrody domowe. Historia i problemy rewalizacji*. Warszawa: Arkady. 342 s.

ČEREPANOVA, Evgenija Aleksandrovna (1984): *Narodnaja geografičeskaja terminologija Černigovsko-Sumskogo Poles'ja*. Sumy: Sumskij gosudarstvennyj pedagogičeskij institut. 276 s.

DABM – *Dyjalektalahičny atlas belaruskaj movy* (1963). Minsk: Vydavectva Akademii navuk BSSR.

DANYLJUK, Oksana Klymivna (2013): *Slovnyk narodnych heohrafičnych terminiv Voľyni*. Vyd. druhe, dopovnene i vypravlene. Luc'k: Veža-Druk. 148 s.

DEJNA, Karol (1981): *Atlas polskich innowacji dialektalnych*. Warszawa – Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 60 s. + 100 map.

DERKSEN, Rick (1996): *Metatony in Baltic*. Amsterdam – Atlanta, GA: Rodopi. XXIV, 458 s.

DILAKTORSKIJ, Prokopij Aleksandrovič (1902/2006): *Slovar' oblastnogo vologodskogo narečija v ego bytovom i etnografičeskom primenenii*. Sankt-Peterburg: Nauka. 678 s.

EMEL'JANOVIČ, Vera Michajlaŭna (1985): Heahrafičnaja terminalohija jak krynica mikratapanimii (na materyjale Pružanskaha i Kamjaneckaha raënaŭ Brëscckaj voblastci). In: *Belaruskaja anamastyka*. Minsk: Navuka i tèchnika, s. 87–97.

ÉLIASOV, Lazar' Efimovič (1980): *Slovar' russkich govorov Zabajkal'ja*. Moskva: Nauka. 472 s.

GANCOVSKAJA, Nina Semënovna (2016): *Slovar' govorov Kostromskogo Zavolž'ja: meždureč'e Kostromy i Unži*. Kostroma: Institut lingvističeskich issledovanij RAN – Kostromskij gosudarstvennyj universitet. 532 s.

GORŠKOVA, Klavdija Vasil'evna (1968): *Očerki istoričeskoj dialektologii severnoj Rusi (po dannym istoričeskoj fonologii)*. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta. 192 s.

HEROMIŃSKI, Ignacy (1974): Indeks urzędowych nazw miejscowości i obiektów fizjograficznych powiatu częstochowskiego według stanu na 31 XII 1970. In: *Ziemia Częstochowska*, t. X, s. 523–548.

HSBM III – *Histryčny sloŭnik belaruskaj movy*. Vyp. 3 (1983). Minsk: Navuka i tèchnika. 312 s.

IËSRGA II – *Istoriko-ëtimologičeskij slovar' russkich govorov Altaja*. Vyp. 2 (2008). Barnaul: Izdatel'stvo Altajskogo gosudarstvennogo universiteta. 326 s.

- IVANOVA, Anna Akimovna (2007): *Mikrotoponimija Mozyrskogo Poles'ja*. Izdanie vtoroe. Mozyr': Mozyrskij gosudarstvennyj pedagogičeskij universitet im. I. P. Šamjakina. 220 s.
- JaOS II – *Jaroslavskij oblastnoj slovar'*. Vyp. 2 (1982). Jaroslavl': Izdatel'stvo Jaroslavskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo instituta. 58 s.
- JAŠKIN, Ivan Jakaŭlevič (2005): *Sloŭnik belaruskich mjascovych heahrafičnych tərminau. Tapahraŭfija, hidralohija*. Minsk: Belaruskaja navuka. 808 s.
- KAS'PJAROVIČ, Mikola (1927): *Vicebski kraėvy sloŭnik. Matar'jaly*. Vicebsk: Zarja Zapada. 372 s.
- KOLESOV, Vladimir Viktorovič (1972). *Istorija russkogo udarenija. Imennaja akcentuacija v drevnerusskom jazyke*. Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta. 256 s.
- KOZIEROWSKI, Stanisław (1922): *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski*. T. 2. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. 616 s.
- KUZ'MIČ, Leanid Pjatrovič (1986): Matėryjaly da sloŭnika hidranimaŭ Homel'sčyny. Lel'čycki, Mazyrski, Akcjabrski raėny. In: *Belaruskaja mova*, t. XXII, s. 124–215.
- MB – *Mikratapanimija Belarusi. Matėryjaly* (1974). Minsk: Navuka i tėchnika. 328 s.
- MICHAJLAŪ, Pavel Aljaksandravič (1985): Z mikratapanimii Kobryn'sčyny. In: *Belaruskaja anamastyka*. Minsk: Navuka i tėchnika, s. 133–144.
- Mp25-Cz – *Powiat częstochowski*, mapa 1 : 25 000 (1961). Warszawa: Zarząd Kartograficzny Sztabu Generalnego LWP. 8 ark.
- Mp52-JKcz – *Jura Krakowsko-Częstochowska. Część północna*, mapa 1 : 52 000 (2019). Warszawa: ExpressMap.
- MURZAEV, Ėduard Makarovič (1984): *Slovar' mestnych geografičeskich terminov*. Moskva: Mysl'. 654 s.
- NOS – *Novgorodskij oblastnoj slovar'* (2010). Sankt-Peterburg: Nauka. 1436 s.
- OSVG I–II – *Oblastnoj slovar' vjatskich govorov*. Vyp. 1–2 (2012). Izd. 2-e, ispravlennoe i dopolnennoe. Kirov: Konnektika. 242 s.
- OTRĘBSKI, Jan (1965): *Gramatyka jėzyka litewskiego. Część II. Nauka o budowie wyrazów*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 416 s.
- PANIN, Leonid Grigor'evič (1991): *Slovar' russkoj narodno-dialektnoj reči v Sibiri XVII – pervoj poloviny XVIII v.* Moskva: Nauka. 182 s.
- PODVYSOCKIJ, Aleksandr (1885): *Slovar' oblastnogo archangel'skago narėčija v ego bytovom i ětnografičeskom primėnenii*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaja Akademiya Nauk. 198 s.
- POLJAKOVA, Elena Nikolaevna (2007): *Slovar' geografičeskich terminov v russkoj reči Permskogo kraja*. Perm': Permskij gosudarstvennyj universitet. 424 s.
- POLJAKOVA, Elena Nikolaevna (2010): *Slovar' leksiki permskich pamjatnikov XVI – načala XVIII veka*. T. 1. Perm': Permskij gosudarstvennyj universitet. 428 s.
- POS III – *Pskovskij oblastnoj slovar' s istoričeskimi dannymi*. Vyp. 3 (1976). Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta. 178 s.
- RD – *Russkaja dialektologija* (1973). Izd. 2-e. Moskva: Prosveščenie. 280 s.
- RGN II – *Russisches geographisches Namenbuch*. Bd. II (1966). Wiesbaden: Harrassowitz. 720 s.
- RI DRD – *Reverse index to the Dictionary of Russian dialects. Preliminary version (vols. 1–25)* (1991). Illinois: University of Illinois at Urbana-Champaign. 566 s.

- SBHPZB I – *Slovník belaruskich havorak paŭnočna-zachodnjaj Belarusi i jaje pahra-ničča*. T. I (1979). Minsk: Navuka i tèchenika. 512 s.
- SDGVO I – *Slovar' donskich govorov Volgogradskoj oblasti*. Vyp. 1 (2006). Volgograd: Izdatel'stvo VBIPK RO. 428 s.
- SEJP II – SŁAWSKI, Franciszek (1958–1965): *Słownik etymologiczny języka polskiego*. T. II. Kraków: Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego. 560 s.
- SGRS II – *Slovar' govorov Russkogo Severa*. T. II (2002). Ekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta. 292 s.
- SMM – *Slovník mikrataponimaŭ Mahilěuščyny* (2004). Mahilėu: Mahilėuski dzjaržaŭny universitėt. 208 s.
- SMMPZU I – *Slovník mikrotoponimiv i mikrohidronimiv pivnično-zachidnoji Ukrajiny ta sumižnych zemel'*. T. I (2006). Luc'k: Veža. 408 s.
- SENGŚ XV – *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Śląska*. T. XV (2011). Opole: Wydawnictwo Instytut Śląski. 158 s.
- SPG I – *Slovar' permskich govorov*. Vyp. 1 (2000). Perm': Izdatel'stvo Knižnyj mir. 610 s.
- SREZNEVSKIJ, Izmail Ivanovič (1893): *Materialy dlja slovarja drevne-russkago jazyka po pis'mennym pamjatnikam*. T. I. Sankt-Peterburg: Imperatorskaja Akademija Nauk.
- SRGB – *Slovar' russkich govorov Baškirii* (2008). Ufa: Gilem. 406 s.
- SRGK I – *Slovar' russkich govorov Karelii i sopredel'nych oblastej*. Vyp. 1 (1994). Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo universiteta. 512 s.
- SRGNP I – *Slovar' russkich govorov Nizovoj Pečory*. T. 1 (2003). Sankt-Peterburg: Filologičeskij fakul'tet SPbGU. 554 s.
- SRGSib I/1 – *Slovar' russkich govorov Sibiri*. T. 1, č. 1 (1999). Novosibirsk: Nauka, Sibirskoje predprijatie RAN. 304 s.
- SRGSU I – *Slovar' russkich govorov Srednego Urala*. T. 1 (1964). Sverdlovsk: Sredne-Ural'skoe Knižnoe Izdatel'stvo. 208 s.
- SRJa II – *Slovar' russkogo jazyka XI–XVII vv*. Vyp. 2 (1975). Moskva: Nauka. 320 s.
- SRNG IV – *Slovar' russkich narodnych govorov*. Vyp. 4 (1969). Leningrad: Nauka. 358 s.
- STANG, Christian S. (1957): *Slavonic accentuation*. Oslo: W. Nygaard. 192 s.
- SVG I – *Slovar' vologodskich govorov*. Vyp. 1 (1983). Vologda: Vologodskij gosudarstvennyj pedagogičeskij institut. 143 s.
- TOLSTOJ, Nikita Il'ič (1969): *Slavjanskaja geografičeskaja terminologija. Semasiologičeskie ètjudy*. Moskva: Nauka. 264 s.
- TSŽVJa I – *Tolkovyj slovar' živogo velikoruskago jazyka Vladimira Dalja*. T. I (1903). Tret'e, ispravlennoe i značitel'no dopolnennoe izd. Sankt-Peterburg – Moskva: M. O. Vol'f.
- UNMasz CCII – tzw. maszynopis profesorski pow. częstochowskiego (por. Babik 2019). Oryginał w archiwum IJP PAN w Krakowie. 122 s.
- UNMatr CCII – *Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych. 202: powiat częstochowski*. Warszawa 1972 [niewydana matryca]. Oryginał w archiwum IJP PAN w Krakowie. 64 s.
- VARBOT, Žanna Žanovna (1978): Slavjanskije ètimologii (*snica, *vertěje i *vertěja 'vozvyšennost', *plytěkъ). In: *Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas. Materialy i issledovanija 1976*. Moskva: Nauka, s. 263–277.

VOJCIK, A. A. (2018): Mikrataponimy Dokšyckaha raëna. In: *Belaruskaja dyjalektologija. Materyjaly i dasledavanni*. Vyp. 5. Minsk: Belaruskaja navuka, s. 141–143.

WÓJCIK, Urszula (2002): *Nazwy miejscowe dawnego województwa rawskiego*. Warszawa – Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN. 300 s.

ZAJKA, Ales' (2018): *Mikratapanimika Ivacëviččyny*. Minsk: Tëchnalohija. 228 s.

ZOTOV, Gennadij Vasil'evič (2010): *Slovar' regional'noj leksiki krajnego Severo-Vostoka Rossii*. Magadan: Izdatel'stvo Severo-Vostočnogo gosudarstvennogo universiteta. 540 s.

Resumé

PO STOPÁCH SLOVANSKÝCH LEXIKÁLNYCH DIALEKTIZMOV V POESKEJ TOPONYMII: *VERTĚJA 'VYVÝŠENINA' A PRÍBUZNÉ LEXÉMY

Štúdia bola inšpirovaná názvom poľ'a na úbočí kopca v južnopolskej dedine Apolonka (obec Janów, Čenstochovský okres, Sliezske vojvodstvo), doloženým v 2. polovici 20. stor. ako *Wrzyciej* a *Wrzycieje*, neskôr i *Wrzycieja*. Poslednú z uvedených foriem potvrdil v teréne sám autor v r. 2020. Kolísanie v skloňovaní možno objasniť existenciou a konkurenciou dvoch typov mäkkých feminín v poľštine (porov. analogické kolísanie v prípade poľ. *kolej* : *koleja* 'železnica; koľaj'). Zdá sa, že analyzovaný názov pochádza z praslovanského nárečového apelatíva rekonštruovaného ako **vertĕja* (išlo, v najvšeobecnejšom zmysle, o označenie rôznych typov vyvýšených miest v teréne). Takýto výraz sa zachoval ako apelatívum v nárečiach všetkých troch východoslovanských jazykov, najmä v severoruských nárečiach, kde však vystupuje v niekoľkých formálnych variantoch, segmentálnych (predovšetkým *веретя*, *веретия* i *веретья*) aj akcentologických (prízvuk môže byť na druhej, tretej alebo štvrtej slabike slova). V článku sa autor pokúša dokázať – opierajúc sa najmä o zápisy s ѣ (jať) v staroruských prameňoch, ako aj o ukrajinské nárečové doklady, najmä z toponymie –, že časť týchto variantov je skutočne kontinuantom praformy **vertĕja*, ostatné vznikli určite neskôr. Autor takisto venuje pozornosť termínu **vertĕ* ž. (východisko pre vznik derivátu so sufixom *-ĕja), ktorý je doložený v čiastočne totožných topografických významoch, ako aj reflexom jeho ďalšieho derivátu (**vertĕje*), na základe ktorého mohol vzniknúť variant *веретья*. Základ **vert-* bez ďalších sufixálnych rozšírení môžu mať aj poľské geografické názvy *Wrzec(z)ko* (dva doklady – miestny názov v strednom Poľsku a terénny názov vo Veľkopol'sku, známe od 14., resp. od 17. stor., pokiaľ sú z **Vert-isko*), ako aj (?) nedostatočne dokumentované *Wrzecica* (terénny názov v Opolskom Sliezsku, doložený v jednom prameni v 1. polovici 20. stor., pričom pravopis dokladu presne neodráža nárečové znenie), ktoré však pripúšťajú aj iné usúvzťažnenie so slovanským apelatívnym materiálom. Záverečná časť štúdie je venovaná úvahám o možnej závislosti predpokladanej starej dĺžky v prvej slabike (odtiaľ vývin **ē* > *y* v miestnom nárečí) od rekonštruovanej prajazykovej prozódie formy **vertĕja*, ktoré vedú k niekoľkým rôznym interpretačným možnostiam (išlo by však o reflex novoakútovej intonácie). Otázky týkajúce sa etymológie tohto slovtvorného hniezda a iných variantov a názvov, ktoré s ním súvisia z hľadiska pôvodu, budú predmetom ďalšej štúdie.

Kľúčové slová: *Wrzyciej(a)*, poľská toponymia, praslovanská lexika, geografická terminológia

ON THE ETYMOLOGY OF THE NAME *HANÁ* (RIVER AND REGION IN CENTRAL MORAVIA)¹

ONDŘEJ BLÁHA

Department of Czech Studies, Faculty of Arts, Palacký University,
Olomouc, Czech Republic

BLÁHA, Ondřej: On the Etymology of the name *Haná* (River and Region in Central Moravia). *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2024, Vol. 75, No. 2, pp. 157–161.

Abstract: The author evaluates the existing etymological interpretations of the name of the *Haná* river in Central Moravia, which became the name of the entire adjacent region in 16th century. Taking into account the natural character of *Haná* river and the assumed inter-ethnic contacts in Moravia at the time of the arrival of the Slavs, the author considers it likely that the name of the *Haná* river is motivated in the same way as the name of the *Jahna* river in Saxony. According to the author, both names are Germanic, the original form of both names is **Ganō* and the Indo-European root **gʰan-* ‘to yawn’ (cf. German verb *gähnen*) is at the base of the name. The *Haná* river is thus a ‘yawning river’, i.e. a lazy flowing, shallow river with low banks.

Keywords: onomastics, etymology, hydronymy, Moravia, Haná region, German-Slavic language contact

1. INTRODUCTION

The name *Haná* refers both to the river, which is one of the most important tributaries of the *Morava* river, and to the region which occupies a large part of Central Moravia and which was historically inhabited by one of the most distinctive ethnic groups of Moravians – the Hanaks (*Hanáci*), whose dialects form a quite distinctive and lively dialect group of Czech language to this day. The name *Haná* was primarily a name of the river and was transferred to the whole adjacent region relatively late – the beginnings can be seen in the work *Historiae Regni Bohemiae* (1552) by the bishop of Olomouc, Jan Dubravius. It is a generally common situation – a region is named after the river that forms its axis. The case of *Haná* is comparable, e.g., to *Morava*, *Orava*, *Kysuca*, etc.

Similarly to these names, the name *Haná* is semantically non-transparent and most likely, as many other hydronyms, is of pre-Slavic origin (Malenínská 1995,

¹ This paper was written at Palacký University in Olomouc as part of the project IGA_FF_2024_021 with the support of the Specific University Research Grant, as provided by the Ministry of Education, Youth and Sports of the Czech Republic.

p. 285; Ondruš 2000). The name *Haná* is first attested in a relatively late period, in a forged deed dating itself back to 1183 but originating from the 14th century (*super Hanam fluvium*; Friedrich 1904, p. 419). Late attestation is, however, also common for other Moravian hydronyms, for which there is no doubt about their pre-Slavic, most often Germanic origin (e.g. the name of the river *Jihlava* < **Igulaha*, Hosák – Šrámek 1970, p. 365; *Svratka* < **Swarta*, Hosák – Šrámek 1980, p. 536). The form of spelling of the hydronym *Haná* has remained unchanged until today (Hosák 1961).

2. PREVIOUS ATTEMPTS AT ETYMOLOGICAL INTERPRETATION

The folk etymology of the name of the river *Haná* derives this name from the adjective *hajná* ‘(river flowing through) groves, small forests’ (Hošek 1904). Factually, this interpretation should not be completely ruled out, but the loss of *-j-* could not be explained by regular linguistic development, especially if we remember that such a motivated name would be semantically transparent and therefore not typical class of words undergoing a decomposition.

The German linguist E. Schwarz (1931, p. 52) first connected the name *Haná* with the root of the Slavic verb *goniti* ‘to chase’, later he inclined to the interpretation from the Germanic *gana* ‘rich, abundant’ (Schwarz 1961, p. 76). I consider the interpretation from the Slavic *goniti* unlikely, given that it is a rather small and slow flowing river. In the case of the interpretation from Germanic *gana* ‘rich, abundant’, perhaps a symbolic meaning could be considered – the river flows for the most part through a region that was and still is one of the most fertile in the Czech lands.

Czech linguist V. Polák (1942) connected the name of the *Haná* river with the pre-Slavic (perhaps Celtic) word *gana* ‘swift creek’. This interpretation does not quite correspond to the character of the *Haná* river, which to the observer may appear to be rather the opposite of ‘swift’ – it is a relatively slow flowing river with muddy water. The pre-Slavic origin of the term *Haná* was also admitted by the linguist V. Šmilauer.

The most recent interpretation, published by I. Lutterer and R. Šrámek (2004, p. 86), explains the name of the *Haná* river from the Germanic root *ganna* ‘stony, barren soil’ – given the fertility of the soil in the vicinity of the *Haná* river, this motivation seems unlikely to me (unless, for example, it was a taboo antithesis).

3. THE RIVER NAME *HANÁ* AND ITS SAXON PARALLEL *JAHNA*

I believe that it is possible to formulate an etymological interpretation of the name *Haná*, which would correspond better than the above mentioned interpretations to the rules of the internal development of the language, as well as to the reality to which the name *Haná* primarily refers, i.e. the character of the mentioned river in Central Moravia.

The Saxon chronicler Widukind, in his work *Res gestae saxonicae sive annalium libri tres*, mentions in his commentary on the events of 960 the fortress of *Gana* (Widukind z Corvey 2016), which existed near the present-day village of *Jahnatal* in the district of Meissen in Germany (Free State of Saxony). *Gana* was the central seat of the Slavic tribe of the Glomatians (Slavic **Glomačī*) and the name of the fortress was derived from the name of a nearby river *Gana*, attested in sources as early as 1012 or 1018 (*usque ad Ganam fluvium*), currently called *Jahna*. A. Greule (2014, p. 250) in his book interprets the name of the Saxon river *Jahna* as pre-Slavic or Germanic. He reconstructs its original form as **Ganō* and sees the basis of this name in the Indo-European root **g^han-*, which is also found in the modern German verb *gähnen* ‘to yawn, to open wide’ (cf. English *yawn* – Drosdowski 1997, p. 215; see also Kluge 2011, p. 328).

And in this point I can see a factual connection between the Saxon river *Jahna* and the river *Haná* in Central Moravia, and therefore the same motivation for their names. Both rivers are rather short (*Jahna* – 30 km, *Haná* – 35.8 km, even with the source rivers – 52 km), they flow mainly through lowland areas and therefore have a small downslope, i.e. they are not very watery² and especially in summer they easily undergo eutrophication. An archaic man, who was particularly careful to monitor the quality and usability of the water in order to preserve his own health and life, undoubtedly saw that the Saxon river *Jahna* or the Moravian *Haná* are rivers that flow ‘lazily’ – and therefore, for example, that their water is not suitable for drinking, unlike the water from the numerous ‘swift’ rivers (such as those that the Slavs called *Bystrica*).³ Therefore, the Germanic language speakers who lived in Saxony and Moravia before the arrival of the Slavs named both rivers ‘yawning’, also because of shallow river with low banks.

Let us also add that the area around the present-day *Haná* river in Central Moravia was already a populous area at the time of the Germanic settlement of this region. It is not impossible that one of the administrative or cult centres of the Quadi tribe living in Moravia until the 6th century was located here – for example, in the village of *Kostelec na Hané* there is evidence of a large Germanic burial site (Droberjar 2014).⁴ It can be assumed that after the arrival of the Slavs, there was a rich mixing with the Germanic people, as evidenced by the contemporary presence

² The Saxon river *Jahne* is also mentioned by chronicler Thietmar of Merseburg (Dětmar z Merseburku 2008, p. 229), in the explanatory note on p. 314 it is explicitly stated that *Jahne* is a ‘small river’ (*řička*).

³ Cf. also Slavic names of the type *Medlány* (now part of the city of Brno): it is a diminutive of *medlané*, ‘people living by the softly flowing water’, by a brook or a small river **Medla* – in the neighbourhood lies *Bystrc* (its name is motivated, on the contrary, by fast flowing water, in Czech *bystře tekoucí*; Hosák – Šrámek 1980, p. 47).

⁴ I would like to thank my father, archaeologist PhDr. Josef Bláha, for valuable information on inter-ethnic contacts in Moravia in the 6th century AD.

of Germanic and Slavic pottery – and that there was also a natural transmission of toponyms. This includes the name of the nearby city of *Olomouc*, for whose interpretation from the Germanic genitive form **Alamundis* ‘belonging to Alamund’ I have offered new arguments (Bláha 2017).

References

- BLÁHA, Ondřej (2017): Urbanonymy of medieval Olomouc: selected problems. In: I. Janyšková – H. Karlíková – V. Boček (eds.): *Etymological Research into Czech*. (Studia etymologica Brunensia. 22.) Praha: Nakladatelství Lidové noviny, pp. 37–42.
- DĚTMAR Z MERSEBURKU (2008): *Kronika*. Praha: Argo. 342 p.
- DROBERJAR, Eduard (2014): Germáni v Jevíčku a na Malé Hané v době římské. In: I. Koucká (ed.): *Historica Olomucensia Supplementum II: Sborník prací historických XXXVI*. Olomouc: Univerzita Palackého, pp. 53–73.
- DROSDOWSKI, Günther (ed.) (1997): *Duden: Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. Band 7. Etymologie*. Reprint of the 2nd ed. Mannheim: Dudenverlag. 840 p.
- DUBRAVIUS, Jan (1552). *Historiae Regni Boemiae*. Prostannae: in Officina Ioannis Guntheri.
- FRIEDRICH, Gustav (ed.) (1904): *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae*. Tomus I. Praeae: sumptibus comitiorum Regni Bohemiae.
- GREULE, Albrecht (2014): *Deutsches Gewässernamenbuch*. Berlin: de Gruyter. 634 p.
- HOSÁK, Ladislav (1961): Někteří doklady k starému názvosloví vodních toků. In: *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV*, vol. 2, pp. 206–217.
- HOSÁK, Ladislav – ŠRÁMEK, Rudolf (1970): *Místní jména na Moravě a ve Slezsku*. Vol. 1 (A–L). Praha: Academia. 573 p.
- HOSÁK, Ladislav – ŠRÁMEK, Rudolf (1980): *Místní jména na Moravě a ve Slezsku*. Vol. 2 (M–Ž). Praha: Academia. 962 p.
- HOŠEK, Ignác (1904): Drobnosti etymologické. 1. Haná. In: *České museum filologické*, vol. 10, pp. 413–415.
- KLUGE, Ferdinand (2011): *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 25th, revised and expanded ed. Ed. E. Seebold. Berlin – Boston: Walter de Gruyter. LXIX, 1021 p.
- LUTTERER, Ivan – ŠRÁMEK, Rudolf (2004): *Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku: slovník vybraných zeměpisných jmen s výkladem jejich původu a historického vývoje*. 2nd ed. Havlíčkův Brod: Tobiáš. 317 p.
- MALENÍNSKÁ, Jitka (1995): K hydronymii Čech – o jménech tekoucích vod. In: L. Olivová-Nezbedová et al.: *Pomístní jména v Čechách. O čem vypovídají jména polí, luk, lesů, hor, vod a cest*. Praha: Academia, pp. 285–303.
- ONDRUŠ, Šimon (2000): Slovak Hydronymy. In: M. Kučera (ed.): *Slovaks in the Central Danubian Region in the 5th to 11th century*. Bratislava: Slovenské národné múzeum, pp. 185–215.
- POLÁK, Václav (1942): Haná. In: *Časopis pro moderní filologii*, vol. 28, pp. 151–152.
- ROUBIC, Antonín (1993): Nejstarší zprávy o Hané. In: *Studie Muzea Kroměřížska 1992–93*. Kroměříž: Muzeum Kroměřížska, pp. 12–15.

SCHWARZ, Ernst (1931): *Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle*. München: R. Oldenbourg. 507 p.

SCHWARZ, Ernst (1961): *Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle*. 2nd, revised ed. München: Robert Lerche. 408 p.

WIDUKIND Z CORVEY (2016): *Dějiny Sasů*. Praha: Argo. 203 p.

Resumé

K ETYMOLOGII NÁZVU HANÁ (RIEKA A OBLASŤ NA STREDNEJ MORAVE)

V príspevku autor analyzuje doterajšie etymologické interpretácie českého hydronyma *Haná* ako názvu rieky na strednej Morave, ktorý sa v 16. stor. stal označením celej priľahlej oblasti. Zohľadňujúc prírodný charakter uvedenej rieky a predpokladané etnické kontakty na Morave v čase príchodu Slovanov, autor považuje za pravdepodobné, že české hydronymum *Haná* má rovnakú motiváciu ako nemecké hydronymum *Jahna*, označujúce rieku v Sasku. Podľa autora sú obidve hydronymá germánskeho pôvodu; ich východiskom je germánske **Ganō* ako odvodenina od indoeurópskeho koreňa **gʰan-* ‘zívať’ (porov. nemecké *gähnen* a anglické *yawn* ‘id.’). V zmysle uvedeného výkladu je rieka Haná pomenovaná ako „zívajúca“, t. j. pomaly tečúca, plytká rieka s nízkymi brehmi.

Kľúčové slová: onomastika, etymológia, hydronymia, Morava, oblasť Haná, germánsko-slovanský jazykový kontakt

MYŠLENKY O VÝVOJI INDOEVROPEISTIKY: FORMULISMUS, REALISMUS A TEXT PRAJAZYKA¹

VÍT BOČEK

Etymologické oddělení, Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Brno, Česká republika

BOČEK, Vit: Thoughts on the development of Indo-European Studies: formulism, realism and the protolanguage text. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2024, Vol. 75, No. 2, pp. 162–174.

Abstract: This article builds on Šimon Ondruš's linking of the progress and periodization of Indo-European studies with attempts to reconstruct a short text in the Indo-European protolanguage, the tale of sheep and horses first introduced by August Schleicher. It is shown that there coexist two attitudes in the development of the field, formulism and realism. Existing text reconstructions in the Indo-European and other protolanguages are tentatively classified according to the way and degree to which they advocate realism.

Keywords: Indo-European studies, comparative linguistics, reconstruction, Schleicher's fable, linguistic historiography, periodization, realism, formulism

1. ÚVOD

„Teils um darzutun, dass, wenn auch mit Mühe, zusammenhängende Sätze in indogermanischer Ursprache gebildet werden können, teils animi causa, machte ich den Versuch, in dieser erschlossenen Sprache einige Zeilen zu schreiben“ (Schleicher 1868, s. 206). Těmito slovy začíná dodnes neskončený seriál pokusů o rekonstrukci textu indoevropského prajazyka. Schleicher vymýšlí a podává krátký, čtyřvětý příběh, co do žánru bajku, které dává název „ovce a koně“. Téma možnosti rekonstruovat vedle elementů hláskových, morfologických a lexikálních i konkrétní větné, popřípadě nadvětné struktury od té doby láká lingvisty různého ražení, protože se v něm skrývá podstatná otázka síly rekonstrukční metody, povahy výsledků historicko-srovnávací jazykovědy a vývoje tohoto oboru.

V první polovině 80. let k uvedenému tématu obrátil pozornost také jazykovědec, jemuž je toto speciální číslo *Jazykovedného časopisu* věnováno. Šimon Ondruš proslavil o této věci dvě přednášky, nejprve 30. listopadu 1982 v „Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV“ v Bratislavě, pár měsíců na to – 24. března 1983 – v Jazykovedném sdružení v Brně. Resumé přednášek pak byla publikována v časopisech obou institucí: v *Zápisniku slovenského jazykovedca* (Ondruš 1983a) a v *Ja-*

¹ Příspěvek vznikl s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

zykovědných aktualitách (Ondruš 1983b). Kromě toho vyšlo také delší, podrobně zpracování autorova pohledu (Ondruš 1983c). Protože Ondrušovy texty – pokud víme – unikly pozornosti dalších badatelů, představíme je nejprve podrobněji. Naším cílem pak bude nejen zhodnocení a další rozvinutí Ondrušových myšlenek, co se týče charakteru a vývoje indoeuropeistiky, ale také zasazení tématu do obecnějšího rámce: budeme si všimnout rekonstrukcí textu indoevropského, v tom však nikoli pouze Schleicherovy bajky o ovci a koních, ale i jiných pokusů, a obecněji pak vůbec rekonstrukcí textu jakéhokoli prajazyka. Budeme se přitom zabývat jedním aspektem, o kterém Ondruš nepojednal, totiž souvislosti otevřenosti či naopak neochoty rekonstruovat prajazykový text s protikladem mezi formulismem a realismem v historicko-srovnávací jazykovědě.

2. VÝVOJ INDOEVROPEISTIKY

Verzi původní Schleicherovy bajky o ovci a koních je celá řada a obvykle se na nich ukazuje vývoj indoevropské srovnávací jazykovědy, pokud jde o proměny rekonstrukce prvků jednotlivých jazykových rovin v závislosti na nových materiálových zjištěních (zejména tocharština a anatolské jazyky) či nových metodologických podnětech (především laryngální teorie). To činí i Ondruš, patrně inspirován v té době zatím poslední úpravou Schleicherovy bajky, kterou předložili W. P. Lehmann a L. Zgusta (1979). Kromě ní vyšla 40 let předtím – a 70 let po Schleicherovi – ještě „mladogramatická“ verze, připravená H. Hirtem a publikovaná tři roky po jeho smrti H. Arntzem (viz Hirt – Arntz 1939, s. 114–115). Ondruš tato tři znění detailně srovnává co do podoby formální rekonstrukce jednotlivých elementů a uplatňovaných obecných zásad (viz zejména Ondruš 1983c, s. 18–25; zhuštěně, ale velmi přehledně také Ondruš 1983b, s. 66–67; naopak jen zběžně Ondruš 1983a, s. 13). Tak později postupují i jiní, nicméně o poznání méně soustředěně (srov. Vavroušek 2009, s. 40–42; Adams 1997, s. 501–502; Mallory – Adams 2006, s. 45–48).

Na Ondrušově textu je ovšem zajímavý ještě jiný aspekt, totiž to, že vznik zmíněných tří verzí bajky považuje za závěr, jakési vyvrcholení tří vývojových období indoeuropeistiky. Konkrétně Ondruš počítá s následujícím členěním a orientačními mezníky: první období do r. 1867/1868 (úmrť F. Boppa a A. Schleichera), druhé, „mladogramatické“ období do roku 1935, kdy vycházejí důležitá díla E. Benvenista a J. Kuryłowicze zahajující třetí období. Jednotlivé etapy od sebe Ondruš vymezuje podle čtyř kritérií. První se týká jazyků, na jejichž základě se přednostně buduje představa o indoevropském prajazyce: v prvním období jde o starou indičtinu, v druhém navíc o řečtinu a latinu, ve třetím o všechny indoevropské jazyky, se zvláštním ohledem na chetitštinu. Druhé kritérium postihuje vzájemný vztah dvou základních metod užívaných v historicko-srovnávací jazykovědě: v prvním období převažuje interní rekonstrukce nad externí, v druhém převládá naopak rekonstrukce externí, zatímco v období třetím se jedná o posloupnost – v první pracovní fázi dominuje

vnější rekonstrukce, v druhé rekonstrukce vnitřní, a to i vícestupňová (rozlišování více vývojových fází prajazyka). Při třetím kritériu jde o zohlednění typů hláskových změn: v prvním období se vedle pravidelných změn pracuje i se změnami nepravidelnými, sporadickými, aniž by se mezi oběma skupinami činily významné kategoriální rozdíly, v druhém období jen se změnami pravidelnými, chápanými jako bezvýjimečné, „slepě působící“ přírodní zákony, přičemž vedle nich se licencují pouze změny analogické, a konečně ve třetím období se pracuje opět s pravidelnými i sporadickými změnami, ale jasně se rozlišují a změny pravidelné jsou chápány spíše jako zákony společenské ve smyslu kontinuálního zajišťování komunikace. Čtvrtým a posledním kritériem je chápání vzniku a vývoje jazyků: v prvním období se užívá binární diferenciacní rodokmenová teorie, v druhém období k ní navíc přistupuje vlnová teorie, v období posledním se jednotlivým případům přisuzuje buď převaha diferenciacce, a to binární nebo i nebinární, nebo převaha integrace, a sice v závislosti na společenských, ekonomických a zeměpisných okolnostech. Pro jednotlivá období Ondruš navíc uvádí hlavní představitele, ústřední programatické, danou epochu metodologicky otvírající texty, a nakonec také syntetické, sumarizující práce (slovníky a gramatiky).

Jako všechny periodizace i ta Ondrušova je pochopitelně pouze rámcová. Cená je svým koherentním pohledem na základě pevně daných kritérií. Takových pokusů o postizení vývojové dynamiky indoevropéistiky je jinak poskrovnu.² Není jasné, zda se Ondruš pro samotné rozlišení tří etap inspiroval u V. Georgieva, který obdobnou periodizaci představil už v 50. letech (Georgiev 1958, s. 7–27). Ondruš cituje pozdější anglický překlad (Georgiev 1981, periodizace je na s. 27–40), nicméně v jiném kontextu, při hledání prací, které by mohly aspirovat na hlavní syntetická díla třetího období indoevropéistiky.³ Ondrušova periodizace se od Georgievovy poněkud liší, například Meilleta řadí Ondruš do druhého, zatímco Georgiev do třetího období, což je patrně dáno i dřívějším počátkem třetího období u Georgieva ve 20. letech. Snad lze počítat s jistou inspirací nepřímou: Ondruš patrně Georgievovo členění zná, ale sám pak pracuje natolik odlišně (časový posun, stanovení čtyř kritérií, větší důraz na proměnu teorie než na nová empirická data, ohled na rekonstrukci textu), že nakonec není potřeba na ně odkazovat.⁴

Jak už bylo uvedeno výše, Ondrušova periodizace je specifická také v tom, že se v ní rekonstrukce indoevropské bajky prohlašuje za charakteristickou pro **závěrečné** fáze každého období (Ondruš 1983a, s. 13; 1983c, s. 14, 18): jako by rekonstrukce indoevropského textu symbolicky uzavíraly jednotlivé vývojové etapy.

² Například Polomého dvojitext je spíše jen esejistickým přehledem (Polomé 1995a, 1995b).

³ Dlužno dodat, že Georgievovu práci nehodnotí autor příliš pozitivně, když o ní správně poznamenává, že se jedná pouze o soubor dílčích studií (Ondruš 1983c, s. 17).

⁴ Ostatně sám Georgiev odkazuje na jiné trojčlenné dělení (opět zase trochu jinak časově ukotvené) jen kuse, bez porovnání s vlastním pojetím (Georgiev 1958, s. 23 = Georgiev 1981, s. 37; Desnickaja 1955).

Mohli bychom si tedy položit otázku, jak potom vypadá další, čtvrté období, čím je oproti předchozímu odlišné, a ovšem také, zda již dokonce, po dalších zhruba 40 letech od Ondruše, nedospělo také do své závěrečné fáze, popřípadě opět symbolicky představované dalším pokusem o rekonstrukci indoevropského textu. Nejjednodušší odpověď bychom možná dostali na poslední otázku: nejnovější práce věnovaná rekonstrukci Schleicherovy bajky o ovci a koních (Quiles 2019) přináší hned neuvěřitelných 35 verzí tohoto textu. Autor je zastáncem užšího sepětí indoevropštiny s uralštinou, specifické verze nostratické teorie a vůbec vícestupňového rekonstruování, a předkládá tak tuto bajku například v podobě indouralské, praanatolské, pozdněpraindoevropské, prařecké, prakeltské, praitalické, pragermánské, prabaltoslovanské, a dokonce i jukagirské, pramongolské, praturkické, afroasijské, semitské či pranostratické. Je to rozhodně dosavadní vyvrcholení rekonstrukčního sebevědomí. Nicméně pokud se podíváme na Ondrušova kritéria pro rozlišení jednotlivých vývojových období, nemáme pocit, že by na jejich základě bylo možno pro vymezení čtvrtého období nalézt zásadní rozdíly oproti období třetímu. Jediné, co nás napadá, je možná ještě větší důraz na jazykový kontakt: pod vlivem bouřlivě se rozvíjející kontaktové lingvistiky se i historicko-srovnávací jazykověda v poslední době více věnuje problémům, jako jsou substrátové vlivy nebo role vnějších příčin při vzniku a/nebo průběhu konkrétní jazykové změny. Tato kontaktologická témata se týkají třetího a čtvrtého Ondrušova kritéria, ale spíše se jedná o rozvinutí toho, co již bylo přítomno dříve.

Můžeme říci, že Ondrušova periodizace je modernisticky optimistická: představuje vývoj oboru lineárně, jako kumulativní zahrnování dalšího materiálu, zapojování nových teorií na úkor předchozích, a precizaci dat i metod, jedním slovem jako pokrok. Větší dojem skokové, kvalitativní proměny vzniká vlastně právě uvedením a porovnáním jednotlivých verzí Schleicherovy bajky, navzájem tolik odlišných. Už potíže, které měl Ondruš se stanovením hlavních syntetických prací třetího období (za nejsystematičtější gramatickou práci zde považuje Erharta (1982), ale jinak vidí spíše tříšť dílčích prací), a to, že mezničky mezi obdobími nemá za nepropustné (jako syntetickou slovníkovou práci druhého období uvádí až Pokorného 1959), naznačují, že jeho přesné rozčlenění vystihuje jenom nejobecnější tendence vymezených období. V tomto duchu bychom mohli za hlavní syntézy třetího období považovat až (bohatší) LIV a (selektivní) NIL (jen alternativně pak slovníky leidenské etymologické řady, které sice neskrývají svou ambici stát se „novým Pokorným“, ale zatím nedospěly do smysluplného celku), pokud jde o lexikum, a LIPP, pokud jde o hraniční oblasti mezi lexikem a gramatikou; indoevropská gramatika vydávaná v nakladatelství Winter se vzhledem k svému pohnutému osudu i přes obnovené úsilí (srov. Lindner 2021) nejspíš hlavní sumarizující práci třetího období nestane (k dějinám projektu a metodologickým odlišnostem jednotlivých svazků srov. Lindner 2011–2015, s. 240–242).

Na vývoj oboru se lze pochopitelně dívat i na základě jiných kritérií, než jaká formuloval Ondruš. Z odlišného, i když blízkého pohledu věc tematizoval Vykypěl

(2000; 2005, s. 287–295), když se nezabýval zohledňovanými daty a způsoby zacházení s nimi, ale cíli, které jsou kladeny, a ukázal, že ve vývoji indoevropské historicko-srovnávací jazykovědy se střídala představa o tom, zda úkolem je nebo není rekonstruovat prajazyk: u Boppa a mladogramatiků ne (cílem je dokázat příbuznost indoevropských jazyků: tj. zjistit korespondence mezi nimi a popisem historického vývoje jednotlivých jazyků vysvětlit, jak k nim došlo), zatímco u Schleichera a v postmladogramatické době ano. Vykypěl dále ukazuje, že představenému rozlišení směrů historicko-srovnávací lingvistiky na základě úkolů pak odpovídají i rozdíly mezi nimi, pokud jde o noetickou povahu rekonstrukcí: rekonstrukce jsou vnímány jen jako abstraktní formule zkráceně zapisující zjištěné pravidelné korespondence mezi jazyky, tedy jednotu zjištěnou za růzností skutečně doložených forem (u mladogramatiků), nebo jako odhalení podoby skutečného prajazyka, ukotveného v čase a prostoru (Schleicher, postmladogramatická komparatistika). Za reflex sebevědomí druhého ze zmíněných směrů autor považuje i odvahu rekonstruovat prajazykový text. Hirtova verze indoevropské bajky u něj potom logicky vystupuje až v rámci postmladogramatickém (srov. Vykypěl 2000, s. 114; 2005, s. 288); a vskutku se o Hirtovi někdy mluví jako o badateli na rozhraní, jdoucím vlastní cestou.⁵

Představené vývojové schéma se od Ondrušova liší. Zaprvé získáváme čtyři období: Ondrušově první etapě nyní odpovídají dvě. Zadruhé se již nejedná o vývoj lineární, ale spíše po sinusoidě nebo ještě lépe po spirále. Pracuje se i s reakcemi na postmladogramatický rekonstrukční optimismus (radikální odmítnutí Trubeckým, nové pojetí rekonstrukčních formulí v některých strukturalistických přístupech), které jednotnou povahu tohoto období rozrušují. Více než o období tu vlastně jde o vymezování myšlenkových směrů, a ty se mohou časově prolínat. K tomu je možno dodat, že nastíněný protiklad formulismu a realismu se projevuje v dalším vývoji komparatistiky průběžně, téměř jako souboj dvou protikladných hledisek, byť se zdá, že celkově opravdu převažuje realismus (srov. silný ohled na „typologickou“ přirozenost nebo konformitu rekonstruované indoevropštiny se systémy doložených jazyků) a novější pokusy zdůraznit jako primární cíl disciplíny právě vývoj příbuzných jazyků a nikoli podobu indoevropštiny (Lehmann 2000; v jistém smyslu i Melchert, draft) jsou spíše ojedinělé.⁶ Samo téma sporu se nicméně dostává i do prací uvádějících do oboru a jeho metod (srov. Fox 1995, s. 9–14 a *passim*, na nějž reaguje Hale 2007, s. 244–252).⁷

⁵ Srov. konkrétně o jeho verzi indoevropské bajky Vavroušek (2009, s. 40: „Hirtova verze bajky je mladogramatická, někde postmladogramatická, a odráží také některé navýsost individuální preference“) a obecně o Hirtově založení Schmitt (2009).

⁶ Dějiny sporu formulismu a realismu do konce 80. let shrnuje Koerner (1989) s rozsáhlou bibliografií.

⁷ Pěkným českým příkladem, kdy se stanovisko k této věci objevilo ve studijní příručce, je formulistické vyznání J. Petra „[...] Z těchto a dalších důvodů spatřujeme v takto provedených nepochybně důmyslných rekonstrukcích jen základ pro výklad etymologických souvislostí, k nimž se dospělo srov-

Téma formulismu a realismu se explicitně objevuje právě i v textech přinášejících různé podoby rekonstruovaného textu prajazyka (srov. zejména obsáhlou diskusi u Borghio 2022). Myslíme ale, že nelze klást jednoznačné rovnítko mezi zastánce realismu a ty, kdo jsou ochotni rekonstruovat indoevropský text, i když silná afinita tu zjevně je. Opět jde zejména o to, jak jednotliví autoři na rekonstruovaný text nahlízejí, pokud jde o jeho noetický status. V dalším se pokusíme jednotlivé pokusy o rekonstrukci textu prajazyka, které jsou nám známy, z tohoto hlediska předběžně utřídit do několika skupin, nebo spíše jisté škály.

3. TEXT PRAJAZYKA

Začněme autory, kteří považují rekonstrukci prajazykového textu pouze za způsob, jak názorně ukázat principy historicko-srovnávací lingvistiky a její aktuální stav, a případně přitom tematizovat některé její obtíže. Rekonstrukce textu má tedy v podstatě smysl didaktický. S ním je ovšem slučitelné i to, co Schleicher poeticky nazval „animi causa“, tedy něco jako intelektuální potěcha. Patřit sem pak mohou jednak rekonstrukce textu prajazyka, jednak i další způsoby zacházení s ním, zejména pokusy prospektivně jej převádět do jednotlivých dílčích větví příslušné jazykové rodiny, ať už na úrovni dílčích prajazyků, nebo jazyků historicky už doložených. V těchto příspěvcích se od autorů jejich stanovisko k povaze rekonstrukcí nedozvídáme, zato naučný účel zmiňují pravidlem. Zimmer (2004, s. 633) hovoří příznačně o „IE [tj. Indo-European, VB] studies of a lighter genre“ a představuje se svými spolupracovníky Schleicherovu bajku v sanskrtu (ve verzi bez sandhi i verzi se sandhi), řečtině („eclectic epigraphical version“), staré latině, kontinentální keltštině („Old Celtic“), gótštině a staroslověnštině. Kortlandt (2010) přináší Schleicherův text v praindoevropštině, indoevropštině (tj. po vydělení anatolské větve), klasické indoevropštině (tj. již bez tocharské větve), centrální indoevropštině (tj. již bez italokeltské větve), satemové indoevropštině (již bez řečtiny a germánštiny), baltoslovanštině, východní baltštině, a nakonec moderní litevštině. Také Lühr (2011, s. 128) uvádí novou verzi indoevropské bajky (trojlaryngalistickou a s akcenty) jen za účelem ukázání vývoje oboru. Zařadíme sem i minimální texty, které zkonstruoval z historických řeckých textů – jak sám uvádí, po obsahové a stylistické stránce anachronicky a co do lexika s prosbou o poshovění – Schwyzer (1953, s. 74–75): první větu Platonovy *Obrany Sokratovy* do prařečtiny, začátek otčenáše (z evangelia podle Matouše 6, 9) do prařečtiny a indoevropštiny a prvních pět slov *Odyssey* do prařečtiny a indoevropštiny. Vavroušek (2008, s. 44–49; 2009, s. 42–48) promítá do indoevropštiny novočeský text: první sloku árie *Měsíčku na nebi hlubokém* z libreta opery

návacím studiem jednotlivých příbuzných jazyků. Praindoevropštinu, praslovanštinu atd. tedy nechápe-me jako reálně existující jazykový útvar, ale jako schematickou konstrukci, a neočekáváme od ní, že by byla obrazem reálného jazykového stavu v určitém časovém období“ (Petr 1984, s. 129).

Antonína Dvořáka *Rusalka*. Rejzek (2021, s. 34–35, 56, 77, 134) rekonstruuje pět vymyšlených vět postupně v několika stádiích praslovanštiny (k roku 500, k polovině 7. století, k polovině 9. století) a ve stadiu pračeském (na počátku 11. století). Euler a Badenheuer (2021, s. 238–247) převádějí Lehmannovu a Zgustovu verzi Schleicherovy bajky do raně- a pozdněpragermánské podoby, dále posouvají do raně- a pozdněpragermánské podoby i indoevropský text, o kterém blíže píšeme v následujícím odstavci; do zmíněných dvou germánských fází promítají také celou modlitbu otčenáš a přidávají ještě několik novodobých přísloví a také citátů ze slavných děl. Obdobně postupuje Euler (2022, s. 223–244), který vedle toho na různé stupně germánštiny posouvá i řadu originálních i překladových textů reálně doložených ve starých germánských jazycích.

Na přechodu mezi předchozí a následující skupinou badatelů, protože poněkud nejasný co do otázky realismu, je počín S. K. Sena (1994), který vyzval několik indoeuropeistů, aby do indoevropštiny převedli vybranou pasáž ze staroindického textu *Aitareya Brāhmaṇa*. Na jedné straně hovoří o cíli „to ascertain the nearly end-of-the-century *communis opinio*⁸ with regard to the protolanguage“ (s. 69), na straně druhé děkuje příspěvatelům, že souhlasili „to play the game“ (s. 70). Vedle Senova vlastního pokusu dodali své verze Y. L. Arbeitman, E. P. Hamp, W. P. Lehmann, M. Mayrhofer, J. Puhvel a W. Winter. Z nich pouze posledně zmíněný badatel vyjadřuje realistické stanovisko otevřeně: „It is certainly nice to see another attempt to take (late) Proto-Indo-European as a language with *parole* properties. Obviously, even those of us who are all for taking Proto-Indo-European as being more than just correspondence sets will tend to differ on details of what we want to assign to the reconstructed protolanguage; but I think it is a good thing to revive the question of the realism of our reconstructions by being daring in one’s approach“ (Winter in: Sen 1994, s. 82). Jako čistě didaktickou záležitost nicméně tyto pokusy chápou Macciò a Ronzitti (2019, s. 13), kteří ve svém příspěvku Hampovu verzi indoevropského textu posouvají v čase vpřed a rekonstruuji jeho pračeskou podobu.

Těch, kdo svoji rekonstrukci prajazykového textu přímo spojují s realismem, je hodně. Do této skupiny patří Hirt, který realistické stanovisko vyjadřuje explicitně těsně předtím, než představí svou verzi Schleicherovy bajky, a dokonce tento postoj připisuje – jak bylo ukázáno výše, neprávem – vlastně všem, kdo přišli po Schleicherovi („...und wenn auch keiner wieder wie er [tj. A. Schleicher, VB] versucht hat, eine indogermanische Fabel zu schreiben, so arbeiten wir doch alle mit den erschlossenen Urformen, und die indogermanische Ursprache ist für uns ein so wirkliches Gebilde wie ein Urkodex, aus dem die geschichtlich vorliegenden Handschriften geflossen sind“, Hirt – Arntz 1939, s. 112). Lehmann se Zgustou se v úvodním komentáři ke své verzi bajky o ovci a koních přihlašují ke stejnému proudu, konkrétně pak k realismu vědce, jemuž je věnován sborník, ve kterém je-

⁸ Všechna zvýraznění v této a následujících citacích jsou již v originálech.

jich text vychází: „[...] since this scholar is one of the most vigorous proponents of ‘realism’ in reconstruction: our reconstructions should not, as the ‘nominalist’ approach suggests, be conceived as mere formulae showing correspondences between languages. Instead, for a ‘realist’ reconstructions should attempt to reach the reality of the protolanguage (Szemerényi 1962). An attempt to reconstruct entire sentences or even a text may serve therefore as a ‘realistic’ memento“ (Lehmann – Zgusta 1979, s. 455).⁹ Stanovisko autora další podoby Schleicherovy bajky, M. Peterse, k problematice statusu indoevropských rekonstrukcí neznáme. Jeho verzi z roku 1980 publikoval až Birkhan (1985, s. 308), v jehož vlastních poznámkách tematizujících otázku fonetického statusu laryngál rovněž tušíme projev realismu. Voyles a Barrack (2009, s. 31–33) sice uvádějí, že Schleicherova bajka (autoři představují její vlastní verzi) jakožto vymyšlený text má jiný ontologický status než rekonstrukce izolovaných jednotek nižších jazykových rovin, ale jejich formulace, že pokud by jej slyšel mluvčí indoevropštiny, rozuměl by mu, svědčí o jejich realismu dostatečně. Otevřeně se k realistickému postoji přihlašuje Quiles (2019, s. 5): „Because this book tries convey the idea that reconstructed protolanguages – even if defective to some extent – were real languages spoken and spread by actual prehistoric communities, a short text, the famous Schleicher’s Fable titled *The sheep and the horses*, has been translated whenever possible [...]“⁴. Jako součást přímého odmítnutí snad vůbec nejpřekvapivěji vyjádřeného formulistického stanoviska u Pulgrama (1959) zrekonstruoval Hall (1960) dva odstavce protorománského textu, a to jako překlad vybrané pasáže Orwellovy *Farmy zvířat* z angličtiny (kontrareakci na to pak srov. u Pulgrama 1961). Jsou i další zastánci realismu, kteří rekonstruují prehistorický text z historicky doloženého textu konkrétního jazyka napříč jednotlivými větvemi. Genzmer (1936) takto zrekonstruoval krátkou pragermánskou báseň na základě svědectví doloženého podle něj v Tacitově *Germanii*: za základ textu germánského prajazyka tak posloužil text latinský. Na tento přístup navázal ještě Borghi (2007, s. 14–25) s daleko obsáhlejší pasáží z téhož Tacitova díla.

Poslední skupinu představují ti, které bychom mohli označit za „tvrdé realisty“. Vycházejí z fragmentárně doložených podobností mezi indoevropskými jazyky (prim tu hrají stará indiština a řečtina) na úrovni nadslovních syntagmat: sledují motivické shody, většinou mytologického rázu, vyjádřené formálně si odpovídajícími výrazy a odtud rekonstruují indoevropský stav. V pozadí je představa o existenci básnického jazyka jako specifického jazykového registru už indoevropského stáří. Takto orientovaný výzkum má již dlouhou tradici, a tak se zde spokojíme jen s připomenutím monografických prací (Schmitt 1967; Watkins 1995; West 2007) a jejich

⁹ Překvapivý je potom jejich závěr, v němž dokonce realismus připisují autorům mladogramatického manifestu; u Brugmanna s Osthoffem (1878, s. III–XX) ale ve skutečnosti nic takového nezaznává ani není přítomno implicitně.

realistické stanovisko doložíme z hlavní metodologické práce této subdisciplíny: „When we reconstruct a formula such as *klewos nd^hg^whitom, we do not claim just that this expression COULD HAVE OCCURRED in PIE texts, but that it actually DID OCCUR in texts of a particular type and structure [...]“ (Matasović 1996, s. 91). Je ale důležité připomenout, jak to činí právě citovaný autor na stejném místě, že se nejedná o rekonstrukci celého textu, ale právě jen konkrétních formulí, o nichž se předpokládá, že v nějakém konkrétním indoevropském textu kdysi figurovaly.¹⁰ V takto pojímaném výzkumu se pracuje zejména metodou externí rekonstrukce (příčemž nutnými spolunástroji jsou zde obecně filologicko-textová analýza, konkrétně srovnávací stylistika a metrika), ať už na celindoevropské úrovni, nebo uvnitř dílčích větvi: například lze mezi slovanskými jazyky pátrat po stopách původního praslovanského textu, jak to vidíme v pracích V. V. Ivanova s V. N. Toporovem, R. Katičiće, G. Holzera a jiných (pro přehled a bibliografické údaje viz Dosček 2021). Nepřekvapuje, že zástupce tohoto proudu se na textové rekonstruování jiného druhu dívá poněkud s odstupem: Holzer (2016, s. 251) sice nepochybuje, že po stránce obsahové germánský text uvedený Genzmerem (1936; srov. výše) skutečně existoval, ale jeho představená formální podoba je podle něj „weder Rekonstruktion noch Modell, sondern Spekulation“. Překvapí spíše to, že nověji naopak tentýž autor rekonstruuje zcela smyšlenou praslovanskou bajku „o nevěřícím oslovi“, čímž se zařazuje mezi realisty toho typu, jaký jsme viděli výše u Hirta a dalších indoeuropeistů (Holzer 2023).

V našem přehledu jsme nikam nezařadili samotného Schleichera. Podle rozlišení, které jsme podali v druhé části našeho příspěvku, by musel patřit mezi realisty hirtovského typu, ale Koerner (1989, s. 4) našel v jeho díle pasáž, která napovídá, že zařazení Schleichera mezi realisty ve skutečnosti není tak jednoznačné: „Dass diese Grundformen wirklich einmal vorhanden gewesen sind, wird durch die Aufstellung derselben nicht behauptet“ (Schleicher 1869, s. 342); ostatně rovněž Schleicherova věta, kterou jsme náš příspěvek otevřeli, se zdá svědčit spíše o didaktickém účelu jeho rekonstrukce. Celá věc by ovšem vyžadovala podrobný přezkum.

4. ZÁVĚR

Inspirováni zájmem Šimona Ondruše o otázku vnitřního vývoje indoeuropeistiky ve spojení s pokusy rekonstruovat indoevropský text, tematizovali jsme v našem příspěvku protiklad formulismu a realismu, výrazně reflektovaný právě v pracích přinášejících rekonstruovaný text prajazyků. Celkem nejasné zůstává, proč vůbec řada realistů spojuje s realistickým stanoviskem rekonstrukci **vymyšleného** textu. Náš spíše předběžný obrázek zakončíme ještě upozorněním, že v poslední době ně-

¹⁰ Výraz formule je zde pochopitelně užíván ve zcela jiném významu, než jaký má ve formulismu jako pohledu na noetický status rekonstrukcí. Myslí se jím de facto viceslovné syntagma z poetického jazyka.

kteří indoeuropeisté hledají smířlivé stanovisko mezi oběma postoji. Rozlišuje se prajazyk jako výsledek vědecké rekonstrukce a prajazyk jako postulovaný reálný jazyk, kterým se kdysi mluvilo. Oba pohledy pak lze vidět i jako dva po sobě následující pracovní kroky: nejprve formulistický **popis** korespondencí naznačujících podobu prajazyka jako modelu, potom (popřípadě, nikoli však nutně) realistická **interpretace** dosaženého výsledku ve smyslu, jak moc se tento model blíží tomu, co známe z doložených jazyků (za pomoci jazykové typologie a důvěry v princip uniformity) a postulovanému reálnému prajazyku konkrétně (za pomoci archeologie, historie, kulturních studií apod.) – srov. Zimmer 1994; Fox 1995; Koerner 1989 aj. Zdá se, že tohoto rozlišení si byl dobře vědom i Šimon Ondruš, když v závěru jednoho ze svých textů k tématu napsal: „Pokus o rekonstrukci indoeurópskeho textu nemožno hodnotiť ako hriech proti možnosti predhistorickej rekonštrukcie. Ak možno rekonštruovať fonémy, morfémy a slová, možno rekonštruovať aj text. Rekonštrukcia má však kvalitu vedeckého modelu, nie kvalitu absolútnej kongruencie predhistorickej jazykovej reality a jej vedeckej retrospekcie“ (Ondruš 1983a, s. 14). Je tu zároveň důvěra v sílu rekonstrukční metody i vědomí rozdílu mezi dávnou, plně znovu neuchopitelnou, „skutečnou“ realitou a vědeckou konstrukcí, realitou jiného řádu.

Literatura

ADAMS, Douglas Quentin (1997): Schleicher's tale. In: J. P. Mallory – D. Q. Adams (eds.): *Encyclopedia of Indo-European Culture*. London – Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, s. 500–503.

BIRKHAN, Helmut (1985): *Etymologie des Deutschen*. Bern – Frankfurt am Main – New York: Peter Lang, 343 s.

BORGHI, Guido (2007): *Ṗḗḡḏiskō Stāmnākünḡṙ. In: L. Busetto (ed.): *Symposium Amicitiae. Scritti in ricordo di Pier Giorgio Negro*. Milano: Qu.A.S.A.R., s. 3–38.

BORGHI, Guido (2022): Quale fine può avere il realismo nella ricostruzione glottologica? In: L. Biondi – F. Dedè – A. Scala (eds.): *Ubi homo, ibi lingua. Studi in onore di Maria Patrizia Bologna. Tomo I*. Alessandria: Edizioni dell'Orso, s. 201–224.

BRUGMANN, Karl – OSTHOFF, Hermann (1878): *Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen. Erster Theil*. Leipzig: Verlag von S. Hirzel. XXII, 290 s.

DESNICKAJA, Agnija Vasil'evna (1955): *Voprosy izučeniija rodstva indoevropejskich jazykov*. Moskva – Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. 332 s.

DOSCHEK, Jolanta (2021): Oparta na etymologii metoda rekonstrukcji fragmentów tekstów sakralnych pogańskich Słowian: ustnie przekazywana poezja wczesnego średniowiecza. In: *Prace Polonistyczne*, roč. 76, s. 368–378.

ERHART, Adolf (1982): *Indoevropejské jazyky. Srovnávací fonologie a morfologie*. Praha: Academia. 264 s.

EULER, Wolfram (2022): *Das Westgermanische. Seine Rekonstruktion von der Herausbildung im 3. Jahrhundert bis zur Aufgliederung im 7. Jahrhundert*. Berlin: Verlag Inspiration Unlimited. 267 s.

EULER, Wolfram – BADENHEUER, Konrad (2021): *Sprache und Herkunft der Germanen. Rekonstruktion des Frühgermanischen vor der Ersten Lautverschiebung*. Berlin – London: Verlag Inspiration Un Limited. 271 s.

FOX, Anthony (1995): *Linguistic Reconstruction: An introduction to theory and method*. New York: Oxford University Press. 372 s.

GENZMER, Felix (1936): Ein germanisches Gedicht aus der Hallstattzeit. In: *Germanisch-Romanische Monatsschrift*, roč. 24, č. 1, s. 14–21.

GEORGIEV, Vladimir Ivanov (1958): *Issledovanija po sravnitel'nomu istoričeskomu jazykoznaniju*. Moskva: Izdatel'stvo inostranoj literatury. 318 s.

GEORGIEV, Vladimir Ivanov (1981): *Introduction to the History of the Indo-European Languages*. Sofia: Publishing house of the Bulgarian Academy of Sciences. 424 s.

HALE, Mark (2007): *Historical Linguistics*. Malden: Blackwell. 269 s.

HALL, Robert A. Jr. (1960): On realism in reconstruction. In: *Language*, roč. 36, č. 2, s. 203–206.

HIRT, Herman – ARNTZ, Helmut (1939): *Die Hauptprobleme der indogermanischen Sprachwissenschaft*. Halle/Saale: Max Niemeyer Verlag. 226 s.

HOLZER, Georg (2016): „Der Kuckuck hat gerufen“: Eine urslavische Mythenanzählung in phonetisch realistischer Rekonstruktion. In: *Ricerche slavistiche*, nuova serie, roč. 14 (60), s. 249–287.

HOLZER, Georg (2023): Das Lügenmärchen vom Esel Glaubenicht. Ein Versuch, auf Urslavisch zu erzählen. Mit Erläuterungen. In: R. Matasović (ed.): *Medhótá šrávaḥ II. Misao i slovo. Zbornik u čast Mislava Ježića povodom sedamdesetoga rođendana*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, s. 131–149.

KOERNER, Konrad (1989): Comments on reconstructions in historical linguistics. In: Th. Vennemann (ed.): *The New Sound of Indo-European: Essays in phonological reconstructions*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, s. 3–15.

KORTLANDT, Frederik (2010): *Studies in Germanic, Indo-European and Indo-Uralic*. Amsterdam – New York: Rodopi. 534 s.

LEHMANN, Christian (2000): Wozu noch Indogermanistik? Beitrag zur Podiumsdiskussion auf der XI. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft, 17.–23.9.2000 in Halle. Ke stažení: <https://www.christianlehmann.eu/publ/ASSidUE19.pdf> [cit. 10-09-2024].

LEHMANN, Winfred Philip – ZGUSTA, Ladislav (1979): Schleicher's tale after a century. In: B. Brogyanyi (ed.): *Studies in Diachronic, Synchronic and Typological Linguistics: Festschrift for Oswald Szemerényi on the occasion of his 65th birthday*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, s. 455–466.

LINDNER, Thomas (2011–2015): *Indogermanische Grammatik. Band IV/1. Komposition. Lieferung 1–4*. Heidelberg: Winter. 300 s.

LINDNER, Thomas (2021): *Urindogermanische Grammatik. Teil II. Flexionsparadigmen*. Heidelberg: Winter. 370 s.

LIPP – DUNKEL, George Eugene (2014): *Lexikon der indogermanischen Partikeln und Pronominalstämme*. Band 1–2. Heidelberg: Winter. 338 + 861 s.

LIV = RIX, Helmut (ed.) (2001): *Lexikon der indogermanischen Verben*. 2., erweiterte und verbesserte Aufl. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert. 823 s.

LÜHR, Rosemarie (2011): Von Berthold Delbrück bis Ferdinand Sommer: Die Herausbildung der Indogermanistik in Jena. Vortrag im Rahmen einer Ringvorlesung zur Geschichte der Altertumswissenschaften. In: M. Vielberg (ed.): *Die klassische Altertumswissenschaft an der Friedrich-Schiller-Universität Jena*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, s. 125–146.

MACCIÒ, Matteo – RONZITTI, Rosa (2019): Translating from Proto-Indo-European to Ancient Greek. In: *Lumina: Rivista di Linguistica storica e di Letteratura comparata*, roč. 3, č. 1–2, s. 13–20.

MALLORY, James Patrick – ADAMS, Douglas Quentin (2006): *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*. London: Oxford University Press. 731 s.

MATASOVIĆ, Ranko (1996): *A Theory of Textual Reconstruction in Indo-European Linguistics*. Frankfurt am Main: Peter Lang. 195 s.

MELCHERT, Craig (draft): The Role of Indo-European Studies in the XXIst Century. In: P. Crisma – G. Longobardi (eds.): *Oxford Handbook of Diachronic and Historical Linguistics*. Oxford: Oxford University Press (v přípravě). Ke stažení: https://linguistics.ucla.edu/people/Melchert/recent_papers.html [cit. 10-09-2024].

NIL = WODTKO, Dagmar S. – IRSLINGER, Britta – SCHNEIDER, Carolin (2008): *Nomina im Indogermanischen Lexikon*. Heidelberg: Winter. 863 s.

ONDRUŠ, Šimon (1983a): Súčasná komparatistika a Schleicherova indoeurópska bájka. In: *Zápisník slovenského jazykovedca. Bulletin Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV*, roč. 2, č. 1, s. 10–14.

ONDRUŠ, Šimon (1983b): Súčasná komparatistika a Schleicherova indoeurópska bájka. Teze přednášky v JS v Brně dne 24. 3. 1983. In: *Jazykovědné aktuality*, roč. 20, č. 2, s. 65–67.

ONDRUŠ, Šimon (1983c): Súčasná komparatistika a Schleicherova indoeurópska bájka. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 34, č. 1, s. 14–25.

PETR, Jan (1984): *Základy slavistiky*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. 144 s.

POKORNY, Julius (1959): *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern – München: Francke. 1183 s.

POLOMÉ, Edgar Charles (1995a): The Development of Indo-European Studies 1870–1933. In: K. R. Jankowsky (ed.): *History of Linguistics 1993: Papers from the Sixth International Conference on the History of the Language Sciences (ICHoLS VI), Washington D.C., 9–14 August 1993*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, s. 265–290.

POLOMÉ, Edgar Charles (1995b): The development of Indo-European studies since the Neogrammarians. In: *Word*, roč. 46, č. 1, s. 41–54.

PULGRAM, Ernst (1959): Proto-Indo-European reality and reconstruction. In: *Language*, roč. 35, č. 3, s. 421–426.

PULGRAM, Ernst (1961): The nature and use of protolanguages. In: *Lingua*, roč. 10, s. 18–37.

QUILES, Carlos (2019): *A Storm of Words: vetera verba, priscae linguae*. With contributions by Fernando López-Menchero. S.l.: Academia Prisca. 306 s.

REJZEK, Jiří (2021): *Zrození češtiny. Jazyková situace a jazykový vývoj v českých zemích mezi 6. a 11. stoletím*. Praha: NLN. 168 s.

SEN, Subhadra Kumar (ed.) (1994): Proto-Indo-European: a multiangular view. In: *Journal of Indo-European Studies*, roč. 22, č. 1–2, s. 67–89.

SCHLEICHER, August (1868): Eine Fabel in indogermanischer Ursprache. In: *Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung auf dem Gebiete der arischen, celtischen und slawischen Sprachen*, roč. 5, č. 2, s. 206–208.

SCHLEICHER, August (1869): *Indogermanische Chrestomathie*. Weimar: Hermann Böhlau. 378 s.

SCHMITT, Rüdiger (1967): *Dichtung und Dichtersprache in indogermanischer Zeit*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. 375 s.

SCHMITT, Rüdiger (2009): Hirt, Herman(n) (Alfred). In: H. Stammerjohann (ed.): *Lexicon Grammaticorum: A bio-bibliographical companion to the history of linguistics*. Tübingen: Max Niemeyer, s. 658.

SCHWYZER, Eduard (1953): *Griechische Grammatik. Erster Band. Allgemeiner Teil. Lautlehre. Wortbildung. Flexion*. München: C. H. Beck. 392 s.

SZEMERÉNYI, Oswald (1962): *Trends and Tasks in Comparative Philology: An inaugural lecture delivered at the University College London, 23 October 1961*. London: H. K. Lewis & Co Ltd. 21 s.

VAVROUŠEK, Petr (2008): *Rekonstrukce? Rekonstrukce!* Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze. 165 s.

VAVROUŠEK, Petr (2009): *O rekonstrukci praindoevropštiny*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze. 103 s.

VOYLES, Joseph – BARRACK, Charles (2009): *An Introduction to Proto-Indo-European and the Early Indo-European Languages*. Bloomington: Slavica Publishers. 647 s.

VYKYPĚL, Bohumil (2000): K noetice srovnávací jazykovědy. In: *Jazykovědné aktualita*, roč. 37, zvláštní číslo, s. 114–120.

VYKYPĚL, Bohumil (2005): *Glossematikstudien. Unzeitgemäße Betrachtungen zu Louis Hjelmslevs Sprachtheorie*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač. 416 s.

WATKINS, Calvert (1995): *How to Kill a Dragon: Aspects of Indo-European poetics*. Oxford: Oxford University Press. 613 s.

WEST, Martin L. (2007): *Indo-European Poetry and Myth*. Oxford: Oxford University Press. 525 s.

ZIMMER, Stefan (1994): Rekonstruktion und Postulat – Wege aus dem Methodendilemma. In: G. E. Dunkel – G. Meyer – S. Scarlata – C. Seidl (eds.): *Früh-, Mittel- und Spätindogermanisch. Akten der IX. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft vom 5. bis 9. Oktober 1992 in Zürich*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, s. 433–444.

ZIMMER, Stefan (in collaboration with Harald Jankuhn and Rolf Ködderitzsch) (2004): Schleicher's Tale: Six Post-PIE versions. In: A. Hyllested – A. R. Jørgensen – J. H. Larsson – Th. Olander (eds.): *Per aspera ad asteriscos. Studia Indogermanica in honorem Jens Elmegård Rasmussen sexagenarii Idibus Martiis anno MMIV*. Innsbruck: Institut für Sprachen und Literaturen der Universität Innsbruck, s. 633–640.

NOTES ON THE SEMANTIC DEVELOPMENT OF OLD CHURCH SLAVIC
NRAVŮ AND *ROVANIJE*¹

MARTIN DIWEG-PUKANEC

Department of Slavic Philology, Faculty of Arts,
Constantine the Philosopher University, Nitra, Slovakia

DIWEG-PUKANEC, Martin: Notes on the semantic development of Old Church Slavic *nравъ* and *rovanije*. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2024, Vol. 75, No. 2, pp. 175–185.

Abstract: The aim of this paper is to analyse Old Church Slavic *nравъ* ‘nature, character’ and *rovanije* ‘gifts’. As the meanings of the words from Proto-Indo-European **(H)nōrH-* point out, Proto-Slavic **norvъ*, from which Old Church Slavic *nравъ* derives, had a semantics similar to that pervasive in Latin *mōrōsus* ‘hard to please’ or ‘qui suit son humeur, difficile, capricieux, chagrin’. In the Old Church Slavic period, however, the word *nравъ* ‘manner, custom’ had a neutral connotation, like Latin *mōs* ‘custom, usage’. As for the word-form *rovanije*, it originated in a period when gifts and taxes were distinguished. Taxes were given (**da-nъ* ‘tax’, **da-rъ* ‘gift’ < **da-ti* ‘give’), offered first to pagan deities and then to the Christian God. They were also brought as (voluntary) gifts to Slavic princes. According to the etymology of *rov-anije* < **rov-ati* ‘to make a notch, cut; to determine the amount of a fee (tax/gift)’, nevertheless, they were written down (or prescribed) in the Old Church Slavic period in Great Moravia.

Keywords: etymology, moral words, Old Church Slavic, semantic change, semantics, Slavic languages

The aim of this paper is to analyse some recent etymological and especially semantic considerations of Old Church Slavic *nравъ* ‘nature, character’ and to look at them from the point of view of the time when Old Church Slavic literature was established. In addition, we will attempt an etymological and semantic analysis of a somewhat enigmatic Old Church Slavic hapax legomenon *rovanije*, since previous interpretations of this word from Slavic sources are regarded as inadequate (cf. ESJS 13, pp. 777–778, s.v. *rovanii*), and the only accepted etymology, which considers the word to be a borrowing from Old High German, is more than hypothetical. In our opinion, the two words under analysis are not etymologically related, although at some point in the reasoning of our article they do touch, and their etymological connection is hypothetically possible, though unlikely. The choice of these words

¹ Funded by the EU NextGenerationEU through the Recovery and Resilience Plan for Slovakia under the project No. 09I03-03-V04-00670 *Inverted Morality: Reversed Semantics in Old Church Slavonic Moral Words (OXYMORAL)*.

was made, among other things, because they show the advantage of following some of the principles and methods used by the father of Slovak scholarly etymology, Š. Ondruš (see more Diweg-Pukanec 2022, p. 353).

A new and modern etymology of Old Church Slavic *nравъ* ‘nature, character’, which is the main subject of this study, was published in 2013 by the original Slavist T. Pronk. This Old Church Slavic word, as he rightly claims, is cognate with masculine *o*-stems Russian *nórov*, Polish *narów*, Old Czech *nрав*, Czech *mрав*. He also states that Serbian/Croatian *nárav* is indeed a feminine *i*-stem but it was still masculine in the 16th century (RJA VII, p. 556, s.v. *nárav*) and Slovene *naráva* became an *ā*-stem, in analogy to *priroda* ‘nature’, while Slovene *nрав* is a borrowing from Church Slavic. He does not give examples from other Slavic languages. The traditional reconstruction is **norvъ* (ÈSSJa 25, p. 192ff., s.v. **norvъ*), but this reconstruction, in his view, does not explain Serbian/Croatian *nárav*, Slovene *naráva* nor Polish *narów*. It is assumed that these forms arose through insertion of a prop-vowel between **n* and **r* because the sequence **nr-* at the beginning of a word was not tolerated (cf. ÈSSJa 25, p. 194, s.v. **norvъ*). According to T. Pronk, however, this explanation is convincing only in the case of Church Slavic variants *нравъ* and *нравъ* (borrowed into Old Russian *нравъ*) (Pronk 2013, p. 294).

Therefore T. Pronk thinks that most likely we are dealing with an original form **nā-orv-*, consisting of prefix **nā-* and the root **-orv-*, which was contracted to **norv-* in part of Slavic. In Serbian/Croatian, Slovene and Polish the Proto-Slavic form was not contracted and regularly yielded *nárav*, *naráva* and *narów* respectively. The root of the Slavic noun was thus **-orv-* and he finds a similar root in the adjective **orvъnъ* ‘even, straight’, which is usually connected with Old Prussian *arwis* ‘true, real’. Especially in view of the semantics of the Old Prussian word, he considers it attractive to connect Proto-Slavic **nāorv-* ‘nature, character’ – thus T. Pronk reconstructs the Proto-Slavic meaning – with **orvъnъ* ‘even, straight’. He identifies a semantic parallel in Sanskrit *ṛtá-* ‘proper, truthful’, which derives from the same root as German *Art* ‘nature, character, manner’ (cf. Pronk 2013, p. 294–295).

Taking Balto-Slavic **arū-* at face value, T. Pronk states that we are dealing with a derivative in *-u-* from a root **ar-*. This root may go back to **h₂er-* ‘to fix, adjust, make proper’. The root is widespread in Proto-Indo-European but has not survived in Balto-Slavic, as he claims. Proto-Slavic **nāorv-* ‘nature, character’ and Old Prussian *arwis* ‘true, real’ can be derived from the meaning ‘that what is proper’, while Proto-Slavic **orvъnъ* ‘straight, even’ may have developed from ‘to straighten, make even’ < ‘to make proper’. According to him, the derivative in *-u-* may be shared by Germanic where we find Old Norse *orr* ‘generous’, and Old English *earu* ‘quick, ready’. These words probably go back to Proto-Indo-European **h₂er-u-* and G. Kroonen adds to them in his dictionary Gothic *arwjo* ‘ready’ (cf. Kroonen 2013, p. 37, s.v. **arwa*). T. Pronk also mentions Tocharian A *ārwar*, Tocharian B *ārwer*

‘ready’ as possible cognates. Within Tocharian they can be explained as derivatives from Tocharian AB *ār-* ‘to cease, come to an end’ and this verb may reflect **h₂er-* ‘to fix, adjust, make proper’ through an intermediate ‘to bring to a proper end, fix’ (cf. Pronk 2013, p. 296).

We extend T. Pronk’s reasoning in this paper with the example of Gothic *arwjo* and the meaning ‘to bring to a proper end’, mainly because of the existence of Old Church Slavic form of the accusative plural *rovaniję*, which to this day has no satisfactory etymology from Slavic sources. The only interpretation that is considered satisfactory is that of R. Nahtigal (cf., e.g., ESJS 13, p. 777; Schaeken 1987, p. 131), based on the above-mentioned Gothic *arwjo*, which translates in the biblical texts Greek *δωρεάν* ‘by a gift, for free’. On the basis of the existence of Old High German *ar(a)wūn*, *ar(a)wingūn* ‘for free, in vain’, R. Nahtigal reconstructs an undocumented Old High German noun **ar(a)vanī* with a reconstructed meaning ‘gift’, of which Old Church Slavic *rovaniję* is supposed to be a borrowing (cf. Nahtigal 1936, pp. 28–29). The meaning ‘to bring to a proper end’ is interesting because the second of the two scribes (translators) of the Kiev Leaflets, where the hapax legomenon *rovaniję* is attested, used the expression *prinoseb* ‘brought gift, offering’, literally ‘that what is brought, offered’, in a context similar to that in which the word *rovaniję* occurs.

Old Church Slavic *rovaniję* is a translation of Latin *munera*. The first scribe (translator) of the Kiev Leaflets (see Pukanec 2020, pp. 21, 28), in addition to translating *rovaniję* from Latin *munera* (*mūnera*) ‘gifts’ in the 2nd prayer, used the common and frequent Old Church Slavic word *darъ* ‘gift’ as a translation of Latin *dona* (*dōna*) ‘gifts’ in the 7th prayer (the last one he translated; prayers 1–7 are, unlike the remaining ones, dedicated to specific saints). In this connection it should be noted that in the Canon of St. Wenceslaus, where there is a second attestation of the word under analysis, though not as convincing as in the Kiev Leaflets, the accusative plural form *rovanije* ‘gifts’ occurs in the same sentence alongside *dary* ‘gifts’ (see Vajs 1929, p. 139). That is, it seems as if there are two different kinds of gifts. A. Ernout and A. Meillet write something similar for the entry *mūnus*: “le sens de ‘présent que l’on fait’ (et non que l’on reçoit) est secondaire, mais très fréquent” (Ernout – Meillet 1932, p. 749, s.v. *mūnus*). In the Canon of St. Wenceslaus the *dary* ‘gifts’ are “obtained (from God)” and the *rovanije* ‘gifts’ are “poured out, i.e. brought (to people)”. In the 2nd prayer of the Kiev Leaflets, the *rovaniję* ‘gifts’ are brought by us to God, while the 7th prayer speaks of gifts (*darъ*) from God to us.

Nevertheless, we do not want to absolutize this semantics, because the second scribe (translator) of the Kiev Leaflets may not have been fully aware of it. He did not use in the *Super oblatam* prayers, in addition to the expressions *darъ*, *dary*, the synonymous *rovaniję*, but three times *prinoseb* ‘brought gift, offering; benefit, gain’ (cf. ESJS 9, p. 538, s.v. *nesti*); this is how it is in the prayers 13, 17 and 33 (see Pukanec 2020, pp. 36, 42, 63). And the lexical distinction ‘gift received’ versus ‘gift

brought' is not consistently observed; the terms *darъ*, *dary* are used in a general sense, while *prinostъ* in the restricted sense of 'gift brought'. The semantic interpretation of A. Ernout and A. Meillet and the considerations of T. Pronk, in any case, create some room for explaining why the first scribe (translator) of the Kiev Leaflets used the hapax legomenon *rovanije* next to the frequented word *dary*. The former expression may hypothetically reflect the meanings of the Proto-Slavic root **orv-*, which are better attested in non-Slavic languages, such as Old Norse *orr* 'generous', and Gothic *arwjo*, as well as Old High German *ar(a)wûn*, *ar(a)wingûn* 'for free, in vain', which are referred to by R. Nahtigal in his etymology.

R. Nahtigal (1936, p. 5ff.) argues in favour of higher probability of his interpretation by the fact that another Old High German loanword occurs in the Kiev Leaflets. It is supposed to be Old Church Slavic *вѣсѣдѣ* 'Host, wafer' < Old High German *wizzôd*. However, borrowings from Old High German are rare in Old Church Slavic, and this particular etymology is far from perfect, since here the Slavic nasal *ѣ* stands opposed to *o* (cf. Schaeken 1987, p. 133), and one would also expect *ѣ* instead of *ѣ*. An interpretation of this word has also been offered by Š. Ondruš (1984), who regarded it as a deverbative of Slavic *вѣседлiti/вѣселiti* or *вѣсадiti* 'insert', since Hosts are inserted into the mouth. Whatever the etymology given by Š. Ondruš is correct or not, we must agree with him at least in that the etymologist should look for interpretations of words with unclear origins first in the native and only then in the foreign languages. Therefore, with this principle in mind, we must also bring a new explanation of the word-form *rovanije*.

The most presumable etymological interpretation of this word-form, in our opinion, is to base it on Proto-Slavic verb **rovati* (cf. Králik 2015, p. 511, s.v. *rov*), which is in a similar relation to **roviti* as the synonymous **rǫbati* to **rǫbiti* 'to chop, hem' (cf. Králik 2015, p. 513, s.v. *rub*). The verb **roviti* is attested in Old Slovak as *rowiti* with the meaning 'to make a notch, cut', of which Old Slovak *rubiti* is a synonym. The *Historický slovník slovenského jazyka* puts it thus – *facere dicam, incidere dicae: rubiti aliis rowiti* (HSSJ 5, p. 86, s.v. *rovit'*). These notches are mentioned by monk Khrabr from as early as around 900: "*prěžde ubo Slověne ne iměxǫ knigъ, nǫ črьtami i rězami čtěxǫ i gataaxǫ, pogani sǫšte*" = formerly the Slavs had no books, but from cuts and notches they counted and read, being yet pagans (cf. Kralčák 2014, pp. 12–13).

It is important that the word *rubiti* from Proto-Slavic **rǫb-iti* is attested in Old Slovak also in the meaning 'to determine the amount of a fee (tax)' – e.g. in 1574: *panov Kremnjczanov statek budeme zytra rubity* (cf. HSSJ 5, p. 187, s.v. *rubit'*). We assume this meaning also for the synonymous (and less frequent or more archaic) *rowiti*, although it is not directly attested, which is the weakest point of our etymology. Moreover, Moravian *po-rub* meant 'inventory of cattle (the shepherd receiving the cattle made notches)' (cf. Machek 1971, p. 522, s.v. *rubati*). In Old Slovak, the wooden stick on which such notches were made was called *v-rub* (cf.

HSSJ 6, p. 450, s.v. *vrub*); the word has survived in Slovak to the present day, and so, for example, in Czech. Old Slovak *rub* meant '(tax) assessment', *rub-čí* '(tax) assessor', and finally *rubenie* meant '(repeated) tax assessment' – e.g. in 1611 it is written: *czo se rubenj kralowskeho dotycze* (HSSJ 5, p. 185, s.v. *rub*; p. 186, s.v. *rubčí*; p. 187, s.v. *rubenie*). Slovak *vy-rub-it' daň* 'to assess a tax' has persisted to this day as a common phrase.

From a semantic point of view, it should be recalled here that taxes were originally cultic gifts that were given, brought initially to the deity, then similar voluntary gifts were given to the prince (cf. Machek 1971, p. 110, s.v. *daň*) or the king, as in the example above (in the 17th century, of course, the voluntary nature had long been lost). Proto-Slavic **da-nb* 'tax' and **da-rb* 'gift' have the same root as the verb **da-ti* 'give'. Thus, on the basis of the evidence in Old Slovak, we must reconstruct the precise meaning of Old Church Slavic *rovanije*, which translated Latin *munera* 'gifts', as 'offered taxes, i.e. cultic, voluntary gifts'. Taking into account the derivations of *rubiti* < **rōb-iti* in Old Slovak, it cannot be excluded that the form of the word *rovanije* was influenced by Old Church Slavic synonym *darovanije*, also in order to avoid homonymy with Old Church Slavic *rovb* 'ditch, pitch'. In a similar semantic relation as Proto-Slavic **rovati* (= **rōbiti*) 'to determine the amount of a tax/gift' and Old Church Slavic *rovanije* 'taxes/gifts' is apart from *dariti/darovati* and *darb/darovanije* (cf. ESJS 2, p. 122, s.v. *darb*), e.g. *blažiti* 'to beatify, i.e. to determine who is beatified, to determine beatification' and *blaženije* 'beatitude, beatification' (cf. ESJS 1, p. 64) and many other Old Church Slavic words.

If we accept the interpretation of the word-form *rovanije* from Proto-Slavic **rovati*, which belongs to the family of words from Proto-Indo-European **(H)reuH-* 'to dig, engrave, etc.', and is thus not very far from the etymology of J. Hamm (cf. 1979, p. 69) from Proto-Slavic **ryti*, which has been rightly rejected on both phonological and semantic grounds (cf. ESJS 13, pp. 777–778, s.v. *rovani*), we would exclude one potentially West Slavic phenomenon in the Kiev Leaflets, which testifies in favour of their Great Moravian origin, since in the case of this etymology we would have to rule out the metathesis of liquids at the beginning of the word. The word-form *rovanije* in this instance would only be a semantic Moravism, or more precisely a Slovakism, as the Kiev Leaflets are linguistically most probably either Slovak-Croatian (cf. Kortlandt 1980) or East Slovak (cf. Pukanec 2020), possibly Czech-Slovak (cf. Pukanec 2019) literary monuments.

The metathesis of liquids at the beginning of the word as such, however, is another argument in favour of the etymology of *rovanije* from **rovati* against the interpretation from the undocumented Old High German noun **ar(a)vanī*. Indeed, the term **rovati* does not require metathesis, and this Proto-Slavic change is clearly attested once in the Kiev Leaflets, but it does not have the result *roC-* (*C* = consonant). An example of this change is the expression *razdrěšenije* (see Pukanec

2020, p. 51), i.e. *raC-*, and we can assume that two different reflexes should not be found in the same (relatively short) text. So this fact also strengthens the interpretation from **rovati* compared to the etymology of R. Nahtigal. Nevertheless, the main point is that the etymology presented shows that *rovanije* was a native term, as was the synonymous *prinosъ* used by the second scribe (translator) of the Kiev Leaflets. Although Old Church Slavic *rovanije* is not directly attested in modern Slavic languages, the verb *rowiti*, its explicitly named synonym *rubiti*, as well as the derived noun *rubenie* ‘(repeated) tax assessment’ are attested in Old Slovak, and semantically there is nothing contradicting this interpretation.

In any case, the different semantics in terms of some nuance of the synonyms *rovanije*, *prinosъ* ‘brought gift(s), offering(s); benefit(s), gain(s)’ versus *darъ*, *dary* ‘gift(s)’ in the Kiev Leaflets is, in our opinion, certainly a better explanation than was the famous explanation of V. Jagić (1890, pp. 54–55) that *rovanije* was formed by abbreviation for *darovanije*: “Das auffallende und unerklärte *Rovanije* rührt vielleicht daher, dass in einer früheren Vorlage *Da*, zum Worte *Darovanija* gehörig, nicht ausgeschrieben war (freigelassen wegen der nachträglich vorzunehmenden Ornamentation), der spätere Abschreiber machte dann aus dem nicht verstandenen ‚*Rovanija*‘ ein Subst. fem. gen. und setzte es von neuem in den Acc. plur., daher – *Rovanije* prinesenyę!” This is because (a) although the term *darovanije* is a synonym of Old Church Slavic *darъ*, the ornamental syllables are nowhere to be found in the text of the Kiev Leaflets, only letters; (b) the word is attested a second time, where we would thus have to reckon with a similar error a second time; (c) the expression *darovanije* does not appear in the Kiev Leaflets at all, always only *darъ*, *dary* (six times in total). The explanation of V. Jagić has led to the fact that to this day the Kiev Leaflets are regarded as a transcript, not a protograph, although there is no relevant argument in favour of this (cf. Večerka 1989–1990, p. 69).

If we return to the interpretation of Old Church Slavic *nравъ* by T. Pronk from Proto-Slavic **nā-orv-*, we can reason independently of T. Pronk also on the etymology of the word **grěxъ* ‘sin’, which can be considered an antonym of Proto-Slavic **norvъ*, because later in Christian times it has meant in several Slavic languages ‘morals’. The word **grěxъ* might at first glance favour the interpretation by T. Pronk, but in the final analysis it rather weakens it. In fact, Proto-Slavic **grěxъ* most likely derives from **groy-so-* and its cognates are Lithuanian *graižùs* ‘oblique’ and Latvian *grèizs* ‘crooked’; to this day, for example, in Slovak dialects, *hriška* means ‘an unploughed piece of land made by deviating from the furrow’ (cf. Králik 2015, p. 209, s.v. *hriech*), so that the word **grěxъ* seems to have been in pre-Christian times the opposite of Proto-Slavic **orv-* ‘even, straight’.

However, such an argument would probably not be correct, as is proved by Old Church Slavic composites *zъlonравнънъ* ‘wicked, immoral’, literally ‘one who has bad manners’ (not ***nenравнънъ* ‘one who has no [good] manners’), *zъlonравije* or *podobonравнънъ* (ESJS 9, p. 553, s.v. *nравъ*), i.e. ‘one who has similar manners’. The

meaning of ‘morals’, i.e. in accordance with Christian morals, seems, on the basis of the evidence, to be only later than the Old Church Slavic period. This is also indirectly confirmed by the Old Russian text on the Slavic tribes: “Имаху бо обычаи свои и законъ отецъ своихъ и преданья кождо свой нравъ” (Niederle 1924, p. 12). Each tribe had its own morals, that is, each tribe had potentially different morals, was differently moral. Semantics is thus the biggest problem of the etymology of T. Pronk, since manners could also be bad or sinful, i.e. “crooked”. Proto-Slavic **orvьnъ* meaning ‘even, straight’ appears to have no reason at all to be semantically related to Old Church Slavic *nравьнъ* and *nравъ* ‘manner, custom’.

The semantic considerations in the ESJS do not seem to be entirely correct for Old Church Slavic *nравъ* either. Most often, Proto-Slavic **norvъ* or **nōrvъ*, from which Old Church Slavic *nравъ* ‘manner, custom’ arose, is derived from Proto-Indo-European *(H)nōrH- (cf. Derksen 2008, p. 356). It is related to Sanskrit *nar-*, Avestan *nar-*, Armenian *air* (genitive *arn*), Greek ἀνήρ, Albanian *njer*, Oscan-Umbrian *ner* ‘man’, in addition also to Sanskrit *sūnara-*, Greek εὐ-ήνωρ both ‘full of vitality’, Old Irish *ner* ‘boar’, and especially Lithuanian *narsūs* ‘bold, fierce’, *nóras* ‘will’, *norėti* ‘to will’ (cf. ESJS 9, p. 553, s.v. *nравъ*). These words can be further expanded to include at least Old Prussian *nerdien* ‘rage, fury’, Old Indic *nṛtú-* ‘hero’, Luwian *annara/i-* ‘vigorous, virile’, Old Irish *nerd* ‘strength, power’, *sonairt* ‘valiant, strong’, Welsh *nêr* ‘hero’, *nerth* ‘manfulness, courage; army’, *hynherth* ‘valiant, strong’ (see more Pokorny 1959, p. 765), to shed light on the semantics of expressions in Slavic languages such as Polish *narowny* ‘stubborn, obstinate, defiant, disobedient’, Serbian/Croatian *nárvan* ‘natural’, Slovene *naráven* ‘natural’, Russian dialect *noróvnyj* ‘stubborn, headstrong, willful’, Old Polish and Polish *narów* ‘bad habit, stubbornness’, Old Russian *norovъ*, *nравъ* ‘manner; pig-headedness, headstrongness, wilfulness; effort, desire; courage, dignity; reason, etc.’, Russian *noróv* ‘manner; stubbornness’ (ÉSSJa 25, pp. 192–195, s.v. **norvъ*). Besides these meanings, in almost all Slavic languages we also see the Old Church Slavic meaning of ‘manner, custom’, and in Old Russian, Old Czech, Old Slovak, Slovene also ‘morality, virtue’.

However, this most common etymological interpretation is partially rejected in the ESJS for semantic reasons, because, as it is stated here, it corresponds only to the marginal meaning ‘high-spirited (defiant) behaviour (especially in horses)’, less so to the meaning ‘habitual behaviour, behaviour conforming to custom’ (cf. ESJS 9, p. 554, s.v. *nравъ*). The dictionary does not, nevertheless, explain in any way why defiant behaviour would not be habitual, or would not be behaviour conforming to custom. We have, of course, from the early Christian Slavic period of Central Europe references almost exclusively to the life of the elites, but if we consider, for example, the lives of the rulers in Great Moravia, it seems that such behaviour was quite customary. Mojmir I expelled Pribina, Pribina defied, so he was probably killed by Rastic. Rastic defied the king, Svatopluk defied both Rastic and

Methodius, Rastic wanted to get rid of Svatopluk, it ended up the other way around. Saint Methodius, who was defied by Bishop Wiching, had a similar outcome. Before that, Slavomir had declared a revolt against the king, then Svatopluk I defied the king, Svatopluk II defied Mojmir II, etc. This was, according to the surviving historical documents, quite usual behaviour, behaviour corresponding to custom, at least among the elites.

Christianity, of course, delegitimized such behaviour over time, but it never disappeared in European feudal society (at least among the elites). There is therefore, in our view, no reason to etymologize Old Church Slavic *nравъ* from Proto-Indo-European **(s)ner-* ‘to sew together, to web, spin’ (see more Pokorný 1959, p. 975ff., s.v. 2. *(s)ner-*), which is attested especially in Germanic and Baltic languages and, semantically, is supposed to point to obligatory action (cf. ESJS 9, p. 554, s.v. *nравъ*). While the former interpretation perfectly explains customary (and inherently socially binding) behaviour, this second, alternative interpretation does not explain customary behaviour in the early Middle Ages in Central Europe, but most importantly it does not explain the meanings attested in Polish and Russian at all.

Moreover, a perfect semantic parallel – if one follows some of the principles and methods used by Š. Ondruš – to the etymology of Proto-Slavic **norvъ* from Proto-Indo-European **(H)nōrH-* is Latin *mōs* ‘custom, usage’, from which Latin *mōrōsus* ‘hard to please’ (cf. Vaan 2008, p. 390, s.v. *mōs, mōris*) or ‘qui suit son humeur, difficile, capricieux, chagrin’ (Ernout – Meillet 1932, p. 738, s.v. *mōs, mōris*; cf. Špaňár – Hrabovský 1998, p. 378, s.v. *mōrōsus*) is derived. From the semantic point of view, therefore, the best of the above-mentioned etymologies should be considered the one that treats the Russian and Polish marginal meanings as Proto-Slavic, which the preferred etymology of the ESJS avoids. This most widespread etymology takes into account that in Old Church Slavic the meaning of the word *nравъ* was still undecided from the ethical point of view, it had no clearly positive or negative connotations, which in turn is to some extent ignored by the interpretation of T. Pronk.

To conclude these semantic notes on Old Church Slavic words *nравъ* and *rovanije*, we will try to outline their semantic background. As the aforementioned meanings of the words from Proto-Indo-European **(H)nōrH-* point out, Proto-Slavic **norvъ*, from which Old Church Slavic *nравъ* derives, had a semantics similar to that pervasive in Latin *mōrōsus* ‘hard to please’ (cf. Vaan 2008, p. 390, s.v. *mōs, mōris*) or ‘qui suit son humeur, difficile, capricieux, chagrin’ (Ernout – Meillet 1932, p. 738, s.v. *mōs, mōris*; cf. Špaňár – Hrabovský 1998, p. 378, s.v. *mōrōsus*). In the Old Church Slavic period, however, the word *nравъ* ‘manner, custom’ had a neutral connotation, like Latin *mōs* ‘custom, usage’; an attribute had to be used to specify it (cf. Old Church Slavonic *zъlonравънъ* ‘one who has bad manners’, not ***nenравънъ* ‘one who has no [good] manners’). Only later, during the flowering of Christianity, did it acquire the meaning ‘morality, virtue’ in several Slavic languages.

As for the word-form *rovanije*, it originated in a period when gifts and taxes were distinguished. Taxes were given (**da-nь* ‘tax’, **da-rь* ‘gift’ < **da-ti* ‘give’), offered first to pagan deities and then to the Christian God. They were also brought as (voluntary) gifts to Slavic princes. According to the etymology of *rov-anije* < **rov-ati* ‘to make a notch, cut; to determine the amount of a fee (tax/gift)’, nevertheless, they were written down (or perhaps even prescribed) in the Old Church Slavic period in Great Moravia, so their voluntary nature certainly changed rapidly with the advent of Christianity and feudalism, and the very beginnings of taxation among the Slavs can possibly be seen in this word.

References

- DERKSEN, Rick (2008): *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden – Boston: Brill. x, 726 p.
- DIWEG-PUKANEC, Martin (2022): Etymologické výskumy v časopise Slovenská reč. In: *Slovenská reč*, vol. 87, No. 3, pp. 389–401.
- ERNOUT, Alfred – MEILLET, Antoine (1932): *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*. Paris: Librairie C. Klincksieck. xx, 1108 p.
- ESJS – *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Vol. 1–14 (1989–2008). Praha: Academia. – Vol. 15–21 (2010–2022). Brno: Tribun EU.
- ÈSSJa – *Ètimologičeskij slovar' slavjanskix jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond* (1974–). Moskva: Nauka.
- HAMM, Josef (1979): *Das glagolitische Missale von Kiew*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 136 p.
- HSSJ – *Historický slovník slovenského jazyka* (1991–2008). Bratislava: Veda.
- JAGIĆ, Vatroslav (1890): *Glagolitica. Würdigung neuentdeckter Fragmente. Mit zehn Tafeln*. Wien: in Commission bei F. Tempsky. IV, 62 pp.
- KORTLANDT, Frederik (1980): Zur Akzentuierung der Kiever Blätter. In: *Zeitschrift für Slavische Philologie*, vol. 41, No. 1, pp. 1–4.
- KRALČÁK, Ľubomír (2014): *Pôvod hlaholiky a Konštantinov kód*. Martin: Matica slovenská. 207 p.
- KRÁLIK, Ľubor (2015): *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: Veda. 704 p.
- KROONEN, Guus (2013): *Etymological Dictionary of Proto-Germanic*. Leiden – Boston: Brill. xli, 794 p.
- MACHEK, Václav (1971): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia, nakladatelství Československé akademie věd. 868 p.
- NAHTIGAL, Rajko (1936): *Starocerkvenoslovanske študije*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna. 77 p.
- NIEDERLE, Ľubor (1924): *Slovanské starožitnosti. Oddíl I. Sv. IV. Původ a počátky Slovanů východních*. Praha: Bursík & Kohout. 289 p.
- ONDRUŠ, Šimon (1984): Z lexiky Kyjevských listov: *въсѣдѣ*. In: *Slavica Slovaca*, vol. 19, No. 1, pp. 36–42.

POKORNY, Julius (1959): *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern – München: Francke Verlag. 1183 p.

PRONK, Tijmen (2013): Notes on Balto-Slavic etymology: Russian *norov*, *mjat'*, *ruž'ě*, dialectal *xajat'* 'to care', *xovat'* 'to keep' and their Slavic and Baltic cognates. In: S. M. Newerkla – F. B. Poljakov (eds.): *Wiener Slavistisches Jahrbuch. Neue Folge. Band 1*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, pp. 294–303.

PUKANEC, Martin (2019): *Antológia textov (nielen) slovenských redakcií starosloviensčiny*. Brno: Tribun EU. 236 p.

PUKANEC, Martin (2020): *The Kiev Leaflets as Folia Glagolitica Zempliniensia*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing. 144 p.

RJA – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (1880–1976). Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

SCHAEKEN, Joseph (1987): *Die Kiever Blätter*. Amsterdam: Rodopi. IX, 274 p.

ŠPAŇÁR, Július – HRABOVSKÝ, Jozef (1998): *Latinsko-slovenský a slovensko-latinský slovník*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 1222 p.

VAAN, Michiel de (2008): *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*. Leiden – Boston: Brill. xiii, 825 p.

VAJS, Josef (1929): *Sbornik staroslovanských literárních památek o sv. Václavu a sv. Lidmile*. Praha: Česká akademie věd a umění v Praze. 147 p.

VEČERKA, Radoslav (1989–1990): Lingvistická skica k Velké Moravě a raně středověkým Čechám. In: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. E, Řada archeologicko-klasická*, vol. 38–39, No. E 34–35, pp. 61–76.

Resumé

POZNÁMKY K SÉMANTICKÉMU VÝVINU STAROSLOVIENSKÉHO NRAVŤ A ROVANIJĚ

Cieľom tohto príspevku bolo rozobrať niekoľko najnovších etymologických a najmä sémantických úvah o staroslovienskom *nravъ* 'zvyk, obyčaj' a pozrieť sa na ne z hľadiska doby, kedy vzniklo staroslovienske písomníctvo. Okrem toho sme sa v ňom pokúsili o etymológiu a sémantickú analýzu trochu záhadného staroslovienskeho hapax legomenon *rovaniję*, pretože doterajšie interpretácie tohto slova z domácich zdrojov sú považované za nedostatočné a jediná uznávaná etymológia, ktorá slovo považuje za výpožičku zo starej hornej nemčiny, je viac než hypotetická. Tieto dve analyzované slová spolu podľa nás etymologicky nesúvisia, aj keď v istom bode úvah v našom článku sa dotýkajú a ich etymologická súvislosť je hypoteticky možná, hoci nepravdepodobná. Výber slov bol zvolený okrem iného aj z toho dôvodu, že v príspevku sa zámerne snažíme dodržiavať viaceré zásady a metódy, ktoré používal popredný slovenský jazykovedec a otec slovenskej vedeckej etymológie Š. Ondruš a ktoré sú hodné nasledovania.

Na základe našich sémantických úvah o staroslovienských slovách *nravъ* a *rovaniję* v článku načrtávame ich sémantický vývin. Ako ukazujú významy slov z indoeurópskeho *(H)nōrH-, teda sanskritské *nar-*, avestské *nar-*, arménske *air* (genitív *arn*), grécke *ἀνῆρ*, albánske *njer*, osko-umbrijské *ner* 'muž', sanskritské *sūnara-*, grécke *εὐ-ήνωρ* 'opľývajúci ži-

votnou silou’, staroirské *ner* ‘diviak’, litovské *narsùs* ‘odvážny, zúrivý’, *nóras* ‘vôľa’, *noréti* ‘chcieť’ a množstvo ďalších indoeurópskych výrazov, ale najmä slovanské významy ‘tvrdohlavý, tvrdošijný, vzdorovitý, neposlušný’, ‘tvrdohlavý, svojhlavý’, ‘zlozvyk, tvrdohlavosť’, ‘mrv; zaťatosť, svojhlavosť; úsilie, túžba; odvaha, dôstojnosť; rozum’, praslovanské **norvъ*, z ktorého pochádza staroslovienske *nranъ*, malo podobnú sémantiku, aká presvitá v latinskom *mōrōsus* ‘mrzutý, nevrľý’, ‘tvrdohlavý, hľavatý, zaťatý, neústupný’. V staroslovienskom období však slovo nadobúdalo čoraz väčšmi neutrálnu konotáciu, podobne ako latinské *mōs* ‘zvyk, obyčaj’, a neskôr, za rozkvetu kresťanstva, vo viacerých slovanských jazykoch dokonca získalo význam ‘mravnosť, cnosť’.

Tento najčastejší etymologický výklad sa v ESJS odmieta zo sémantických dôvodov, pretože mu vraj nezodpovedá význam ‘obvyklé správanie, správanie zodpovedajúce zvyklostiam’. Nijakým spôsobom sa tu však nevysvetľuje, prečo by vzdorovité správanie nebolo obvyklým, alebo by nebolo správaním, ktoré zodpovedá zvyklostiam. Keď zoberieme do úvahy napríklad osudy panovníkov na Veľkej Morave, zdá sa nám, že takéto správanie bolo úplne obvyklým. Mojmír I. vyhodil Pribinu, Pribina vzdoroval, a tak ho pravdepodobne zabil Rastic. Rastic vzdoroval kráľovi, Svätopluk vzdoroval Rasticovi aj Metodovi, Rastic sa chcel Svätopluka zbaviť, skončilo sa to naopak. Podobne skončil Metod, ktorému vzdoroval biskup Wiching. Predtým ešte vyhlásil revoltu voči kráľovi Slavomír, potom vzdoroval kráľovi Svätopluk I., Svätopluk II. vzdoroval Mojmírovi II. atď. Bolo to podľa dochovaných historických dokladov úplne obvyklé správanie, správanie zodpovedajúce zvyklostiam, minimálne medzi elitami.

Pokiaľ ide o slovo *rovaniję*, vzniklo v období, keď sa ešte rozlišovali dary a dane. Dane sa dávali (**da-nъ* ‘daň’, **da-rъ* ‘dar’ < **da-ti* ‘dať’), prinášali najprv pohanským božstvám a následne kresťanskému Bohu. Prinášali sa tiež ako (dobrovoľné) dary slovanským kniežatám. Podľa etymológie slova *rov-aniję* < **rov-ati* ‘robiť zárez, vrub’, ‘určovať výšku poplatku (dane/daru)’ sa však v staroslovienskom období, v období Veľkej Moravy zapisovali alebo možno dokonca predpisovali, takže ich dobrovoľnosť sa s príchodom kresťanstva a feudalizmu isto rýchlo zmenila a v tomto slove môžeme zrejme vidieť počiatky zdaňovania u Slovanov.

Kľúčové slová: etymológia, výrazy z morálnej oblasti, starosloviensky jazyk, sémantická zmena, sémantika, slovanské jazyky

SLOVENSKI NAREČNI HAPAKS LEGOMENON *MEŽEK* ‘MLAD MEDVED’
IN SLOVANSKO **MEČĚKBĚ* ‘MEDVED’¹

METKA FURLAN

Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša,
Ljubljana, Slovenija

FURLAN, Metka: Slovene dialectal hapax legomenon *mežek* ‘young bear’ and Slavic **mečěkbě* ‘bear’. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2024, Vol. 75, No. 2, pp. 186–198.

Abstract: In the paper, the Slovenian dialect hapax legomenon *məžək* ‘young bear’, which was only attested in a narrow area of the Gorenjsko dialect, is related and explained from South-Slavic **mečěkbě* ‘bear’ (= Serbian dial. *mě.čak*, Macedonian dial. *mečòk*). The regularly expected phonetic development from **mečěkbě* would be reflected as Slovenian **mečək*, therefore, the Gorenjsko *məžək* belongs to those lexemes which have undergone non-systematic and sporadic phonetic changes. In the paper, it was not possible to give an unequivocal answer to the question of the etymology of the word family **mečěkbě* : **měčьka* : **mečěcbь* with the starting point in the noun **měka* f ‘bear’, because **měka* could be a hypocoristic for **medyědbь* ‘bear’ or a deverbative from **me-ka-ti* of onomatopoeic origin.

Keywords: hypercorrection, voice, linguistic change, Slovene, Slavic, etymology, words for ‘bear’

1. UVOD

Slovenski jezikoslovec Dušan Čop² se je posvečal predvsem imenoslovnim vprašanjem z gorenjskega območja, v svoji disertaciji iz leta 1983 *Imenoslovje zgor-njesavskih dolin* pa navaja, da je na arealno ozkem gorenjskem območju, ki vključuje tudi visoko planoto v Julijskih Alpah med rekama Radovna na jugu in Savo Dolinko na severu z imenom *Məžákwa* (Čop 1983, str. 42)³, starejša generacija domačinov mlademu ali nedoraslemu medvedu še pravila *məžək*, in dodal, da je isto oznako za takega medveda v prvi polovici 20. stoletja v svoji povesti *Ovčar Marko* uporabil tudi pisatelj Janez Jalen (1891–1966), ki je bil rojen v gorenjski vasi Rodine, ki danes spada v občino Žirovnica.

Med danes znano slovensko leksiko je ta, tudi na gorenjskem območju arealno ozka oznaka za medveda popolnoma osamljena in jo je treba uvrstiti med hapaks le-

¹ Prispevek je nastal v okviru programa P6-0038 *Slovenski jezik v sinhronem in diahronem razvoju*, ki ga financira ARIS.

² Dušan Čop (1921–2016) je bil brat indoevropskega komparativista Bojana Čopa (1923–1994).

³ Ime se v sodobnih priročnikih poknjčuje kot *Mežáklja* in tudi *Mežákla* (SP 2001, str. 865).

gomena slovenske narečne leksike, čeprav dobro znan slovenski priimek *Mežek*, narečno *Məžək*, in številna hišna imena na Gorenjskem *Məžək*, npr. v Žirovnici, na Rodinah, v Spodnjih Gorjah itd. (Čop 1983 l.c.),⁴ kažejo na večjo starost tega apelativa. Ker nekateri slovanski jeziki z oznako za medvedko, tj. csl. *mečьka* f ‘ursa’,⁵ hrv., srb. *měčka* ‘isto’, mak. *mečka*⁶ z *mečok* (TRMJ III, str. 127, 128) = dial. *mečòk* m ‘medved’ (OLA L 1, str. 137), blg. *měčka* f ‘medvedka’, r. *měčka* ‘isto’ (Dal’ II, str. 324), str. *mečьka* poleg *mešьka* (Sreznevskij II, str. 132) (Vasmer II, str. 613; Skok II, str. 395; BER III, str. 778),⁷ kažejo na obstoj slovanskega sinonima k psln. **meduědb* m ‘ursus’⁸ s fem **meduědica/meduědьka* in ker se je gor. *məžək* po različnih interno slovenskih spremembah lahko razvilo iz psln. **mečək* m ‘medved’, kar je enako z mak. dial. *mečòk* in srb. dial. *mě:čak*,⁹ bi bilo gor. *məžək* treba uvrstiti med podedovano leksiko, čeprav spada zoonim v plast mlajše slovanske leksike.

2. SLOVENSKO GORENJSKO *məžək* ‘MLAD MEDVED’ ← PSLN. **mečək* < **mečьkь* IN SLOVANSKO **měčьka* ‘MEDVEDKA’

Gorenjski apelativ se od predpostavljene izhodiščnega slovenskega = praslovenskega leksema **mečək* in njegove slovanske fonetične predstopnje **mečьkь* = mak. dial. *mečòk* in srb. dial. *mě:čak* razlikuje v narečnem polglasniku v korensem delu leksema proti polnemu vokalu **e* v **mečьkь* in v narečnem konzonantu *-ž-* proti **-č-* v **mečьkь*, obe fonetični razliki pa sta razločljivi interno slovensko z narečnimi fonetičnimi spremembami.

2.1. Razhajanje v korensem vokalizmu: gor. *məžək* : slov. **mečьkь*

V neposredno in posredno (prim. hišna imena in priimke) potrjenem gradivu za gor. *məžək*, korenski vokal nikoli ni naglašen, zato je polglasnik *-ə-* lahko posledica

⁴ Čop (1983 l.c.) je iz gor. *məžək* razlagal ime planote v Julijskih Alpah *Mežakla/Mežaklja* = gor. *Məžákwa*, a povezanost v besedotvornem oziru ni verjetna, zato ostaja ime te gorenjske planote, ki je pisno potrjeno že na začetku 17. stoletja, še vedno etimološko nejasno.

⁵ Kot rusko csl. *měčka* ‘medvedka’ sporočeno v SCRJ (1, str. 301).

⁶ Kot *m'ěč'ka* potrjeno tudi v egejski makedonščini (Peev 3, str. 98).

⁷ Smoczyński (2007, str. 393) lit. *meškà* ‘medvedka’ razlaga kot izposojenko iz br. *měčka* ‘medved’ z interno litovskim razvojem *-šk-* iz *-čk-*. Toda takega br. leksema meni dostopni viri ne potrjujejo. Pred Smoczyńskim je izposojenko v lit. *meškà*, a iz stare ruščine razložil že Fraenkel (I, str. 443) in po njem Skok (II, str. 395), prim. tudi ALEW (str. 739).

⁸ Psl. **meduědb* odraža konzonantni kompoz v funkciji nomena agentis iz **mědb* m < pide. **méd'u-* n ‘med’ in **Hjed-* ‘jesti’ (z dolžino po Winterjevem zakonu), ki se posredno potrjuje v sti. *madhuvádaḥ suparṇāḥ* ‘med jedoči ptiči’ in predstavlja tabuistični nadomestek za pide. **Hj'itk'o-s* ‘medved’, po premetu **Hj'ik'o-s*, prim. het. *ḥartagga-* c ‘isto’, toda sti. *ḥkša-* m, gr. ἄρκτος m, f, lat. *ursus* m itd.

⁹ Po podatkih v OLA L 1 (str. 34s., 137) je tvorba znana na srbskem območju, in sicer v govornih krajih Glibovac, Kula in Velika Kruševica, kot *měčak*, g *-čka* pa je navedena tudi v Rečniku SANU (XII, str. 484).

slovenske narečne redukcije nenaglašenega vokala. Med značilnostmi gorenjskega narečja je Ramovš (1935, str. 115) izpostavil redukcijo nenaglašenih ejevskih vokalov levo od naglasa (npr. gor. *s pəčī ← pečī ←* psl. **pětʹb*, gor. *jasēnə ← jesēni ←* psl. **išsenb*), toda Čop (1983, str. 14) za ožje gorenjsko območje zgornjesavskih dolin izpostavlja, da tu gor. *e* iz psl. **e* in tudi iz **ɛ* ostaja skoraj dosledno nespremenjen, npr. *Zelēna dolīna, ū Zelēn dolīn* (Kropa) ← psl. **zelēnb*. Toda v njegovem delu navedeno toponimsko gradivo, kot je *Dbēu kāmən* 'skala na območju Kot/Zgornja Radovina' in oron *Dbēua pēč* (Srednji vrh) z refleksom praslovanskega adjektiva **dēbelb*, pa tudi *na Ldīn* (Zabreznica) < **na Ledini ← *lędina*, redukcijo gor. *e* < **e*, **ɛ* potrjuje. To pa omogoča razlago, da je korenski del apelativa *məžək* v preteklosti vseboval poln ejevski vokal iz psl. **e*, ki je bil šele narečno slovensko reduciran v *ə*, popolna redukcija enako kot v pridevniku *Dbēu (kāmən)* pa se ni izvršila, ker na novo nastalo konzonantno zaporedje **-mž-* oziroma **-mž-* verjetno ni bilo v skladju s fonotaktičnimi pravili narečnega govora.

2.2. Razhajanje v konzonantizmu: gor. *məžək* : slov. **mečkb*

Ko je Čop (1983, str. 42s.) navedel, da je »starejša generacija domačinov /.../ še vedela, da so na Mežakli živeli *məškē*«, je z obliko nominativa plurala *məškē* s sekundarnim sklonilom za nominativ plurala ženskega spola¹⁰ in tonemom iz akcent-ske paradigme C nakazal, da v sklanjatvenem vzorcu samostalnika *məžək* prihaja do alternacije *-ž-k-* : *-šk-*, pri čemer bi se ob upoštevanju *məžək* nastanek *-šk-* lahko razložil z delovanjem regresivne asimilacije po zvenu, ki se v narečjih dosledno realizira, medtem ko je knjižna slovenščina v pisnih oblikah tipa *sladkor* ob izgovarjavi [slatkor] praviloma ne upošteva.

Alternacijo *-ž-k-* : *-šk-* pa je ob povezavi zoonima *məžək* s slov. **mečkb* > mak. dial. *mečok*, srb. dial. *mě:čak* možno razložiti tudi drugače, tj. da je v alternaciji *-ž-k-* : *-šk-* konzonatno zaporedje *-šk-* prvotnejše, *-ž-k-* pa kasnejšega nastanka.

2.2.1. Gorenjski narečni razvoj *-šk-* iz *-čk-*

Slovenski zoonim *māčka* f 'feles' < psl. dial. **māčbka* se na razmeroma širokem območju gorenjskega narečja, ki vključuje tudi območje zgornjesavskih dolin, glasi *māška* f 'mačka'.¹¹ Refleks odraža poenostavitev konzonantnega zaporedja *-čk-* [tšk], v katerem je bila prva zaporniška sestavina [t] fonetičnega zaporedja [tšk] izločena. Podoben pozicijsko pogojen izpad zaporniške sestavine, ki spada med nesis-

¹⁰ V toponimskem in apelativnem gradivu zgornjesavskih dolin se samostalniki moškega spola v množini pogosto kažejo s sklonilom iz ženske deklinacije, npr. *žgānce so polīte* 'žganci so politi', *bŕke* 'brki', *čēyle so ūmāzane* 'čevlji so umazani' (Jesenice, Gorje – Čop 1983, str. 131).

¹¹ Po podatkih iz gradiva za SLA je realizacija *māška* 'mačka' znana v gorenjskih govorih krajev Zali Log, Podlonk, Selca, Rudno, Dražgoše, Stražišče (Kranj), Zasip pri Bledu, Breg, Zgornje Gorje, Trzič, Kropa, Bašelj, Kokra, Zgornje Jezersko, Cerklje na Gorenjskem, Primskovo (Kranj), Polica pri Kranju, Šenčur, Valburga, Tunjice, Stebljevek.

temske in zato nepredvidljive fonetične spremembe, je pri refleksu psl. dial. **māčьka* mogoče zaslediti vsaj še v več hrvaških čakavskih govorih, npr. v Dubrovniku *māška* ‘feles’ (Skok II, str. 344), na Vrgadi *māška* ‘isto’ (Jurišić 1973, str. 115), in v slš. dial. *maška* ‘feles’ (Orlovský 1982, str. 172).

Ker narečno območje z refleksom gor. *māška* vključuje tudi območje, kjer je potrjen zoonim *māžək* s pluralom *māškē*, je torej možno, da je pluralna oblika z zaporedjem -*šk*- fonetično razvita iz prvotnega slovenskega konzontanega zaporedja *-*čk*-.

2.2.2. Narečna hiperkorekcija po zvenu medglasnega konzonta

Če je zaporedje -*šk*- v *māškē* fonetično razvito iz prvotnega slovenskega *-*čk*-, se postavlja vprašanje, kako je v nominativu singulara *māžək* nastal medvokalni -*ž*-.

Zveneči nezvočniški konzontanti v izglasni poziciji tudi v knjižni slovenščini praviloma zven izgubijo, prim. *ded* ‘avus’ [det], *dob* ‘quercus’ [dop], *plaz* ‘terrae labes’ [plas] itd. Stabilnost oziroma ohranjanje prvotnejšega fonemskega zaporedja takega besedja v knjižni in narečni slovenščini sicer zagotavljajo oblike, v katerih zvencemu nezvočniškemu konzontantu sledi vokal, npr. Gsg *deda*, *doba*, *plazu*. Zaradi jezikovnega občutka, da se zven nezvočniških konzontantov v izglasju izgubi, medglasno pa ne, se v govorih posameznih narečij pojavlja tendenca, da izglasni, izvorno nezveneči nezvočniški konzontanti zven sekundarno pridobijo. Tudi ta pojav je sporadičen in nesistemski, a jasno prepoznaven pri posameznih leksemih.

Slovensko *škržât* m ‘cicada’ (SSKJ) je enako kot hrv. čak. *škèržet* ‘čriček’ (Orlec na Cresu – Houtzagers 1985, str. 367) treba izvajati iz jslov. dial. **skržьbtь* kot sekundarnega nomena agentis iz nomena actionis glagola **skržьbьtati* ‘cvrčati, čvrčati, čirikati ipd.’, ki se ohranja v sln. *skržetati -âm/-ččem* impf ‘cvrčati, čirikati’ (Pleteršnik) in hrv. čak. *škeržetâ* ‘cvrčati, čivkati’ (Orlec na Cresu – Houtzagers 1985 l.c.). Toda v kraškem govoru kraja Mavhinje je Erjavec (1882/1883, str. 285) sporočil v izglasju sekundarno ozvenjeno varianto *skržád* ob zgodovinsko upravičeni *skržât*, Štrekelj (1887, str. 400, 437) pa malo kasneje kraš. *škržât/skržât*, g *skržáda* ‘cicada’, ki z interno paradigmatsko alternacijo osnov na -*t*- in na -*d*- ponazarja, da je hiperkorekcija po zvenu tudi medglasna. Analoški vzorec, po katerem je prihajalo do novega medglasnega zvencega nezvočniškega zapornika, je verjetno potekal večstopenjsko. Najprej je do sekundarno pridobljenega zvena prihajalo po vzorcu:

Nsg *ded* [det] : Gsg *deda*

Nsg **škržat*¹² : Gsg x = **škržada*

V nadaljevanju pa se je zven iz stranskih sklonov posplošil tudi v Nsg, prim. Erjavčevo *skržád*. Toda kasnejši Štrekljev prikaz istega leksema *škržât/skržât*, g *skržáda*, kaže, da se je sekundarno pridobljeni zven v nominativu singulara zaradi tendence o izgubi zvena v izglasju ponovno lahko odpravil.

¹² V shematičnem prikazu sprememb glede zvena je slovenski leksem opremljen z zvezdico, ker ne ponazarja vseh fonetično-fonemskih značilnosti narečnih refleksov.

Če so pogoji ustrezni, tj. da zvenečemu nezvočniškemu konzonantu sledi nezveneči zvočniški konzontan, do izgube zvena tipa [det] prihaja tudi medglasno, npr. *sladkor* [slatkor]. Posledica te tendence je lahko tudi nastanek sinonimnih leksemov, kot je mogoče opazovati iz razmerja med sln. *skóbec*, g *skóbca* ‘falco nissus’ (SSKJ) [skobəc, skopca] < **svkobǫcь*¹³ in le v narečjih ter historično od 18. stoletja dalje potrjenem *skópəc* m, g *-pca* ‘skobec’ (Pleteršnik), ki je bil iz prvotnega *skóbec* na podlagi oblik, kot je npr. Gsg [skopca], s posplošitvijo stranskosklonske osnove **skopc-* sekundarno uveden tudi v Nsg *skópəc*.¹⁴

Temu diametralno nasproten pojav je, da se na podlagi jezikovnega občutka o močni regresivni tendenci o izgubi zvena pred nezvenečimi zvočniškimi konzonanti prav na podlagi razmerij **skobəc*, g [skopca] v živem jeziku, tj. narečno, po zvenu hiperkorigirajo tudi nominativne oblike s prvotnim medglasnim nezvenečim nezvočniškim konzonantom.

Tako se substantiv *hlâpec*, g *hlâpca* ‘servus’ [hlâpəc, hlâpca] < psl. **hōlprьcь* v številnih krajevnih govorih gorenjskega narečja glasi *hlâbəc* s sekundarnim *-b-* in ne s prvotnim *-p-* (Furlan 2009, str. 122). Enak refleks *z -b-*, ki je znan v govoru kraja Kropa kot *xlâbəc* ‘hlapec’ (Škofic 2019, str. 70), se po podatkih gradiva za SLA potrjuje še v številnih govorih na Gorenjskem, npr. v krajih Bohinjska Bela, Zgornje Gorje, Breg, Ljubno, Lom pod Storžičem, Bašelj, Kokra, Primskovo (Kranj), Šenčur, Cerklje na Gorenjskem, Valburga, Zgornje Gameljne, Črna pri Kamniku, Tunjice. Narečno spremembo [hlâpəc] v *hlâbəc* je povzročila analogija po razmerjih tipa **skobəc*, g [skopca]:

Gsg [skopca] : Nsg skobəc

Gsg hlapca : Nsg x = hlabəc

Popolnoma enaka hiperkorekcija po zvenu se potrjuje v kor. zilj. *mrjázəc* ‘merjasec’ (Pronk 2009, str. 237), rož. *mərijázəc* ‘isto’ (Breznica/Frießnitz – SLA) iz narečno arealno široko potrjenega **mrjásəc* m ‘prašič’, prim. knjiž. *merjasec*, g *merjásca* ‘odrasel samec prašiča’ (SSKJ).

Ker areal potrjenosti gorenjske narečne variante *hlâbəc* iz prvotnega substantiva *hlâpec* vključuje tudi območje, kjer je potrjeno gor. *məžək* s pl *məškê*, je konzonantno zaporedje *-ž-k-* ob *-šk-* ← *-čk-* lahko nastalo po enaki analogiji kot gor. *hlâbəc*:

Gsg hlapca : Nsg hlabəc

Npl məškê : Nsg x = məžək

2.3. Gorenjsko *məžək* iz praslovenskega **mečək*

Ker je bilo za narečno območje, na katerem je potrjeno gor. *məžək*, možno pokazati, da

¹³ Ornitonim je bil iz psl. sinonima **kobǫcь* = sln. dial. *kóbəc* m, g *-bca* ‘skobec’ najbolj verjetno tvorjen na podlagi skladijske zveze **svkobǫmььь pьtit’ь* ‘ptič z usodo/ptič, ki kaže usodo’ → psl. dial. **svkobǫcь*.

¹⁴ Popolnoma enak pojav ponazarja tudi hrv. *škopac* ‘Accipiter nissus’ ob *škobac* ‘isto’ (Hirtz II, str. 480).

- a) se prvotno nenaglašeni *e* reducira v *ə*,
- b) se konzonantno zaporedje *-čk-* spremeni v *-šk-*,
- c) se konzonantno zaporedje *-ž-k-* [-dž-k-] iz *-č-k-* [-tž-k-] lahko razvije pod vplivom tipa *hlabəc* za prvotno *hlapəc*,

je formalno in pomensko možno, da se v tej gorenjski oznaki za mladega medveda ohranja zoonim **mečьkь*, ki se je regularno sistemsko razvil v psln. **mečə̀k*, g *mečkä*, v nadaljnjem razvoju pa je bil podvržen nesistemski fonetičnim spremembam, katerih posledica je gor. rezultat *məžə̀k*:

psln. **mečə̀k* m, g *mečkä* ‘mlad medved’

→REDUKCIJA

→-šk- ← -čk-

→HIPERKOREKCIJA TIPA *hlabəc* ← *hlapəc*

gor. **məčə̀k*, g **məčkä*,

gor. **məčə̀k* [mətsə̀k], g **məškä*,

gor. **[mədžə̀k]* = *məžə̀k*.

3. BESEDOTVORNE VARIANTE **mečьkь* : **mèčьka* : **mečьcь*

Gorenjsko narečno oznako za mladega medveda *məžə̀k* je kot interno slovenski rezultat nesistemskih fonetičnih sprememb možno izvajati iz prvotnega slovenskega zoonima **mečə̀k* m, g *mečkä* ‘mlad medved’, kar popolnoma ustreza mak. dial. *mečòk* m ‘medved’ in srb. dial. *mé:čak* ‘medved’ (OLA L 1, str. 34s., 137). Po tvorjenosti pa zoonim **mečьkь* ‘(mlad) medved’ z nepalataliziranim **-k-* v fonemskem zaporedju **-bьkь* ni star, saj bi – če bi bil večje, praslovanske starosti – pričakovali delovanje 3. palatalizacije velarov in rezultat **mečьcь*. V ÈSSJa to gradivo verjetno prav zato ni bilo vključeno, saj v njem ne najdemo niti gesla **mečьkь* niti **mèčьka*.

Toda znak o možnem obstoju tvorbe **mečьcь* se najde v Stuličevem hrvaškem slovarju iz leta 1806 v zapisu *medčac* m, g *medčca* ‘majhen ali mlad medved’ (Stulić 1806 I, str. 414) ob drugače tvorjenem *medčič* ‘majhen ali mlad medved’ poleg *mečič* ‘isto’ (Stulić 1806 l.c.). Prav slovarski zapis *mečič* ‘majhen ali mlad medved’ namreč nakazuje, da je avtor slovarja prva dva *medčac* in *medčič* verjetno ljudsko-etimološko pre naredil = poknjžil pod vplivom hrv. *mèdvjed* ‘ursus’ in da se je *medčac* v ljudskem jeziku dejansko glasilo *mečac*.¹⁵

3.1. Etimološka razlaga

3.1.1. Hipokoristik?

V etimološki literaturi se posamezne slovanske odraze tvorbe **mèčьka* (glej zgoraj) pogosto razlaga kot hipokoristike iz psl. **meduědb* m ‘ursus’ (Vasmer II, str. 613; Skok II, str. 395; BER III, str. 778; ÈSBM 7, str. 9), kar ne prepričuje, ker se primerljiv hipokoristični vzorec na **-čьka* pri drugem slovanskem gradivu ne potrju-

¹⁵ Tako je Stulićev zapis interpretiral že Skok (II, str. 395), pred njim se enaka interpretacija pojavlja v ARj (VI, str. 549, 550).

je.¹⁶ Drugačen pogled na možnost hipokoristika iz **meduǰǣdb* pa nakazuje br. le v otroški govorici potrjeno *méka* f ‘medved’ (Nosovič 1870, str. 283s.) in str. *meka* ‘isto’ (SDRJ 9, str. 77), ki se v ÈSBM (7, str. 9)¹⁷ kot hipokoristik nadalje povezuje z **mèčьka* f ‘ursa’. Izhodišče besedne družine **mèčьka*, **mečьkь* in **mečьcь* je torej verjetno **mèka* f.

Hipokoristiki na **-ka*, ki bi ustrezali vzorcu **mèka* ← **meduǰǣdb*, so npr. znani v hrv., srb. *séka* ‘sestra’ ← *sèstra* ‘isto’ < psl. **sestrǎ*, hrv., srb. *báka* ‘babica, stara mati’ ← *bába* ‘isto’ < psl. **bába* in v številnih atpn tipa *Milka* ← **L’udomila*. Toda med razmerjima **mèka* : **meduǰǣdb* in *séka* : *sèstra* obstaja pomembna razlika. Medtem ko je besedotvorna podstava hrv., srb. *séka* ajevski substantiv ženskega spola, je pri **mèka* ijevski substantiv moškega spola. Možno bi seveda tudi bilo, da je **mèka* hipokoristik od feminativa *meduǰǣdbьka* ali **meduǰǣdica*.

3.1.2. Deverbativ?

Ko je Berneker (I, str. 30) zoonim **mèčьka* f ‘ursa’ povezoval in izvajal iz glagola onomatopejskega izvora **me-ka-ti*, je izpostavil, da bi bilo treba predpostaviti obstoj deverbativa **meka*, torej tvorbe, za katero se je kasneje izkazalo, da obstaja v br. *méka* in str. *meka*. Glagol **mekati* z odrazi v posameznih slovanskih jezikih kaže na pomensko polje od ‘počasi govoriti’ do ‘mukati (o govedu)’ in ‘blejati (o ovci ali kozi)’ (ÈSSJa 18, str. 73s.), zato je Vasmer (II, str. 613s.) o deverbativnem izvoru zoonima/zoonimov dvomil iz semantičnih razlogov, ker pri glagolu **me-ka-ti* in tudi pri njegovi deverbativni tvorjenki **mek-ot-ati* pomen, ki bi se neposredno nanašal na oglašanje medveda, ni potrjen.¹⁸

3.1.2.1. Ekspresivni glagoli in glagoli onomatopejskega izvora kot korenska podlaga za oznake živali, ki se različno oglašajo

V sodobni slovenščini se medveda ekspresivno označuje z neologizmoma *godrnjáč* (SSKJ) in *momljáč* (SSKJ), glagola, ki sta bila predloga za tvorbo obeh nomenov agentis na *-áč* pa imata sodoben pomen, ki s slovarko predstavitvijo z ničimer ne izpostavljata medvedjega oglašanja, prim. *godrnjati* ‘z ne preveč glasnim govorjenjem izražati nejevoljo, nesoglasje’, ‘nerazločno, momljaje govoriti’ (SSKJ), *momljati* ‘nerazločno, bolj tiho govoriti’, ‘oglašati se z nizkim, bolj tihim glasom’, ‘jesti (s stisnjenimi ustnicami)’ (SSKJ). Toda ponazarjalna primera, kot sta *godrnjal* je *kakor medved*

¹⁶ Bolj zanesljiv hipokoristik v okviru slov. odrazov iz psl. **meduǰǣdb* m ‘ursus’ je hrv., srb. *médo* m, kar je bilo pisno potrjeno že leta 1649 v slovarju Mikalje (str. 248), čeprav je tudi možno, da je to hipokoristik iz motivacijsko posodobljenega sinonima **medoǰǣdb* (ÈSSJa 18, str. 55).

¹⁷ V ÈSBM (7, str. 9) se ob br. in str. primeru navaja tudi pomensko drugačno r. dial. *méka* ‘pošast, ki v temi straši otroke’. Pomenski razvoj iz ‘medved’ je razumljiv, saj je medved zver, ki vzbuja strah.

¹⁸ Podobno, a kot manj verjetno to razlago omenja tudi Skok (II, str. 395), toda v ARj (VI, str. 551) se daje absolutna prednost deverbativnemu izvoru in navaja glagol *mécati méčim* ‘meketati; mukati’, tudi ‘stokati’.

(pred tem v Pleteršnikovem slovarju *medvedi so godrnjali*) in *medved preteče momlja*, pa nakazujeta, da je do leksikalizacije obeh nomenov agentis prišlo na podlagi percepcije, da je medvedje oglašanje neartikulirano = nerazločno. V Pleteršnikovem slovarju sta denotata besed *godrnjác* in *momljác* še predstavljena neopredeljeno z n. *Brummer*, le pri *momljác* se ob n. *Brummer* navaja tudi že *Brumbär*.

Glagol *renčáti* se pomensko predstavlja kot 'oglašati se z zamoklim, grozečim glasom', njegov nomen agentis na *-ač renčác* pa označuje psa, ki (zelo) renči, pa tudi neprijaznega, zadirčnega človeka (SSKJ), besedna zveza *medved, pes renči* (SSKJ) pa ponazarja, da renči, tj. se oglašá z zamoklim, grozečim glasom, tudi medved.

Praslovanski zoonim **bykъ* m 'taurus' se razlaga kot sekundarni nomen agentis iz nomena actionis psl. glagola **bykati*, ki se mu pripisuje pomen 'tuliti, rjoveti' (SP 1, str. 473), toda r. dial. *byk* označuje tudi medvedjega samca (Dal' I, str. 149), kar izvajanje iz splošnega pomena 'tuliti, rjoveti' upravičuje, saj ni verjetno, da bi pri tej oznaki za medveda predpostavili pomenski prenos 'ursus' ← 'taurus'.

Glagol onomatopejskega izvora **mu-ka-ti* se v večini slovanskih jezikov uporablja za ponazarjanje oglašanja goveda (ĚSSJa 20, str. 178s.), toda tvorjenke v sln. *múkvavъ* m, g *-vca* 'urh' (Pleteršnik), slš. dial. *múkvavka* 'vrsta žabe, ki živi v močvirju' (SSN II, str. 217), hrv. *mukalica* 'urh' (Šušnjevo Selo, Čakovec), *mukica* 'isto' (Zagreb), srb. *mukač* (Gornja Bukovica (Valjevo)) in pojasnilo *Ima jedna žabica, koja pomalu muče, a kad je darneš, izvrne se i odozdo je žuta kao što biti može* (vse Hirtz I, str. 91) kažejo, da se je onomatopeja **mu* asociativno povezovala tudi z žabjim oglašanjem. Od navedenih oznak za urha oziroma žabo je tu posebej povedna srb. *mukač*, ki je neposredno kot nomen agentis na *-ač* tvorjena iz glagola.

Če se upošteva potrjene pomene 'počasi govoriti', 'mukati' in 'blejati' (ĚSSJa 18, str. 73s.) psl. onomatopejskega glagola **me-ka-ti*, je razvidno, da kot onomatopejski sprva ni bil uporabljan za označevanje oddajanja artikuliranih glasov in da tudi prvotno enako kot psl. **bykati* ni bil pomensko specializiran za označevanje oglašanja le ene vrste živali. To pa bi dopuščalo, da slov. besedna družina s členi **mèka*, **mèčьka*, **mečьkъ* in tudi **mečьcъ* izvira iz onomatopejskega glagola **me-kati*, ko je bil pomensko še nespecializiran, prim. pomena 'mukati' in 'blejati', in je lahko označeval katero koli oglašanje živali, tudi medveda.¹⁹

¹⁹ Samo za hrv. čak. govor Orleca na Cresu se v Houtzagers (1985, str. 296) navaja *měška* 'mačka' z dem *měškica*, kar bi bilo zaradi v govoru potrjene disimilacije po zapornosti *-šk-* ← *-čk-*, prim. *mačák* m, toda g *maškà* 'maček' (Houtzagers 1985, str. 290), možno izvajati iz čak. fonetične predstopnje **mèčka* 'mačka' in formalno enačiti z **mèčьka* 'medvedka'. Pomensko razmerje 'mačka' : 'medvedka' bi lahko kazalo, da je bil glagol onomatopejskega izvora **me-ka-ti* lahko uporabljen tudi za označevanje oglašanja mačk. Dokler pa ostaja ta primer z Orleca na Cresu osamljen, tako sklepanje ni prav zanesljivo tudi zato, ker ni možno izključiti pisne napake namesto pričakovanega čak. zapisa **máška* 'mačka' ← psl. dial. **māčьka* 'isto'. Miklošič (Miklosich 1886, str. 185) je v geslu **mečikū* navedel tudi alb. *mečkë* = *mečkë* f, ki pa označuje psico in implicira izposajo z južnoslovanskega območja (Skok II, str. 395).

3.2. Izhodišče besedne družine

Ker sta tvorbi **mečьbьkъ* in **mèčьbьka* v primerjavi s sicer pozno potrjeno **mečьbьcъ* zaradi nerealizirane tretje palatalizacije velarov mlajši, bi bilo za izhodišče besedne družine – če je deverbativnega izvora – možno prepoznati **mečьbьcъ*, ki je v razmerju do **mekati* lahko njegov nomen agentis na **-bьcъ* (SP 1, str. 100) tipa jslov. **pisьbьcъ* 'kdor piše'. Od njega mlajši, ko tretja palatalizacija velarov ni bila več tvorna, bi lahko bil feminativ **mèčьbьka*, ki do **mečьbьcъ* izkazuje enako razmerje kot npr. sln. *dělavec* 'kdor dela' do mlajšega feminativa *dělavka*, ki je zamenjal starejšega *dělavica*. Ker pa osamljeno in iz otroške govornice potrjeno br. *méka* 'medved' (Novosvič 1870, str. 283s.; ĚSBM 7, str. 9) in str. *meka* tudi v naglasnem oziru ustreza nomenu agentis iz nomena actionis **kьòka* f 'gallina glociens' (= sln. *kvôka*, br. *kvôka*, p. *kwoka*, č. *kvoka*, slš. *kvoka*) iz psl. glagola onomatopejskega izvora **kьo-ka-ti* 'oglašati se z glasom **kьo*', sta bili izhodišči te besedne družine verjetno dve, tj. ob **mèka* f tudi **mečьbьcъ*, če seveda **mečьbьcъ* ni maskulativ iz **mèka*.

Ker je ob psl. **kьòka* dobro potrjena tvorjenka **kьòčьbьka*, ki se v slovanskih jezikih kaže kot strukturna, prim. sln. *kvôčka*, hrv., srb. *kvôčka*, hrv. čak. *kvôška* 'isto', r. *kvočka*, ukr. *kvóčka*, p. *kwoczka*, slš. *kvočka*, po delabializaciji *kôčka* (ĚSSJa 13, str. 168), je bilo **mèčьbьka* bolj verjetno tvorjeno iz **mèka* f 'ursa'. Za najmlajši člen besedne družine pa je treba prepoznati **mečьbьkъ*, ki je bolj verjetno retrogradni maskulativ k **mèčьbьka*, kot pa da bi bil ponovno tvorjen mlajši nomen agentis na **-bьkъ* tipa **hrьčь-bьkъ* 'cricetus', **cьbrьčь-bьkъ* 'gryllus' (SP 1, str. 93).

3.3. Hipokoristik ali deverbativ?

Besedotvorna analiza je pokazala, da zoonimska besedna družina vsebuje vsaj štiri člene z verjetnim izhodiščem v **mèka*. Vprašanje, ali je izhodiščno **mèka* hipokoristik ali deverbativ, naj ostane tu neodgovorjeno. Del argumentov namreč govori v prid hipokoristične razlage, del pa deverbativne. Poleg tega je besedotvorje slovanskih apelativnih hipokoristikov in njihovih tvorjenk še vedno jezikoslovno premalo raziskano področje, zato ostaja vprašanje, ali je hipokoristik na **-ka* lahko besedotvorna podstava za tvorjenke na **-bьcъ*, **-bьka*, **-bьkъ*, odprto.

4. SKLEP

Razvoj jezika spodbujata dve diametralno nasprotni silnici. Večinski del jezika se razvija sistemsko in zato jezikoslovno predvidljivo, kar jezik ohranja uporaben za medsebojno človekovo komunikacijo, jezikoslovju pa omogoča kontrolirano in zanesljivo prodirati v zgodovino in predzgodovino jezikovnega razvoja. Manjšinski del jezika se razvija nesistemsko in zato jezikoslovno nepredvidljivo. Nesistemska jezikovna sprememba se realizira ali pa tudi ne. Čeprav take nesistemske jezikovne spremembe niso predvidljive, jih je v jezikovnih sistemih kot sporadične vendarle možno prepoznavati in tudi dokazati.

Vzorčni primer takega »mešanega« razvoja jezika predstavlja gorenjski hapaks legomenon *məžək*, ki se je kot mlada tvorjenka **mečьkь* = srb. dial. *mé:čak*, mak. dial. *mečòk* do vstopa v slovenski sistem kot **mečək*, tj. v praslovenščino, razvijal sistemsko pričakovano, v nadaljnjem slovenskem narečnem razvoju pa je več nesistemskih, a v gorenjskem narečju prepoznavnih sprememb, tj. redukcija, -šk- iz -čk-, hiperkorekcija po zvenu tipa *hlabec* za *hlapec* < psl. **hōlpьcь*, povzročilo nastanek *məžək* namesto pričakovanega **mečək*.

V prispevku ostaja neodgovorjeno vprašanje, ali je izhodišče besedne družine **mèka* f 'medved' (= br. *méka* f 'isto', str. *meka*) hipokoristik iz **meduědbь/meduědьka/meduědica* ali deverbativ iz glagola onomatopejskega izvora **me-ka-ti*.

Slovenska in leksika drugih slovanskih jezikov vsebuje številne nesistemsko spremenjene stare lekseme, ki so se popolnoma ločili od svojih prvotnih besednih družin. Za prepoznavanje areala praslovanskih in tudi mlajših leksemov je zato pomembno, da bi se v etimološke raziskave vključevalo tudi čim več narečnega slovanskega gradiva, ki je bilo podvrženo nesistemskim fonetičnim spremembam, saj tudi to posredno kaže na arealno razporeditev leksike.

K r a j š a v e

alb. – albanski; blg. – bolgarski; br. – beloruski; c – genus commune; csl. – cerkvenoslovanski; čak. – čakavski; dem – deminutiv; dial. – dialektični; f – femininum, ženski slovnični spol; fem – feminativ, samostalnik kot ženski par k samostalnemu moškega spola; g – genitiv, rodilnik; gor. – gorenjski; gr. – grški; Gsg – genitiv singularja, rodilnik ednine; het. – hetitski; hrv. – hrvaški; impf – imperfektiv; jslov. – južnoslovanski; knjiž. – knjižen; kompoz – kompozitum, zloženka; kor. – koroški; kraš. – kraški; lat. – latinski; lit. – litovski; m – maskulinum, moški slovnični spol; mak. – makedonski; n – nevtrum; n. – nemški; nlat. – novolatinski; Npl – nominativ plurala, imenovalnik množine; Nsg – nominativ singularja, imenovalnik ednine; oron – oronim, gorsko lastno ime; p. – poljski; pide. – praindoevropski; pl – plural; psl. – praslovanski; psln. – praslovenski; r. – ruski; rož. – rožanski; sg – singular; sln. – slovenski; slov. – slovanski; slš. – slovaški; srb. – srbski; sti. – staroindijski; str. – staroruski; ukr. – ukrajinski; zilj. – ziljski

V i r i i n l i t e r a t u r a

ALEW – *Altltauisches etymologisches Wörterbuch (ALEW): Version 1.1* (2019). Berlin: Humboldt-Universität zu Berlin. 1549 s.

ARJ – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (1880–1976). D. 1–23. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

BER – *Bălgarski etimologičen rečnik* (1971–). Sofija: Izdatelstvo na Bălgarskata akademija na naukite.

Berneker – BERNEKER, Erich (1908–1913): *Slavisches etymologisches Wörterbuch*. Bd. I–II (A–моръ). Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.

ČOP, Dušan (1983): *Imenoslovje zgornjesavskih dolin*. Disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta. 146 s.

Dal' – DAL', Vladimir (1981): *Tolkovyj slovar' živogo velikoruskogo jazyka*. T. I–IV. Vos' moje izd. Moskva: Russkij jazyk.

ERJAVEC, Fran (1882/1883): Iz pótne torbe. In: F. Levec (ed.): *Letopis Matice slovenske za leto 1882 in 1883*. Ljubljana 1883: Založila in na svetlo dala Matica slovenska, str. 195–332.

ÈSBM – *Ètymalagičny slovník belaruskaj movy* (1978–). Minsk: Navuka i tèhnika.

ÈSSJa – *Ètimologičeskij slovar' slavjanskih jazykov* (1974–). Moskva: Nauka.

Fraenkel – FRAENKEL, Ernst (1962–1965): *Litauisches etymologisches Wörterbuch*. Bd. I–II. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.

FURLAN, Metka (2009): Asimilacijski vzorec v gornjeseniških primerih tipa *smétke* 'smeti' v širšem slovenskem kontekstu. In: I. Novak-Popov (ed.): *Slovenski mikrokozmosi – medetnični in medkulturni odnosi*. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije, str. 120–130.

Hirtz – HIRTZ, Miroslav: *Rječnik narodnih zoologičkih naziva. Knj. I: Dvoživci (Amphibia) i gmazovi (Reptilia)* (1928). Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. XV, 197 str. – *Knj. II: Ptice (Aves)* (1938–1947). Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. V, 599 str. – *Knj. III: Ribe (Pisces)* (1956). Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. 478 str.

HOUTZAGERS, Hubrecht Peter (1985): *The Čakavian dialect of Orlec on the island of Cres*. (Studies in Slavic and General Linguistics. 5.) Amsterdam: Rodopi. XX, 415 str.

JURIŠIĆ, Blaž (1973): *Rječnik govora otoka Vrgade. Dio 2. Rječnik*. Zagreb: JAZU. 255 str.

MIKALJA, Jakov (1649): *Blago jezika slovinskoga ili slovník, u komu izgovaraju se riječi slovinske latinski in djački*. Thesaurus linguae Illyricae sive dictionarium Illyricum labore Jacobi Micalia societ. Jesu collectum. Laureti.

MIKLOSICH, Franz (1886): *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien: Wilhelm Braumüller. VIII, 547 str.

NOSOVIĆ, Ivan Ivanovič (1870): *Slovar' belorusskago narečija*. Sanktpeterburg: Tipografija Imperatorskoj Akademii Nauk. VI, 756 s.

OLA L 1 – *Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas. Serija leksiko-slovoobrazovatel'naja. Vyp. 1. Životnyj mir* (1988). Moskva: Nauka. 188 str.

ORLOVSKÝ, Jozef (1982): *Gemerský nářečový slovník*. Martin: Vydavateľstvo Osveta. 424 s.

Peev – PEEV, Kosta (1999–): *Rečnik na makedonskite govori vo jugoistočniot egejski del*. Skopje: NIP Studentski zbor.

Pleteršnik – PLETERŠNIK, Maks: *Slovensko-nemški slovar 1894–1895* (2006). Elektronsko izdajo iz leta 2006 uredile Metka Furlan, Helena Dobrovoljc in Helena Jazbec. Ljubljana: Založba ZRC.

PRONK, Tijmen (2009): *The Slovene dialect of Egg and Potschach in the Gailtail, Austria*. (Studies in Slavic and General linguistics. 36.) Amsterdam – New York: Rodopi. X, 334 str.

RAMOVŠ, Fran (1935): *Historična gramatika slovenskega jezika. VII. Dialekti*. Ljubljana: Založila Učiteljska tiskarna. XXXII, 204 str.

Rečnik SANU – *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* (1959–). Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.

SCRJ – *Slovar' cerkovnoslavjanskogo i ruskogo jazyka, sostavlenyj vtorym otdelenijem Imperatorskoj akademii nauk* (2001). T. 1–2. Reprintnoje izdanije. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo universiteta.

SDRJ – *Slovar' ruskogo jazyka XI–XVII vv.* (1975–). Moskva: Nauka.

Skok – SKOK, Petar (1971–1974): *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knj. I–IV. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

SLA – *Gradivo za Slovenski lingvistični atlas*. Dialektološka sekcija Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU v Ljubljani.

SMOCZYŃSKI, Wojciech (2007): *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wilno: Uniwersytet Wileński. XXVII, 797 str.

SP – *Słownik prasłowiański* (1974–). Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

SP 2001 – *Slovenski pravopis* (2001). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU. XV, 1805 str.

SREZNEVSKIJ, Izmail Ivanovič (1893–1903): *Materialy dlja slovarja drevnerusskogo jazyka*. T. I–III. Sanktpeterburg: Imperatorskaja Akademija Nauk.

SSKJ – *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (1970–1991). Knj. I–V. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

SSN – *Slovník slovenských nářečí* (1994–). Bratislava: Veda.

STULIĆ, Joakim (1806): *Joakima Stulli Dubrocsanina Rjecsoslòxje*. U Dubrovniku. [Reprint München: Verlag Otto Sagner 1985.]

ŠKOFIC, Jožica (2019): *Krajevni govor Kroke*. Ljubljana: Založba ZRC. 394 str.

ŠTREKELJ, Karl (1887): *Morphologie des Görzer Mittelkarstdialektes mit besonderer Berücksichtigung der Betonungsverhältnisse*. Wien: in Commission bei Carl Gerold's Sohn.

TRMJ – *Tolkoven rečnik na makedonskiot jazik* (2003–2014). T. I–VI. Skopje: Institut za makedonski jazik »Krste Misirkov«.

Vasmer – VASMER, Maks (1986–1987): *Ètimologičeskij slovar' ruskogo jazyka*. T. I–IV. Perevod s nemeckogo i dopolnenija člena-korrespondenta AN SSSR O. N. Trubačeva. Izdanije vtoroje, stereotipnoje. Moskva: Progress.

Resumé

SLOVINSKÉ NÁREČOVÉ HAPAX LEGOMENON *MEŽEK* 'MLADÝ MEDVEĎ' A SLOVANSKÉ **MEČЬKЪ* 'MEDVEĎ'

Vývin jazyka ovplyvňujú dva diametrálne protikladné činitele. Väčšinová časť jazyka sa vyvíja systémovo, a preto lingvisticky predvídateľne, vďaka čomu jazyk zostáva použiteľný pre vzájomnú ľudskú komunikáciu; jazykovede to umožňuje kontrolované a spoľahlivo prenikať do histórie aj prehistórie jazykového vývinu. Menšinová časť jazyka sa vyvíja nesystémovo, a preto lingvisticky nepredvídateľne. Nesystémová jazyková zmena sa môže, ale aj nemusí realizovať. Hoci takéto nesystémové jazykové zmeny nie sú

predvídateľné, v jazykových systémoch ich napriek tomu možno identifikovať a dokázať ako sporadické.

Príkladom takéhoto „miešaného“ vývinu jazyka je slovinské nárečové (gorenjské) hapax legomenon *məžək* ‘mladý medved’. Tento výraz sa ako mladšie maskulinatívum **mečьkь* (= srbské dial. *mé:čak*, macedónske dial. *mečòk*) od **mèčьka* ‘medvedica (ursa)’ (= cirkevnoslovanské *mečьka*, chorvátske, srbské *mèčka*, macedónske *mečka*, bulharské *mèčka*, ruské *méčka*, staroruské *mečьka*, *mešьka*) až do svojho vstupu do slovinského systému vo forme **mečək*, t. j. až do praslovinčiny, vyvíjal systémovo a podľa očakávaní; počas ďalšieho slovinského nárečového vývinu však viaceré nesystémové, avšak v gorenjskom nárečí identifikovateľné zmeny – t. j. hlásková redukcia, vývin *-šk-* < *-čk-*, hyperkorektná zmena znelosti typu *hlabec* namiesto *hlapec* ‘paholok’ (< praslovanské **hòlрьсь*) – spôsobili vznik formy *məžək* namiesto očakávaného **mečək*:

praslovinské <i>*mečək</i> m., gen. <i>mečkä</i> ‘mladý medved’	
→ REDUKCIA	gorenjské <i>*məčək</i> , gen. <i>*məčkä</i> ,
→ <i>-šk-</i> ← <i>-čk-</i>	gorenjské <i>*məčək</i> [mətšək], gen. <i>*məškä</i> ,
→ HYPERKOREKTNOSŤ TYPU <i>hlabec</i> ← <i>hlapec</i>	gorenjské <i>*[məžək]</i> = <i>məžək</i> .

Východiskom slovanského slovotvorného hniezda s členmi **mèčьka*, **mečьkь* a pravdepodobne aj **mečьсь* je **mèka* ž. ‘medved’ (= bieloruské *méka* ž. ‘id.’, staroruské *meka*), pri ktorom môže ísť buď o hypokoristikum na **-ka* typu chorvátskeho *séka* ← *sèstra* od **medьědь/medьědьka/medьědica*, alebo o deverbatívum typu **kьòka* ž. ‘kvočka (gallina gliociens)’ ← **kьo-ka-ti* od zvukomalebného slovesa **me-ka-ti*.

Kľúčové slová: hyperkorektnosť, znelosť, jazyková zmena, slovinský jazyk, slovanské jazyky, etymológia, slová s významom ‘medved’

STOPA ŠIMONA ONDRUŠE
V ETYMOLOGICKÉM SLOVNÍKU JAZYKA STAROSLOVĚNSKÉHO¹

ILONA JANYŠKOVÁ

Etymologické oddělení, Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Brno, Česká republika

JANYŠKOVÁ, Ilona: Trace of Šimon Ondruš in the *Etymological Dictionary of the Old Church Slavonic Language*. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2024, Vol. 75, No. 2, pp. 199–206.

Abstract: In the *Etymological Dictionary of the Old Church Slavonic Language*, which contains 2,483 entries, the name Šimon Ondruš appears in 91 of them. Ondruš's etymological interpretations are original, controversial, often isolated. The specific features of his etymologies, which the *Etymological Dictionary of the Old Church Slavonic Language* mentions, include in particular the application of laryngeal theory, the Benveniste model of the Indo-European root and the Schwebelaut, in addition to the method of semantic parallels, the theory of the originally single phoneme *r/l* in the Indo-European proto-language, delabialization of Indo-European and Proto-Slavonic consonant groups. For a number of words generally considered to be old borrowings from Romance or Germanic languages, Ondruš preferred their domestic origin, explaining them as autochthonous words. Ondruš's interest in Old Church Slavonic language was also reflected in the dictionary: for several Old Church Slavonic words, he specified their translation into contemporary Slavonic languages, including Slovak.

Keywords: Etymological Dictionary of the Old Church Slavonic Language, Šimon Ondruš, etymology, methods of etymology, Slavonic languages, Old Church Slavonic

Smyslem článku je ukázat, jak se v *Etymologickém slovníku jazyka staroslověnského*, který je dílem brněnského kolektivu pracovníků etymologického oddělení Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky, odrážejí názory a myšlenky etymologa, slavisty a indoevropeisty Šimona Ondruše.

1. ÚVODEM KRÁTKÉ INTERMEZZO

Zřejmě první bezprostřední kontakt Šimona Ondruše s brněnským etymologickým pracovištěm, respektive s jeho vůdčím představitelem Václavem Machkem, proběhl roku 1959. 2. dubna 1959 zaslal slovenský jazykovec Jozef Ružička Václavu Machkovi dopis, v němž ho prosí, aby do konce dubna poslal děkanátu bratislavské filozofické fakulty posudek kandidátské práce dr. Šimona Ondruše *Strieda-*

¹ Příspěvek vznikl s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

nie likvid r/l v indoeurópskych jazykoch (Ondruš 1959). Jozef Ružička byl jedním z posuzovatelů Ondrušovy kandidátské práce, tím hlavním byl Václav Machek (Machek 2011, II, s. 708). O rok později byl prof. Machek pozván děkanátem filozofické fakulty k účasti na habilitačním řízení Šimona Ondruše, které se konalo v Bratislavě ve dnech 27. a 28. dubna 1960 (Machek 2011, I, s. 150). Není pochyb o tom, že Ondruš, jehož hlavním vědeckým zájmem byla slovanská a indoevropská etymologie, dobře znal a sledoval Machkovy práce. Dokládá to podrobná recenze Machkova *Etymologického slovníku jazyka českého a slovenského* (Machek 1957; Ondruš 1958a), k němuž se Ondruš později vrací v rámci úvah o výsledcích a perspektivách slovanské etymologie (Ondruš 1969). O Ondrušově účtě k osobě Václava Machka svědčí také to, že svou studii v prvním čísle nově založeného slovenského časopisu *Slavica Slovaca* věnoval památce Václava Machka (Ondruš 1966a). V nekrologu v témže čísle nového slavistického časopisu zdůraznil Ondruš význam Václava Machka pro indoevropskou a slovanskou etymologii a také pro slovenskou slavistiku: „Slovenská slavistika vďaka prof. Machkovi za veľa... Jeho Etymologický slovník jazyka českého a slovenského je najlepším svedectvom jeho intenzívneho záujmu o slovné bohatstvo slovenčiny“ (Ondruš 1966b, s. 109).

Kontakt s etymologickým oddělením pak s přestávkami pokračoval: v roce 1988 byl prof. Ondruš (spolu s Emilií Bláhovou a Adolfem Erhartem) oponentem kandidátské disertace autorky tohoto příspěvku, později referoval na mezinárodní vědecké konferenci *Etymologické symposion Brno 2002* pořádané etymologickým oddělením Ústavu pro jazyk český AV ČR (Ondruš 2003), členkám etymologického oddělení věnoval vedle několika separátů svých studií a článků také všechny své tři „trezory“ (Ondruš 2000; 2002; 2004).

2. ETYMOLOGICKÝ SLOVNÍK JAZYKA STAROSLOVĚNSKÉHO

Etymologický slovník jazyka staroslověnského (ESJS) je největším etymologickým slovníkem nejstaršího slovanského spisovného jazyka na světě. Materiálově vychází ze *Slovníku jazyka staroslověnského* (SJS) a spolu s ním představuje zatím nejucelenější lexikografický popis staroslověňštiny. Etymologický slovník vycházel po sešitech v letech 1989–2022, prvních 19 sešitů obsahuje 2 483 heslových statí, v posledních dvou sešitech jsou rejstříky všech slovanských i neslovanských slov uvedených ve slovníku. Snahou autorů slovníku bylo uvést – vedle nejpřesvědčivějšího či nejčastěji přijímaného výkladu staroslověnského (případně církevněslovanského) slova – pokud možno všechny další existující výklady. Bibliografické údaje v rámci jednotlivých hesel nejsou a ani nemohou být z prostorových důvodů vyčerpávající, uváděna je proto pouze ta literatura, která je zásadní pro etymologii slova, a také ta, která doplňuje etymologické výklady například o zajímavou sémantickou paralelu, o dialektický materiál aj. Méně přijímané či méně pravděpodobné výklady jsou zpravidla podrobeny kritickému zhodnocení.

3. ŠIMON ONDRUŠ A ETYMOLOGICKÝ SLOVNÍK JAZYKA STAROSLOVĚNSKÉHO

Jméno Šimona Ondruše se v *Etymologickém slovníku jazyka staroslověnského* objevuje u 91 hesel. Pokud bychom měli ve zkratce charakterizovat Ondrušovy etymologické výklady v *Etymologickém slovníku jazyka staroslověnského*, nabízejí se adjektiva „originální“, „kontroverzní“, „izolovaný“. Jeho hlavní pracovní metodou v etymologii byla **aplikace laryngální teorie, Benvenistova modelu indoevropského kořene a Schwebeablautu**. Zaujetí pro tuto metodu v etymologii dokládají jeho články, zejména *Etymologická segmentácia slovanských slov z hľadiska štruktúry indoeurópskeho koreňa a laryngálnej teórie* (Ondruš 1968), *Delabializácia spoluhláskových skupín Kw- > K- v praslovančine (indoeurópcine) a jej význam pre etymológiu* (Ondruš 1975), *Morfonologická štruktúra protoindoeurópskych slov kontinuujúcich v praslovančine a slovenčine* (Ondruš 1988) a *Indoeurópsky Schwebeablaut a slovanská etymológia* (Ondruš 2003). Jedním z příkladů, v nichž Ondruš uplatnil Schwebeablaut, je jeho vlastní výklad etymologicky nejasného praslovanského substantiva **tělo* (ESJS 16, s. 958–959), v němž vycházel z předpokladu existence pěti variant indoevropského kořene **teuH-* ‘nabývat na objemu’, rozšířeného o *-l-*: **teuH-l-/*touH-l-* : **tueH-l-/*tuoH-l-*, **tuH-l-*. Švebeablautová podoba **tueH-l-* se delabializací změnila v **teH-l-*, zdĺoužením vokálu vzniklo **těl-*, odsud pak **těl-* (Ondruš 1975, s. 123–124; 1976a, s. 246–249; 1988, s. 12–13; 2003, s. 95). Na rozdíl od řady etymologů, kteří odvozují praslovanské substantivum **para* ‘vodní pára’ od slovesa **prěti* ‘rozkládat se vlivem vlhka a tepla, potit se, vadnout’, obsahujícího nejspíš indoevropský kořen **perH₁-/*preH₁-* ‘rozmýchat, rozněcovat’ (ESJS 10, s. 626), spojoval Ondruš slovo s indoevropským názvem ohně (**peHu(o)r*), jenž ovšem rekonstruoval v podobě **peuH-r-* : **pueH-r-*, **pouH-r-* : **p_uoH-r-*. Praslovanské **para* vysvětloval delabializací švebeablautového tvaru **p_uoHr-* > **poHr-* (Ondruš 1975, s. 118; 1988, s. 10). Jedním z mála názvů částí lidského těla, který se do slovanských jazyků dochoval z indoevropského prajazyka, je praslovanské **nosъ* (ESJS 9, s. 550–551). Podle Ondruše je však původní význam indoevropského názvu nosu **‘ňucháč’* (Ondruš 1976a, s. 249; 1988, s. 14–15; 2003, s. 98). Autor totiž spojil název nosu s kořenem obsaženým ve slovanském onomatopoickém slovese **ňuchati* ‘čichat’, vycházel přitom z kořene **neuHs-* a jeho švebeablautové formy **nueHs-*, výsledkem je pak delabializované **neHs-*.

V řadě etymologických výkladů se objevuje další rys Ondrušových etymologií – **preferance domácího původu slov pokládaných zpravidla za stará přejetí z jiných jazyků**: „Čím širšie a hlbšie sa skúma slovanská slovná zásoba, tým jasnejšie sa ukazuje, že rozsah a obsah domácej praslovankej zásoby bol oveľa väčší, než sa myslelo v minulosti“ (Ondruš 1969, s. 244). Například praslovanské **ban’a* ‘lázeň’, pokládané většinou za přejaté z lidovělatinského tvaru pocházejícího z latinského *bal(i)neum* ‘koupelna; koupel, lázeň’ (ESJS 1, s. 56; Boček 2010, s. 41–

48), vysvětloval Ondruš jako původní **batnja* ‘*místo, kde se bije, šlehá, seká’, derivát slovesa **batati* ‘bít, sekát’, s poukazem na existenci slovenského nářečního *báň* ‘mýtina’, původně ‘*místo, kde se seká, kácí’ (Ondruš 1969, s. 255–256; 1977b, s. 136–137). Staroslověnský liturgický výraz *vsodъ* ‘svatě přijímání’ nemá jasnou etymologii, nejčastěji se uvažuje o jeho původu románském či germánském (románský preferuje naposledy Boček 2020, s. 159). Podle Ondruše jde o slovo domácí, o deverbativum od slovesa *vsedliti*, *vseliti* ‘usídlit, usadit’ nebo *vsaditi* ‘vsadit’ se sekundární nazalizací (Ondruš 1984; 1991), problematická však zůstává věčná stránka výkladu (k tomu podrobněji ESJS 18, s. 1107–1108). Praslovanské (i staroslověnské) **dъska* ‘deska, prkno’, vysvětlované zpravidla jako staré přejetí (přímé nebo prostřednictvím germánských jazyků) z lidovělatinského *discus* ‘stůl’ (ESJS 3, s. 160; Boček 2020, s. 159), považoval Ondruš za slovo domácí. Rekonstruoval praslovanské **tъska* ‘deska’, které považoval za geneticky příbuzné se slovesem **tesati*, *d-* v praslovanském **dъska* vysvětloval kontaminací se synonymním **dolga* (Ondruš 1973a). K slovům domácího původu řadil Ondruš i *ta*, která patří k nejstarším přejímkám z germánských jazyků. Je to i případ praslovanského **kъnędzъ*, raného přejetí ze (západo)germánského *kuningaz* ‘muž ze šlechtického rodu, vůdce rodu, král’ (ESJS 7, s. 393; Newerkla 2011, s. 103), jež Ondruš vysvětloval jako slovo domácí, praslovanské **kun-ing-* ‘vyčnívající, vynikající, stojící na vrcholu, majestátní’; germánské *kuningaz* považoval za slovanské přejetí (Ondruš 1977a, s. 211–212). Také u praslovanského **kupiti* odmítal Ondruš přijmout většinový výklad o starém přejetí z germánského **kaupjan* ‘obchodovat’ (ESJS 7, s. 383–384; Newerkla 2011, s. 103–104). Praslovanské slovo spojoval se slovesy **kvapiti* ‘běžet, spěchat’ a **kypěti* ‘kypět, vřít’ a všechna tři praslovanská slovesa odvozoval z různých ablautových stupňů indoevropského kořene **keuH-p-*: **kupiti* z ablautové varianty **kouH-p-*, **kvapiti* ze švebeablautové varianty **kueH-p-* a **kypěti* z nulového stupně kořene **kuH-p-* (Ondruš 1969, s. 262–263; 1970, s. 655–656). Rovněž v praslovanském **pěnędzъ* ‘peníz, mince’, výpůjčce z germánských jazyků (ESJS 11, s. 638–639; Newerkla 2011, s. 133–134), viděl Ondruš slovo domácí, odvozené od slovesného kořene **pein-/*poin-/*pin-* ‘bít, sekát, řezat’. Rekonstruoval praslovanský lexém **poin-ik-/*poin-ig-* a předpokládal sekundární nazalizaci **poin-ing-*, monoftongizaci **pěning-*; výsledkem je praslovanské **pěnędzъ* s původním významem ‘z tvrdého dřeva nebo kovu nasekané nebo nařezané kusy ve funkci platidla’ (Ondruš 1975, s. 119; 1977a, s. 212–213). Staroslověnské *synъ* ‘věž’ z kodexu Supraslského, slovo nejspíš původu protobulharského (ESJS 15, s. 916), považoval Ondruš za slovo domácí, odvozené od indoevropského kořene **keu-* ‘svítit, zářit’. Jeho rekonstrukce předpokládá indoevropský kořen v nulovém stupni rozšířený o sufix *-n-*: **kuHn-* > **suHn-* > **sūn-* a po stránce sémantické vysvětlení, že věž byla původně ‘světlá nadzemní konstrukce’ jako protiklad temné zimnice, obydlí zahloubeného do země (Ondruš 1973b, s. 18–20; 1975, s. 128).

V řadě etymologických výkladů k heslům *Etymologického slovníku jazyka staroslověnského* předpokládal Ondruš **delabializaci indoevropských a praslovanských souhláskových skupin**. Bezvýjimečnou delabializaci viděl u souhláskových skupin *pŷ-, bŷ-, mŷ-, nŷ-, lŷ-, rŷ-*, delabializaci ne bezvýjimečnou pak u skupin *sy-, zu-, tŷ-, dŷ-, kŷ-, chŷ-* a *gŷ-* (Ondruš 1975, s. 117). Například při výkladu praslovanského **čša* ‘číše, pohár’, odvozovaného od indoevropského kořene **kes-* ‘škrábat, řezat’ (ESJS 2, s. 99–100), vycházel Ondruš z labializovaného kořene **kŷes-*. Bylo to kvůli spojování **čša* s východoslovanským slovesem *čŷhac* ‘strouhat, sekát, řezat’, jehož podoba by vyžadovala kořen **keus-*. Praslovanské **čša* vysvětloval delabializací kořene **kŷes-* > **kes-* a zdĺoužením kořenového vokálu > **kēs-ja* (Ondruš 1975, s. 130). K dalším příkladům delabializace souhláskových skupin odkazují výše k Ondrušovým výkladům praslovanských slov **tēlo*, **para* a **nosŷ*.

Některé etymologie vybudoval Ondruš na **teorii o původně jediném likvidovém fonému /r/ v indoevropském prajazyce**. Ukázal ji například při výkladu praslovanského slovesa **liti* ‘lít’ (ESJS 7, s. 423–424), které spojoval s indoevropským kořenem **rei-* ‘téci’ (Ondruš 1961, s. 32–34), nebo praslovanského substantiva **sluga* ‘sluha’ (ESJS 14, s. 841–842), jež odvozoval od indoevropského kořene **sel-/*sol-*, varianty kořene **ser-/*sor-* ‘pohybovat se, téct, utíkat’ (Ondruš 1958b, s. 80–87).

Při etymologickém výkladu uplatňoval Ondruš velmi často **metodu sémantických paralel**. Ta mu pomáhala například spojit praslovanské **chotēti* ‘chtít’ s **šęta-ti* ‘chodit, procházet se’ a s **choditi* ‘chodit’ (ESJS 4, s. 224). Sémantický posun **jít* → ‘chtít’, respektive posun **fyzický pohyb* → **psychický pohyb, snažení, chtění*, doložil Ondruš situaci v mnoha jazycích (Ondruš 1981, s. 248–251). Metoda sémantických paralel může dobře fungovat pouze ve spolupráci s metodou „Wörter und Sachen“, což ostatně Ondruš potvrzoval v mnohých svých etymologiích. Příkladem nerespektování tohoto pravidla je však výklad praslovanského slovesa **pēti* ‘zpívat’, které Ondruš odvozoval od hypotetického praslovanského slovesa **piti* ‘bít, řezat’ (Ondruš 1975, s. 118). Sémantickou paralelu k ‘bít’ → ‘zpívat’ viděl také v českém *tlouct*, které má kromě hlavního významu ‘bít’ i význam speciální, totiž ‘vydávat silný tlukot’. Tento tlukot či zpěv je ovšem charakteristický pouze pro hlasy ptáků, zejména pro slavíka, neplatí tedy obecně (ESJS 11, s. 640–641).

Je známo, že v centru pozornosti Šimona Ondruše byla rovněž **paleoslovenistika**. Stopy jeho zájmu o staroslověnštinu nacházíme i v *Etymologickém slovníku jazyka staroslověnského*. Týká se to – vedle výkladu například staroslověnského slova *posagŷ* (Ondruš 1976b, s. 265–268) – také upřesnění překladu staroslověnských slov *lęcha* ‘lícha, dílec pole’ (ESJS 7, s. 412), *šępręgŷ* ‘spřežení’ (ESJS 9, s. 529 s.v. *napřęšti*) a *vęřęsniti sę* ‘ospravedlnit se’ (ESJS 18, s. 1106) do současných slovan-ských jazyků včetně slovenštiny (Ondruš 1985; 1986).

Ondrušův zájem o **slovenská nářečí**, o objasnění původu jejich lexika, vedl někdy k odvážným rekonstrukcím. Například u hesla *medŷ* ‘med’ (ESJS 8, s. 461–462)

ve snaze vysvětlit slovenské nářeční tvary *mad*, *mād* a *miad* neváhal rekonstruovat praslovanskou podobu s nosovkou **mędъ* s tímto vysvětlením: „Druhotné vsunutie -n- alebo -m- mohlo nastať iba na časti slovanského jazykového územia, napr. na časti slovenského jazykového územia sa ešte pred 10. storočím v slove *medъ* vsunulo -n-, t. j. *me-n-d-*, po vzniku nosovej samohlásky *mędъ*“ (Ondruš 1983a, s. 260).

4. ZÁVĚR

Šimon Ondruš hledal často jiné cesty vedoucí k vysvětlení původu slov než autoři *Etymologického slovníku jazyka staroslověnského*. S jeho etymologickými výklady autoři slovníku často polemizovali, jindy je uváděli bez bližšího komentáře s poznámkou „výklad zcela nepravděpodobný“, „nepravděpodobný“, „málo pravděpodobný“, „méně pravděpodobný“, „zcela nepřesvědčivý“, „nepřesvědčivý“, „méně přesvědčivý“, „mylný“. To ovšem neznamená, že by rezignovali na různá Ondrušova doporučení týkající se například doplnění sémantické paralely. To se týká také jednoho z výkladů praslovanského substantiva **kon'ъ*, který vychází z indoevropského kořene **keu-*, **kou-*, **ku-* ‘svítit, světlo’ s původní motivací *‘zvíře se světlou srstí’ (ESJS 6, s. 334). Tuto etymologii podpořil Ondruš pěknou sémantickou paralelou, slovenskými nářečními výrazy *belko*, *beloň* ‘kuň se světlou, bílou srstí’ (Ondruš 1983b, s. 9). Uvedena je ve slovníku i Ondrušova přesvědčivá etymologie praslovanského substantiva **dъlgъ* ‘dluh, vina’, která vysvětluje slovanské slovo (spolu se staroirským *dliged* ‘povinnost, závazek’, kymerským *dled* ‘dluh, vina’) z indoevropského kořene **del-* ‘řezat, vyrývat’ (Ondruš 1974), což koresponduje s reáliemi: sémantický vývoj *‘zářez, vrub’ → ‘dluh, úvěr’ spočívá na starobylém zaznamenávání finančních závazků na vrubovce² (ESJS 3, s. 136).

Čtenář *Etymologického slovníku jazyka staroslověnského* může zapochybovat o účelnosti uvádění málo pravděpodobných etymologií, včetně těch Ondrušových. Na jejich obranu je však třeba říci, že v etymologii, disciplíně se značně nejistými výsledky, se i málo přesvědčivé etymologie mohou někdy stát inspirací pro další nové výklady.

Literatura

BOČEK, Vít (2010): *Studie k nejstarším romanismům ve slovanských jazycích*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. 180 s.

BOČEK, Vít (2020): Románské výpůjčky ve staroslověnině a otázka možných paleoslovenismů románského původu ve staré češtině. In: *Slavia*, roč. 89, seš. 2, s. 156–167.

ESJS – *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Seš. 1–14 (1989–2008). Praha: Academia. – Seš. 15–21 (2010–2022). Brno: Tribun EU.

² *Vrubovka* je hůlka s vruby, zářezy k zaznamenávání nějakého počtu nebo dluhu.

MACHEK, Václav (1957): *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd. 628 s.

MACHEK, Václav (2011): *Václav Machek: Korespondence*. I–II. Eds. V. Boček – P. Malčík. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. 528, 504 s.

NEWERKLA, Stefan Michael (2011): *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch*. Zweite, durchgehend überarbeitete und aktualisierte Auflage. Frankfurt am Main: Peter Lang. 780 s.

ONDRUŠ, Šimon (1958a): Nad Etymologickým slovníkom jazyka českého a slovenského. In: *Jazykovedný časopis*, roč. IX, č. 1–2, s. 144–162.

ONDRUŠ, Šimon (1958b): Slovanské etymológie. In: *Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica*. Red. E. Pauliny et al. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 79–92.

ONDRUŠ, Šimon (1959): Striedanie likvid *r/l* v indoeurópskych jazykoch. In: *Jazykovedný časopis*, roč. X, č. 2, s. 112–137.

ONDRUŠ, Šimon (1961): Slovanské etymológie IV–V. In: *Slavica. Annales Instituti philologiae Slavicae Universitatis Debrecensis de L. Kossuth nominatae*. I. Debrecen, s. 31–42.

ONDRUŠ, Šimon (1966a): Pôvod slovanského abstrakta *sloboda/svoboda*. In: *Slavica Slovaca*, roč. 1, č. 1, s. 5–16.

ONDRUŠ, Šimon (1966b): Za univ. prof. dr. Václavom Machkom (8. XI. 1894 – 26. V. 1965). In: *Slavica Slovaca*, roč. 1, č. 1, s. 108–110.

ONDRUŠ, Šimon (1968): Etymologická segmentácia slovanských slov z hľadiska štruktúry indoeurópskeho koreňa a laryngálnej teórie. In: *Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze*. Praha: Academia, s. 107–118.

ONDRUŠ, Šimon (1969): Kam sme dospeli v slovanskej etymológii. In: *Slavica Slovaca*, roč. 4, č. 3, s. 242–263.

ONDRUŠ, Šimon (1970): Die genetisch-morphematische Struktur der ide. Benennung des Mondes und des Monats. In: *Actes du Xe Congrès international des linguistes. Bucarest, 28 août – 2 septembre 1967*. Vol. IV. Bucarest: Éditions de l'Académie de la République socialiste de Roumanie, s. 655–658.

ONDRUŠ, Šimon (1973a): Je slovo *doska* grécko-latinského pôvodu? In: *Slovenská reč*, roč. 38, č. 2, s. 76–83.

ONDRUŠ, Šimon (1973b): Lingvistický príspevok k dejinám slovanskej architektúry (*сѣнь – сѣнь; věžā; korm- > chorm- / krom- / kremj-; kŕtja*). In: *Jazykovedný časopis*, roč. XXIV, č. 1, s. 18–25.

ONDRUŠ, Šimon (1974): Prvotný význam a pôvod slova *dlh*. In: *Slovenská reč*, roč. 39, č. 3, s. 136–140.

ONDRUŠ, Šimon (1975): Delabializácia spoluhláskových skupín *Kw- > K-* v praslovančine (indoeurópečine) a jej význam pre etymológiu. In: *Slawische Wortstudien. Sammelband des internationalen Symposiums zur etymologischen und historischen Erforschung des slawischen Wortschatzes, Leipzig, 11.–13. 10. 1972*. Bautzen: Domowina-Verlag, s. 116–132.

ONDRUŠ, Šimon (1976a): Slovanské *tělo* a grécke *sōma*. In: *Slavia*, roč. 45, seš. 3, s. 245–251.

ONDRUŠ, Šimon (1976b): Slovenské nárečové slová *bosman, pošajdes* a staroslovienske *posagъ*. In: *Slovenská reč*, roč. 41, č. 5, s. 262–269.

ONDRUŠ, Šimon (1977a): Sú slovanské slová *кѣнѣдъ* a *пѣнѣдъ* germánskeho pôvodu? In: *Jazykovedné štúdie. 13. Ružičkov zborník*. Red. J. Horecký. Bratislava: Veda, s. 209–215.

ONDRUŠ, Šimon (1977b): Praslovanské dedičstvo v slovnej zásobe starej slovenčiny. In: *Jazykovedné štúdie. 14. O pôvode a o najstaršom vývine slovenčiny. Zborník materiálov z vedeckej konferencie (Smolenice 9.–11. decembra 1974). Stanislavov zborník*. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda, s. 132–148.

ONDRUŠ, Šimon (1981): Sémantika, genéza a fundujúca funkcia slovanských slovíes *chetati* : *chētati* : *chentati* > *šetati* : *šatati* : *šētati*. In: *Slavia*, roč. 50, seš. 3, s. 248–270.

ONDRUŠ, Šimon (1983a): Obed, olovrant a svačina. In: *Slovenská reč*, roč. 48, č. 5, s. 257–267.

ONDRUŠ, Šimon (1983b): K výskumu iniciálových hláskových skupín v indoeurópeine a praslovančine: tocharské *jäkwenne* a slovanské *конь*. In: *Slavica Slovaca*, roč. 18, č. 1, s. 8–11.

ONDRUŠ, Šimon (1984): Z lexiky Kyjevských listov: *вѣсѣдѣ*. In: *Slavica Slovaca*, roč. 19, č. 1, s. 36–42.

ONDRUŠ, Šimon (1985): Preklad staroslovienskych slov *сѣпрѣга* a *лѣха* do slovenčiny. In: *Slovenská reč*, roč. 50, č. 6, s. 324–332.

ONDRUŠ, Šimon (1986): Iz leksikata na Kievskite listove II: *вѣрѣснiti*. In: *Palaeobulgarica*, roč. X, č. 3, s. 49–53.

ONDRUŠ, Šimon (1988): Morfonologická štruktúra protoindoeurópskych slov kontinuujúcich v praslovančine a slovenčine. In: *Slavica Slovaca*, roč. 23, č. 1, s. 5–19.

ONDRUŠ, Šimon (1991): Ešte raz o genéze moravizmu-panonizmu *вѣсѣдѣ*. In: *Slavia*, roč. 60, seš. 4, s. 380–383.

ONDRUŠ, Šimon (2000): *Odtajnené trezory slov*. Martin: Matica slovenská. 242 s.

ONDRUŠ, Šimon (2002): *Odtajnené trezory slov II*. Martin: Matica slovenská. 228 s.

ONDRUŠ, Šimon (2003): Indoeurópsky Schwebeablaut a slovanská etymológia. In: *Studia etymologica Brunensia 2*. Eds. I. Janyšková – H. Karlíková. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 93–100.

ONDRUŠ, Šimon (2004): *Odtajnené trezory slov III*. Martin: Matica slovenská. 232 s.

SJS – *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae*. Sv. 1–4 (1966–1997). Praha: Academia, Euroslavica. – Sv. 5. *Addenda et corrigenda ad volumen I* (2016). Praha: Slovanský ústav, Euroslavica.

THE HUNGARIAN WORD *GYENGE* ‘WEAK, FEEBLE, POWERLESS’ AND ITS SLOVAK (SLAVIC) COGNATES

GABRIELLA JUHÁSZ

Eötvös Loránd University (ELTE), Faculty of Humanities,
Doctoral School of Linguistics, Budapest, Hungary

JUHÁSZ, Gabriella: The Hungarian word *gyenge* ‘weak, feeble, powerless’ and its Slovak (Slavic) cognates. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2024, Vol. 75, No. 2, pp. 207–217.

Abstract: Šimon Ondruš’s wide scope of linguistic interests included the etymology of Hungarian words. In a ten-part series of articles published in the 2004 and 2005 issues of the journal *Slovenské pohľady na literatúru, umenie a život*, he published entries of varying lengths on the etymologies of more than a 100 Hungarian words, including proposed etymologies of some words of unknown origin. One such Hungarian word is *gyenge* ‘weak, feeble, powerless’, which, according to Ondruš, is of Slovak origin. In a rather short article, he points out some facts that he believes prove this relationship, but Ondruš did not write a detailed etymology. The present paper reviews Ondruš’s arguments as well as those that can be found in the Hungarian literature about the origin of this word.

Keywords: etymology, loanwords, Slavic languages, Slovak language, Slavic–Hungarian language contacts

1. INTRODUCTION

Šimon Ondruš and his work had several ties to Hungary and the Hungarian language. Between 1959 and 1961, he was the lecturer in Slovak at the Lajos Kossuth University in Debrecen (now University of Debrecen) (Skladaná 2005, p. 75). The students’ handbook *Szláv népek és nyelvek* ‘Slavic peoples and languages’ (Sulán et al.) he co-authored with Endre Angyal, Endre Iglói, Emil Niederhauser, and Béla Sulán was published in 1962 and then re-issued several times. Ondruš developed a particular interest in Hungarian words of Slavic and Slovak origin as his ten-part series of articles entitled *Slovenské (slovanské) slová v maďarčine* shows. In these articles of varied length, he discusses the etymologies of 113 Hungarian words (Ondruš 2004; 2005).¹ Hungarian literature shares Ondruš’s view about the Slavic

¹ Ondruš tackles four pairs of words twice: *bosman – bocvan – bocman ~ bocmány – bos[z]vány* ‘a variety of apple’, ‘a kind of special pastry that a newly married woman takes to the spinning house of her maidenhood’ (2004/7–8, p. 276; 2005/3, pp. 129–130); *cícha ~ ciha* ‘pillowcase’ (2004/9, p. 130; 2005/4, p. 145); *gecela ~ kecele* ‘priest’s robe, (women’s) dress, a type of cloth, a kind of loose apron, headscarf’ (2004/7–8, pp. 279–280; 2005/6, pp. 135–136); *triem ~ terem* ‘(a spacious) room’ (2005/1, pp. 135–136; 2005/5, pp. 139–140).

etymology regarding several words (such as *kabát* ‘coat, jacket’, see Ondruš 2004/9, pp. 132–133; TESz 2, p. 291). There are a number of words with contentious etymologies (for example Slovak *korčuľa* ~ Hungarian *korcsolya* ‘ice skates’, see Ondruš 2005/6, pp. 137–138; TESz 2, pp. 571–572). Ondruš also discusses a few Hungarian words of unknown origin, such as the word *gyenge* ‘weak, feeble, powerless’ (see Ondruš 2004/7–8, p. 278; TESz 1, p. 1126).

2. ONDRUŠ’S THEORY

Ondruš quotes the TESz, according to which *gyenge* is of unknown origin, and the earliest written records of this word in Hungarian date back to the 15th–16th centuries. Ondruš argues that ‘weak’, ‘thin, narrow’, and ‘slender, skinny’ all partly belong to the same semantic field and similarly to other languages – his example is the German word *dünn* – all three concepts can be expressed by one word. Thus in Ondruš’s opinion “[t]oto zistenie indikuje jednoznačný názor, že maďarské *d’enge* [= *gyenge* ‘weak, feeble, powerless’, G. J.] pochádza zo slovenského *tenké*” (Ondruš 2004/7–8, p. 278). Ondruš argues that the word-initial Hungarian voiced *gy-* /ʝ/ is hardly surprising, especially in the vicinity of the sonorous *-n-*. There are two more arguments for the Slovak origin offered by Ondruš. First, Slovak, too, has a word-initial palatal stop, and second, the vocalism of the first *ɔ* as *e* (cf. below).

3. THE PROPOSED ETYMOLOGIES OF *GYENGE*

As it happens, the completed contemporary etymological dictionaries of the Hungarian language – with the sole exception of Bárczy (1941) – all list the word *gyenge* as of unknown origin: TESz (1, p. 1126), EWUng (pp. 494–495), and ÚESz. However, there are two proposed etymologies of this word.

Several works dealing with the origins of the Hungarian language and its loanwords written around the turn of the 19th–20th centuries claim that *gyenge* is of Turkic origin. This view is shared by Ármin Vámbéry (1870, p. 147; 1914, p. 162), József Budenz (1871, p. 82), Zoltán Gombocz (1907, pp. 164–165), Géza Bárczi (1941, p. 103), and more recently by András Róna-Tas – Árpád Berta (2011, pp. 378–380), despite the fact that this kinship is indeed problematic both phonetically and semantically – a fact that is acknowledged by the authors themselves. On this account, all the above-mentioned Hungarian etymological dictionaries reject the Turkic etymology.

As the Finno-Ugric languages became gradually better known towards the end of the 19th century, there were more and more studies discussing the Hungarian words of Finno-Ugric origin. These include a paper by József Budenz (1878, p. 212), who changed some of his earlier views, as well as papers written by Bernát Munkácsi (1881, p. 469; 1895, p. 264) – both linguists arguing for the Finno-Ugric origin and

providing Finno-Ugric cognates of the word *gyenge*. On the other hand, the word *gyenge* is not included in the dictionary of the Finno-Ugric elements of the Hungarian lexicon (MSzFE), and in the relevant entries of the Uralic Etymological Database (Uralonet 616: *nämz* ‘soft, weich’ and 652: *n8mz* ‘soft, weich’) there are no Hungarian data whatsoever, not even one with a question mark. Hence, the Finno-Ugric origin of this word is unanimously rejected by current research.

4. HISTORICAL DATA FOR THE HUNGARIAN WORD *GYENGE*

There are much earlier data in the TESz than the data from the 15th–16th centuries mentioned by Ondruš. The earliest written record is a personal name, *Genge*, in a document which is a transcription of a 1282 document made in 1327²: *Item An|cillas Suas Genge, et Nychÿr, sororem ejusdem, duas | filias ejusdem Genge, Facha, et Jolyan nominatas, et filium | ejusdem Genge Miclous nominatum*. Dezső Pais (1922, p. 28) interprets the name *Genge* as if it were the same as the adjective *gyenge* thus attributes the meaning ‘weak, miserable’ to the name as well. This view is adopted by Jolán Berrár (1952, p. 10), and more recently by Valéria Tóth (2016, p. 131), too, but neither offer any arguments for this identification. However, there are no attributive expressions in the document so there is no reason to assume that either *Genge* or her children were miserable or powerless except, of course, for the fact that they were servants. Based on the text, the only thing that can be stated with certainty is that *Genge* was a woman’s name. Over time, the name *Genge* ~ *Gyenge* appears in Hungarian sources, first perhaps as a sobriquet, and later as a surname. Historical data shows that people of all social status had the name *Genge* ~ *Gyenge*, so there is really not much evidence to support the view that this name means ‘miserable, weak, powerless’.³

The second earliest record according to the TESz is from the 15th century Codex Jókai⁴: *mÿkoron ygen meg faradottuolna mert vala eÿ vylagban gewnge ember es*

² The charter is kept in the National Archives of Hungary in Budapest, DL-DF reference number: 1019, <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/10246>, published in *ÁÚO* 12: 367–368, however, there are some small differences between the spelling of the surviving document and the edition. An earlier charter issued by the Hungarian king László IV in 1278 is incorporated into the newer one, however, its text is irrelevant to the present discussion.

³ The question whether the forms with an initial *g-* or *gy-* are the earlier ones, as well as the question which sounds were represented by these graphemes are problems of the history of the Hungarian language and its orthography; from the point of view of etymology these are only partially significant, for details see Juhász (2024, pp. 191–192).

⁴ The so-called Codex Jókai (formerly known as Codex Ehrenfeld or Codex Ehrenreich, or The Legend of Francis) is the earliest surviving Hungarian book consisting of 81 folios, but the book is definitely missing at least 27 folios. The Hungarian text seems to be a compilation translated from several Latin sources about Saint Francis of Assisi and his fellow monks, and Bartholomeus de Pisis’s *Liber conformitatum*. Based on the times of compositions of the original Latin works as well as the

*beteg termezety zerenť*⁵. Here the word is an adjective, and the meaning is indeed ‘weak’.

As the earliest historical record is a personal name – and thus its meaning is not entirely clear – Ondruš is more or less correct in identifying the 15th–16th centuries as the earliest data for the Hungarian word. On the other hand, perhaps the most accurate description of the Hungarian historical records of the word *gyenge* would be as follows: data as personal names – with uncertain meaning – can be traced back to 14th century original documents, and the data as an adjective to the 15th century.

5. THE MEANINGS OF *GYENGE*

As Ondruš correctly observes, *gyenge* indeed expresses different senses in contemporary Hungarian: 1) physically and/or mentally weak: *gyenge ember* ‘helpless/powerless person’; 2) not fully developed: *gyenge hajtás* ‘weak plant growth’; 3) not quite suitable for something: *gyenge mágnes* ‘weak magnet’; 4) something lacking active ingredients: *gyenge tea* ‘weak tea’; 5) something that is insufficient in any way: *gyenge előadás* ‘lacklustre performance’. This is well documented historically: in Verantius’s dictionary (1595) the Hungarian words *gyenge*, *gyeünge* are the equivalents of the following Latin words: *delicatus* ‘delicate’, *imbecillis* ‘weak, fragile’, *tener* ‘tender, young’, *vietus* ‘withered, lacking strength’ (pp. 27, 46, 105, 113). The equivalents of *subtilis* ‘fine, thin’ are *gyeünge*, *vekony* (p. 102), and that of *tenellus* ‘tender, young’ is *gyengetske* (p. 105). In Comenius’s *Janua* (1643, p. 100) among the items of clothing there is *nyári gyenge szoknya* ‘light summer garment’ as the equivalent of the Latin *theristrum*. In Gyarmathi’s word list (1799, p. 354) the Czech *tenke sukno* translates as ‘dünnes Tuch, gyenge szoknya’, that is ‘thin cloth’.

The fact that the two words have similar ranges of meanings in Hungarian and Slovak does not by itself prove the Hungarian word’s Slavic, Slovak origin. Nevertheless, it is an important and relevant observation.

6. HOW DID *TENKÝ* BECOME *GYENGE*?

Ondruš does not explain in detail how, in his opinion, the Slovak *tenký* became Hungarian *gyenge*, but the phonological changes can be satisfactorily explained.

As Ondruš rightly points out, the word-initial Hungarian /j/ is not surprising, and it is also possible that the *-n-* may have affected the word-initial /c/ through

orthography and language of the Hungarian text, the original translation was probably created after 1370. Based on the watermarks on the papers used for the Codex Jókai, it was copied from the now-lost original probably by a single hand in the 1440s, see P. Balázs (1981, pp. 9–13) for details.

⁵ *Quumque nimis fatigaretur ex hoc maxime, quia fuit homo delicatus in saeculo et debilis secundum naturam...*, see P. Balázs (1981, p. 183).

long-distance assimilation. However, there may be a better explanation for the word-initial sound change. Although the sounds /c/ and /j/ both existed since the Old Hungarian period (Kiss – Pusztai 2018, pp. 112–117), according to written records, there were no Hungarian words beginning with *tye-* /cɛ-/ (Gl, p. 724; NySz 3, pp. 831–834), but there are more than a dozen words with word-initial *gye-* /jɛ-/ (Gl, pp. 276–278; NySz 1, pp. 1156–1167).⁶ Thus, it seems likely that we are dealing with Slavic /c/ > Hungarian /j/ sound substitution, since the difference between the two sounds is only one phonetic feature: [± voiced].

The internal Slavic *k* > Hungarian *g* change is voicing as well, which is a common phenomenon in the Hungarian language (Trócsányi 1916, p. 286), and in this position, too, the *-n-* could have affected the stops.

Although Ondruš does not address the question of word-ending, it seems very likely that not only *tenké* – as posited by Ondruš – but all forms of the paradigm ending in *tenkV*, i.e. *tenká*, *tenkú*, *tenký*, and *tenkí* also became **tenke* /cɛŋkɛ/ (> *gyenge* /jɛŋgɛ/) in Hungarian due to vowel harmony. Instead of the Slovak word-ending long vowels, Hungarian has a short one – this is a phonetic feature of Hungarian (Papp 1969, pp. 541–543).

7. THE ETYMOLOGY AND MEANING OF *TENKÝ*

The Slovak word *tenký* goes back to the Proto-Slavic **tǫnъkъ* (Králik 2015, p. 609; Derksen 2008, p. 505), as is also noted by Ondruš. The words derived from the Proto-Slavic etymon are attested in almost all Slavic languages, and mean ‘thin, narrow, slender, delicate(ly detailed)’ (ESJS, p. 1007, s.v. *tǫnъkъ*). At the same time, this also proves that *gyenge* is undoubtedly a Slavic word in Hungarian, the direction of the borrowing could not have happened the other way around.

Understandably, Ondruš does not devote much space to semantic change: from the meaning ‘thin, narrow, slender’ existing in Slavic languages, including Slovak, the meaning ‘weak’ does not require much imagination: a thin branch, cloth or board is not strong enough, so it is weak. In addition, the name *Genge* ~ *Gyenge* may have preserved the meaning ‘thin, slender’, which is closer to the original Slavic sense.

8. THE CONDITIONS OF THE BORROWING

Due to phonological and geolinguistic reasons words from other Slavic languages neighbouring Hungarian cannot be considered – Ukrainian *тонкий*

⁶ Hungarian still lacks words with word-initial *tye-* /cɛ-/ , the only exception is the neologism *tyepi* ‘tracksuit’ (< Slovak *tepláky*, with a truncated stem and a diminutive suffix), used exclusively in Slovakian Hungarian. Furthermore, the overall number of Hungarian words beginning with *ty-* /c-/ is negligible: only the word *tyúk* ‘hen’ and its derivatives, and interjections such as *tyuhaj* are listed in dictionaries (see ÉKsz², p. 1387; Lanstyák 2011, p. 97; Termini).

(ESUM 5, pp. 596–597), Croatian *tànak* (Matasović et al. 2, p. 450), or Slovene *tenèk* (Bezljaj 4, p. 167–168) – so Slovak indeed seems to be the only possible source of the Hungarian word *gyenge*.

Although the first written records for Hungarian *gyenge* date back to the 14th–15th centuries, and those for Slovak *tenký* to the 16th century (HSSJ), the most probable date of borrowing seems to be around the 12th–13th centuries. The borrowing must have happened after the 11th–12th centuries, when the jers in weak positions were lost and those in strong positions developed into full vowels, and before the end of the 13th century because the earliest written Hungarian data is from that time.

Based on what has been said so far, there are no phonological, semantic, geolinguistic, or chronological problems that would preclude the possibility that Hungarian *gyenge* and Slovak *tenký* are cognates, so Ondruš's theory is most probably correct.

9. EARLIER LITERATURE ABOUT THE RELATIONSHIP BETWEEN *TENKÝ* AND *GYENGE*

It should be noted, however, that the kinship of these two words had already been noticed before Ondruš's article. In connection with the reform of the Hungarian language starting at the end of the 18th century, as attention was directed towards the relationships between languages and the kinship of the Hungarian language, more and more works were written in which loanwords of the Hungarian language from diverse sources were collected and analysed. In several such works, *gyenge* is included as a cognate of Slavic words meaning 'thin, slender'.

The earliest such work is a descriptive grammar of Hungarian, entitled *Magyar Grammatika* 'Hungarian Grammar', in its Hungarian–Slavic–Latin glossary there is the entry: *Gyenge, Tenky, Tener* (DebrGr 1795, p. 348). And this work was followed by several others. In the appendix of Gyarmathi's (1799, p. 354) *Affinitas*, the Czech–Latin–Hungarian comparative word-list mentions two Czech forms: *Tenki. Tenka. Tenuis. Gyenge*, and in his other work called *Vocabularium* Gyarmathi (1816, p. 24) gives even more Slavic cognates: *Gyenge, L[atine] tenuis, B[ohemice] tenky, tenka, C[arniolice (= i.e. Slovene)] tanke, D[almatice (= i.e. Croatian)] tanak, P[olonice] cienkj, (...)*. István Sándor (1808, p. 42) dedicated an entire issue of his journal *Sokféle 'Varia'* published in Vienna to the Hungarian language, in which the first piece discusses the loanwords in Hungarian; here a Slovak cognate is given: *Gyenge. Tenuis. Tót[ul (= i.e. Slovak)] Tyenki. v. Tener. R[ožnay]'s* (1815, p. 130) article also mentions the word *gyenge: schwädlich und zärtlich, nach dem Slaw[ischen] tenky und tonky, dünn oder schwach*. In the two early 19th century etymological dictionaries of the Hungarian language, too, this correspondence can be found: in Leschka's dictionary (1825, p. 89) as: *Gyenge, sine dubio ex slav[ico]*

těnký, in neutro *těnké*, ([l]e[ge] *tyenké*), *formatum est* (...), in that of Dankovszky (1833, p. 403): *Gyenge* (*tyenke*, sl[avice (= i.e. Slovak)]) *tennis* [sic! – a typographical error instead of *tenuis*], *dünn*, *nicht dick*, z. B. *der Faden*, 2) *gracilis*, *schlank*, *zart*.

So, in those times, the notion that the Hungarian word *gyenge* is of Slavic origin was considered a fact that did not require any particular justification. However, this really obvious identification was forgotten for two reasons: first, because the very thorough and detailed etymological dictionary written by Zoltán Gombocz and János Melich (1914–1944) – which does devote space to dubious, unconvincing or non-mainstream etymologies – was left unfinished towards the end of letter *G*, and second, because István Kniezsa's etymological dictionary (1955) does not discuss the word *gyenge*. It seems, the authors of the latest Hungarian etymological dictionary, the ÜESz, have not encountered Ondruš's article.

10. THE REBORROWING OF *GYENGE*

Considering that the meaning of the word *gyenge* has slightly changed compared to the meaning of the Slavic etymon, several Slavic languages, including Slovak, reborrowed the Hungarian word. Since the end of the 1630s, the Slovak word *dengľavý* meaning 'weak, sick(ly), skinny, emaciated' is attested as shown by the data collected and analysed by Gregor (2023, pp. 265–266) (see also Králik 2015, p. 117; Kopecká et al. 2011, p. 178), providing earlier attestation for this word than the HSSJ, where the earliest record is from 1652.

11. CONCLUSION

The centuries-long mutual influence of the Slovak and Hungarian languages on each other is beautifully exemplified by the words *tenký*, *gyenge*, and *dengľavý*, and although Ondruš did not write a detailed etymology, his theory is probably correct.

References

ÁÚO 12 – WENZEL, Gusztáv (ed.) (1874): *Árpádkori új okmánytár. Tizenkettedik kötet. / Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. XII.* Budapest: Eggenberger Ferdinánd M. Akadémiai Könyvtárusnál. 707 p. Available at: https://library.hungaricana.hu/hu/view/KozMagyOkmanyarak_ArpadkoriOkmanytar_12/?pg=406&layout=s [accessed on 30-09-2024].

BÁRCZI, Géza (1941): *Magyar szófejtő szótár.* Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. XXIII, 348 p.

BERRÁR, Jolán (1952): *Női neveink 1400-ig.* Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 80. 63 p.

Bezljaj – BEZLAJ, France (1976–2007): *Etimološki slovar slovenskega jezika*. Vol. 1–5. Ljubljana: Mladinska knjiga.

BUDENZ, József (1871): Jelentés Vámbéry A. magyar–török szövegnyelvezéséről. In: *Nyelvtudományi Közlemények*, vol. 10, pp. 67–135. Available at: https://library.hungaricana.hu/hu/view/NyelvtudomanyiKozlemenyek_010/?pg=68&layout=s [accessed on 30-09-2024].

BUDENZ, J[oseph] (1878): Ueber die verzweigung der ugrischen sprachen. In: A. Bezzenberger (ed.): *Festschrift zur Feier seines fünfzigjährigen Doctorjubiläums am 24. October 1878, Herrn Professor Theodor Benfey*. Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen, Band 4. Göttingen: Verlag von Robert Peppmüller, pp. 192–258. Available at: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb11373864?page=210,211> [accessed on 30-09-2024].

COMENIUS, Johannes Amos (1643): *Janua linguae latinae reserata aurea*. Leutschovianae. [Facsimile edition: Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009.]

DANKOVSKY, Gregor (1833): *Magyaricae linguae Lexicon critico-etymologicum...* Posonii: Typis Haeredum Belnay. Available at: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10589154?page=,1> [accessed on 30-09-2024].

DebrGr. – *Magyar grammatika, melyet készített Debreczenben egy magyar társaság* (1795). Bétsbenn: Alberti betűivel. xxx, 352 p. Available at: https://real-r.mtak.hu/433/1/Magyar_Grammatika_Mellyet_Keszitett_Debr.pdf [accessed on 30-09-2024].

DERKSEN, Rick (2008): *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden – Boston: Brill. x, 726 p.

ÉKsz² – PUSZTAI, Ferenc (ed.) (2003): *Magyar értelmező kéziszótár*. 2nd ed. Budapest: Akadémiai Kiadó. XXIV, 1507 p.

ESJS – HAVLOVÁ, Eva et al. (ed.) *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Vol. 1–14 (1989–2008). Praha: Academia. – Vol. 15–21 (2010–2022). Brno: Tribun EU.

ESUM – MEL'NYČUK, Oleksandr Savyč (ed.) (1982–2012): *Etymolohičnyj slovnyk ukrajins'koi movy*. Vol. 1–6. Kyjiv: Naukova dumka.

EWUng – BENKŐ, Loránd (ed.) (1993–1995): *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Vol. 1–2. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Gl = BERRÁR, Jolán – KÁROLY, Sándor (eds.) (1984): *Régi magyar glosszárium*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 805 p.

GOMBOCZ, Zoltán (1907): Régi török jövevényszavaink. In: *Magyar Nyelv*, vol. 3, No. 1, pp. 17–29; No. 2, pp. 62–72; No. 3, pp. 105–116; No. 4, pp. 153–165; No. 5, pp. 213–224; No. 6, pp. 250–263; No. 7, pp. 307–318; No. 8, pp. 357–370; No. 9, pp. 395–406. Available at: https://real-j.mtak.hu/15362/1/MagyarNyelv_1907.pdf [accessed on 30-09-2024].

GOMBOCZ, Zoltán – MELICH, János (1914–1944): *Magyar etymologiai szótár*. Vol. 1–17. Budapest: MTA.

GREGOR, Ferenc (2023): *A szlovák nyelv magyar elemei*. Budapest: Kairosz Kiadó. Available at: https://real.mtak.hu/189621/1/Gregor_Ferenc_A_szlovak_nyelv_magyar_elemei_Epub.pdf [accessed on 30-09-2024].

GYARMATHI, Samuel (1799): *Affinitas linguae hvngaricae cum lingvis fennicae originis grammaticae demonstrata*. Göttingae: Typis Joann. Christian. Dieterich. xxvi, 387 p.

GYARMATHI, Samuel (1816): *Vocabularium in quo plurima hungaricis vocibus consona variarum linguarum vocabula collegit. Szótár, mellyben sok magyar szókhöz hasonló han-*

gú, idegen nyelvbeli szókat rendbe szedett Gyarmathi Sámuel. Bétsben: Zweck Bertalan betűivel. Available at: <https://mek.oszk.hu/12700/12768/12768.pdf> [accessed on 30-09-2024].

HSSJ – MAJTÁN, Milan (ed.) (1991–2008): *Historický slovník slovenského jazyka*. Vol. 1–7. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. Available at: <https://www.juls.savba.sk/hssj.html> [accessed on 30-09-2024].

JUHÁSZ, Gabriella (2024): Gyenge. In: *Magyar Nyelv*, vol. 120, No. 2, pp. 189–197.

KISS, Jenő – PUSZTAI, Ferenc (eds.) (2018): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 548 p.

KNIEZSA, István (1955): *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Vol. I/1–2. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KRÁLIK, Ľubor (2015): *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 704 p.

Kopecská et al. = KOPECKÁ, Martina – LALIKOVÁ, Tatiana – ONDREJKOVÁ, Renáta – SKLADANÁ, Jana – VALENTOVÁ, Iveta (2011): *Staršia slovenská lexika v medzijazykových vzťahoch*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 202 p. Available at: https://www.juls.savba.sk/pub_staršia_slovenska_lexika.html [accessed on 30-09-2024].

LANSTYÁK, István (2011): A határon túli magyar szókészlet eredet szerinti rétegei. In: G. Szabó Mihály – I. Lanstyák (eds.): *Magyarok Szlovákiában. VII. kötet. Nyelv*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, pp. 83–111.

LESCHKA, Stephanus (1825): *Elenchus Vocabulorum Europaeorum cum primis Slavicorum Magyarici usus...* Budae: Typis Typographiae Regiae Univ. Hungaricae. Available at: <https://dikda.snk.sk/view/uuid:19cc5a2d-3f28-4498-b7aa-6fd97097e7d9> [accessed on 30-09-2024].

Matasović et al. = MATASOVIĆ, Ranko – IVŠIĆ MAJIĆ, Dubravka – PRONK, Tijmen (2016–2021): *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika*. Vol. 1–2. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

MSzFE – LAKÓ, György (ed.) (1967–1981): *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár*. Vol. 1–4. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MUNKÁCSI, Bernát (1881): Ugor szókezdő media. In: *Nyelvtudományi Közlemények*, vol. 16, pp. 460–470. Available at: https://library.hungaricana.hu/hu/view/NyelvtudomanyiKozlemenyek_016/?pg=469&layout=s [accessed on 30-09-2024].

MUNKÁCSI, Bernát (1895): A magyar magánhangzók történetéhez. In: *Nyelvtudományi Közlemények*, vol. 25, No. 2, pp. 168–186; No. 3, pp. 257–287. Available at: https://library.hungaricana.hu/hu/view/NyelvtudomanyiKozlemenyek_025/?pg=173&layout=s [accessed on 30-09-2024].

NySz = SZARVAS, Gábor – SIMONYI, Zsigmond (1890–1893): *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvmélektől a nyelvújításig*. Vol. 1–3. Budapest: Hornyánszky. Available at: <https://real-eod.mtak.hu/1428/> [accessed on 30-09-2024].

ONDRUŠ, Šimon (2004): Slovenské (slovanské) slová v maďarčine. I–V. In: *Slovenské pohľady na literatúru, umenie a život*, vol. 4 + 120, No. 7–8, pp. 273–284; No. 9, pp. 128–133; No. 10, pp. 136–143; No. 11, pp. 133–142; No. 12, pp. 131–137.

ONDRUŠ, Šimon (2005): Slovenské (slovanské) slová v maďarčine. VI–X. In: *Slovenské pohľady na literatúru, umenie a život*, vol. 4 + 121, No. 1, pp. 130–136; No. 3, pp. 127–134; No. 4, pp. 144–150; No. 5, pp. 134–140; No. 6, pp. 135–140.

P. BALÁZS, János (1981): *Jókai-kódex. XIV–XV. század. A nyelvmélek betűhű olvasata és latin megfelelője*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 354 p. Available at: <https://mek.oszk.hu/05100/05163/> [accessed on 30-09-2024].

PAIS, Dezső (1922): Régi személyneveink jelentéstana. In: *Magyar Nyelv*, vol. 18, No. 1–3, pp. 26–34. Available at: https://real-j.mtak.hu/15359/1/MagyarNyelv_1922.pdf [accessed on 30-09-2024].

PAPP, Ferenc (ed.) (1969): *A magyar nyelv szóvégmutato szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó. Available at: https://real-eod.mtak.hu/16443/1/505_119.pdf [accessed on 30-09-2024].

RÓNA-TAS, András – BERTA, Árpád (2011): *West Old Turcic. Turcic Loanwords in Hungarian*. Vol. I–II. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

R[OŽNAY], S[amuel] (1815): Slawische Wörter in der ungrischen Sprache, mit Rücksicht auf die altslawische, russische, pohlnische, böhmische, slowakische und windische Mundart. In: *Intelligenzblatt zur Wiener allgemeinen Literaturzeitung*, Nos. 16.–17. April, pp. 127–128, 129–136. Available at: <https://www.digital.wienbibliothek.at/wbrobv/periodical/pageview/3928701> [accessed on 30-09-2024].

SÁNDOR, István (1808): *Sokféle. Tizenkettedik darab*. Bétsben: Pichler Antal betüivel. Available at: https://real-j.mtak.hu/7720/1/MTA_Sokfele_12.pdf [accessed on 30-09-2024].

SKLADANÁ, Jana (2005): Profesor Šimon Ondruš osemdesiatročný. In: *Slavica Slovaca*, vol. 40, No. 1, p. 75.

Sulán et al. = ANGYAL, Endre – IGLÓI, Endre – NIEDERHAUSER, Emil – ONDRUŠ, Šimon – SULÁN, Béla (1962): *Szláv népek és nyelvek*. Budapest: Tankönyvkiadó. 180 p.

Termini = BENŐ, Attila – LANSTYÁK, István (eds.) (2010): *Termini magyar–magyar szótár és adatbázis*. Available at: <http://termini.nytud.hu/htonline/htlista.php?action=searchbox> [accessed on 30-09-2024].

TESz – BENKŐ, Loránd (ed.) (1967–1976): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Vol. 1–3. Budapest: Akadémiai Kiadó.

TÓTH, Valéria (2016): *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó. 307 p. Available at: <https://mek.oszk.hu/15600/15605/15605.pdf> [accessed on 30-09-2024].

TRÓCSÁNYI, Zoltán (1916): Kísérlet a magyar mássalhangzó-változások okának kiderítésére. In: *Magyar Nyelv*, vol. 12, No. 6–7, pp. 285–290. Available at: https://real-j.mtak.hu/15353/1/MagyarNyelv_1916.pdf [accessed on 30-09-2024].

ÚESz – GERSTNER, Károly (ed.) (2011–2022): *Új magyar etimológiai szótár*. Available at: <https://uesz.nytud.hu> [accessed on 30-09-2024].

Uralonet – *Uralic Etymological Database*. Available at: <http://uralonet.nytud.hu> [accessed on 30-09-2024].

VÁMBÉRY, Ármin (1870): Magyar és török-tatár szóegyezések. In: *Nyelvtudományi Közlemények*, vol. 8, No. 1, pp. 109–160; No. 2, pp. 161–189. Available at: https://library.hungaricana.hu/hu/view/NyelvtudomanyiKozlemenyek_008/?pg=108&layout=s [accessed on 30-09-2024].

VÁMBÉRY, Ármin (1914): *A magyarság bölcsőjénél. A magyar–török rokonság kezdete és fejlődése*. Budapest: Az Athenaeum Irod. és Nyomdai R.-T. kiadása. 223 p. Available at: <https://mek.oszk.hu/06900/06996/06996.pdf> [accessed on 30-09-2024].

[VERANTIUS, Faustus] (1595): *Dictionarium Quinque Nobilissimarum Europæ linguarum, Latinæ, Italicæ, Germanicæ, Dalmatiæ [!] & Ungaricæ*. Venetiis: Apud Nicolaum Morettum. Available at: https://library.hungaricana.hu/en/view/RMK_I_0279/?pg=0&layout=s [accessed on 30-09-2024].

Resumé

MAĎARSKÉ *GYENGE* ‘SLABÝ’ A S NÍM SÚVISIACE SLOVENSKÉ (SLOVANSKÉ) VÝRAZY

Do širokého spektra lingvistických záujmov Šimona Ondruša patrila aj etymologická problematika maďarskej lexiky. V rokoch 2004 – 2005 Ondruš uverejnil sériu 10 článkov v časopise *Slovenské pohľady na literatúru, umenie a život*, v ktorých sa venoval etymológii 113 maďarských slov, pričom predložil aj etymologické interpretácie pre niektoré slová neznámeho pôvodu. Jedným z nich je maďarské adjektívum *gyenge* ‘slabý’ (staršie i ‘jemný; nežný; tenký’), ktoré je podľa Ondruša slovenského pôvodu (porov. slovenské *tenký*). Vo svojom pomerne stručnom texte Ondruš poukázal na niektoré fakty, ktoré podľa neho svedčia v prospech takéhoto výkladu, príslušnú etymologickú interpretáciu však podrobne nerozpracoval. Autorka predloženej štúdie analyzuje Ondrušovú argumentáciu, ako aj názory na pôvod slova v maďarskej vedeckej literatúre, pričom dospieva k záveru, že Ondrušova etymologická hypotéza je pravdepodobne správna.

Kľúčové slová: etymológia, lexikálne prevzatia, slovanské jazyky, slovenský jazyk, slovansko-maďarské jazykové kontakty

POSMRTNÝ ŠAT V SLOVANSKÉM KONTEXTU¹

HELENA KARLÍKOVÁ

Etymologické oddělení, Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Brno, Česká republika

KARLÍKOVÁ, Helena: The funeral garment in the Slavic context. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2024, Vol. 75, No. 2, pp. 218–225.

Abstract: This paper was inspired by the work of Š. Ondruš, with the aim of expanding on his interpretations by providing additional information. The topic focuses on the terms for funeral garments in Old Church Slavonic and other Slavic languages, and seeks to uncover their origins and motivations. This is a specific area of lexicon that closely relates to national traditions, folklore, and similar aspects, making it particularly interesting to explore whether the Old Church Slavonic lexicon corresponds to the vocabulary of individual Slavic languages in this regard, or if the situation is different.

Keywords: Šimon Ondruš, funeral garment, Old Church Slavonic, Slavic languages, etymology

1. ÚVOD

Inspirací k napsání této stati byla pasáž věnovaná části oděvu typu *rubáš* v publikaci Šimona Ondruše *Odtajnené trezory slov II* v kapitole V. *Odev a obuv Slovákov* (Ondruš 2002, s. 152–161). Jde, jak známo, o jednu ze tří knížek (určených širší, nejen odborné lingvistické veřejnosti) nesoucích tento název, ve kterých čtívým, ale zároveň erudovaným způsobem objasňuje původ slovenských slov z různých sémantických okruhů, odhaluje souvislosti tam, kde na první pohled nejsou viditelné, a ukazuje bohatství a mnohvrstevnatost slovanského lexika (Ondruš 2000; 2002; 2004). A právě zde popsána sémantika slova *rubáš* ve slovenštině a dalších slovanských jazycích, konkrétně význam ‘oděv zemřelého’, vyvolala potřebu zjistit, jaké lexémy s tímto významem (a jestli vůbec nějaké) se objevují v nejstarších slovanských textech, tedy ve staroslověnštině nebo církevní slovanštině, a jak situace ve staroslověnštině odpovídá situaci v širším slovanském kontextu, a svým způsobem se tak pokusit výklady Š. Ondruše doplnit.

¹ Příspěvek vznikl s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092. V příspěvku se používají také data, která poskytuje výzkumná infrastruktura LINDAT/CLARIAH-CZ (<https://lindat.cz>) podporovaná Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy České republiky (projekt č. LM2023062).

2. RUBÁŠ

Jak píše už L. Niederle, *rubáš* byl „jedním z nejstarších kusů [oděvu]“. „Na to ukazuje nejen starobylý všeslovanský název *rubъ* [...], doložený už ze XII. století ve smyslu jakéhosi chudého oděvu, nýbrž i úloha, kterou má *rubáš* dosud ve folkloru slovanském. Jeť, jak známo, rouchem, které se upotřebuje v nejvážnějších chvílích života, při nichž vůbec tradice konservovala mnoho ze starodávných poměrů, hlavně při smrti, patrně na paměť toho, že *rubáš* byl kdysi za starodávna základním oděvem pro muže i ženy“ (Niederle 1913, s. 443–444).

V současné češtině opravdu asociuje *rubáš* především dlouhý šat, do něhož jsou oblékáni zemřelí do rakve. Shodně je tomu tak i ve slovenštině. Za povšimnutí však stojí, že jde pravděpodobně o relativně novější významovou specializaci, ve starších fázích nejen češtiny a slovenštiny se setkáváme s jinými, původnějšími významy. Stč. *rubáš* je ‘mužský nebo ženský volný šat bez rukávů, nošený zpravidla jako spodní část oděvu (pod svrchním šatem – „suknicí“)’ (ESStč). Tento význam není v češtině neznámý ani dnes, byť je chápán spíše jako archaický. V č. a mor. dialektch je substantivum *rubáš* spojováno jen s šatem do rakve, ale varianta *rubáč* má vedle tohoto významu především v moravských dialektch též význam ‘ženská košile (obvykle součást ženského kroje)’, případně ‘část ženské košile od pasu do poloviny lýtek’ (vše ALJ). Slk. st. *rubáš*, resp. *rubáč* znamená ‘dlhá ženská košile’ (HSSlk 5, s. 186 – doklady od 17. stol.), a tento význam zachycuje jako zastaralý vedle mladšího ‘šat do rakve’ i SSJ (3, s. 887); ve slovenských dialektch je doložen i význam ‘vrchní část ženského oděvu, sukně (často sešitá s živůtkem)’ a v omezené míře též ‘plachta pod mrtvého’ (SSN 3, s. 700–701). Z dalších slovanských jazyků (staroslověnština ani církevní slovanština tyto deriváty nedokládají) lze zmínit (s jinými sufixy) např. stp. *rqbek* ‘tenký bílý šátek, který nosily vdané ženy pod čepcem; ženská košile nebo sukně; plátno používané na šátky nebo sukně’ (SSStp 7, s. 443 – doklady od konce 15. stol.), luž. *rubiško* ‘velký plátěný šátek; smuteční šátek’, hluž. *rubčk* ‘bílý vyšívaný šátek nevěsty’, *rubiško* ‘šátek, kapesník’, dluž. *rubjaž* ‘plátno; šátek; (bibl.) roucho’, sln. arch. a dial. *robáč* ‘kus látky; šátek, kapesník’, *robáča* ‘košile’ (Pleteršnik 2, s. 429), srb./ch. arch. a dial. *rùbina* ‘šátek, závoj; košile; plátno, plátěný oděv’ (Rj 14, s. 211), ch. arch. a dial. *rùbača* ‘košile’ (Rj 14, s. 209), str., r. *rubácha*, *rubáška* ‘košile’, r. dial. *rubácha smerétnaja* ‘košile, kterou oblékají nebožtíkovi’ (SRNG 35, s. 215) aj.

Všechno jsou to deriváty psl. substantiva **rqbъ* ‘něco odseknutého, odděleného’² → ‘odseknutý, odříznutý kus látky’, vztahujícího se k psl. slovesu **rqbiti*, **rqbati* ‘sekat, rubat’ (jak se většinou přijímá a jak ostatně uvádí i Ondruš 2002, s. 154). Ostatně jak upozornil už např. F. Kopečný, staré názvy oděvu „souvisí často buď s trháním, rvaním [...] nebo s „utínáním, rubáním“ látky [...]“ (H–K,

² Vývoj významu směrem ke ‘kraj, lem, spodní strana’ ponecháváme stranou.

s. 317).³ A to je i případ této slovní rodiny.⁴ *Rubáš* by pak byl pravděpodobně původně ‘oděv z odřezaných kusů látky, tedy z rubů’ (Machek 1968, s. 522; Králík 2015, s. 513 aj.). Niederle popisuje tento starobylý oděv ženský takto: „pozůstává z širokého kusu látky ovinuté kolem prsou a boků a po straně sešité, na niž v bocích přišita je druhá, spodní, v řasy sebraná část na způsob nynější sukénky [...]. Rukávů nemá a tím se liší od košile, která vždy má rukávy. Tutěž podobu rubáše ukazují i staré obrazy české ze XIV. stol. [...]. Je však nemožno rozhodnouti, zdali jest tato forma ženského rubáše původní, či zdali původně sestával z jednoho kusu látky široké, kol těla ovinuté a po straně sešité jako u rubáše mužského“ (Niederle 1913, s. 480–481). Jak dokládá sémantika uvedeného slovanského materiálu, význam výchozího psl. substantiva se do ní dobře otiskl, srov. ‘kus látky’, ‘plátno’, ‘šátek’ apod.

Původní význam zachovává csl. kontinuant psl. substantiva, který zaznamenal Miklosich (1862–1865, s. 815), totiž csl. *рѡбѣ*. Jeho význam autor charakterizuje latinským substantivem *pannus*, tedy ‘kus látky, cár’, plurál *ruby* pak označuje ‘šaty, roucho’. Responze v některých dalších slovanských jazycích ukazují širší škálu významů: např. stč. *rub* ‘šátek’, č. st. *rub* ‘tkanina, šátek, šat’ (Jungmann 3, s. 947), slk. st. (16. stol.) *rub* ‘šátek’ (HSSlk 5, s. 185), stp. *raqb* ‘oděv, šátek; plátno’ (SSStp 7, s. 442 – doklady od konce 14. stol.), hluž. *rub* ‘šátek’, dluž. *rub* ‘šátek; lněné roucho; smuteční bílý šátek aj.’ (Schuster-Šewc 1978–1996, s. 1246n), srb./ch. st. (od 16. stol.) *rûb* ‘kus plátna, šátek, kterým se něco přikrývá; ručník apod.’ (Rj 14, s. 207–208), sbr. *rubъ* ‘kus plátna, šátek; vrchní oděv; hadry, cáry’ (ESBr 11, s. 199), str. *rubъ* ‘kus látky, cár; roztrhaný, opotřebovaný oděv’ (StrS 22, s. 224). Právě doklady str. *rubъ* ze 16. stol. naznačují významové směřování od ‘hadr, cár’ k ‘roucho zemřelého’, když dosvědčují význam ‘pruh látky, který se mrtvému vázal kolem hlavy’. Po posouzení výše uvedeného lexikálního materiálu a jeho významů se ukazuje, že kontinuanty psl. **rѡbѣ* mohly původně alespoň v části slovanských jazyků označovat pruh plátna (nebo šátek), kterým se z rituálních důvodů obvazovali zemřelí před uložením do hrobu: „U vost. i juž. slavjan sčitalos’ objazatel’nym podpojasyvat’ pokojnika pri položenii vo grob: po verovanijam staroobrjadcev, nepodpojasannogo pokojnika na tot svet ne pustjat“ (Levkijevskaja – Tolstaja 2004, s. 554–555). Doklady tohoto obyčeje lze totiž najít ve stsl. textech (v. níže).

3. ROUŠKA K ZAVINUTÍ MRTVÉHO

Staroslověnština ani církevní slovanština nemají, jak se zdá, žádný lexém, který by pojmenovával speciální šat určený pro zemřelého. Naopak křesťanský zvyk zahalovat mrtvého pomocí roušky, resp. plátna však dosvědčen je, a to několika lexémy:

³ Podrobněji o původu tohoto typu oděvu srov. už např. Il’jinskij (1915, s. 121–122).

⁴ Zajímavý je v té souvislosti poznatek, který formulovala S. M. Tolstaja, že se totiž posmrtný šat podle staré tradice připravoval speciálním způsobem, který se lišil podle území v rámci slovanského areálu, látka se nestříhala, ale trhala, případně oddělovala pomocí kamene, plamene svíčky apod. (Tolstaja 2004, s. 530).

3.1. *povoi*

Substantivum *povoi* se objevuje na několika místech v českocírkevněslovanské památce *Besědy na jevangelije papy Grigorija Velikago*⁵ (Konzal 2005–2006). V SJS je jeho význam formulován obecně jako ‘kus plátna’ (SJS 3, s. 73), kontext ovšem ukazuje, že se tímto lexémem pojmenovává nejspíš ‘rouška (k ovinutí), případně šátek’. V latinské předloze mu totiž odpovídá *lintheamen*, případně *lintheum* ‘plátěný šátek, plátěná rouška’. Srov. např. *лищникъ иже бѣ на главѣ jeho не с повоjemъ položenъ* (Bes 22,140aa 5sq)⁶, jinde je na stejném místě (J 20,7) *сѣ rizami* μετά τῶν ὀθονίων (Mar As Ostr). V žádné jiné stsl. památce evidované v SJS se toto csl. substantivum nevyskytuje. Ve staroslověnských textech je na shodných místech, jak ukazuje i zmíněný citát, lexém *riza* ‘rouška k zabalení mrtvého’, překládající ř. *ὀθόνιον* ‘plátěný obvaz, obinadlo’. Staročeským ekvivalentem je *prostěradlo* ‘větší a obvykle čtyřcípý kus plátna bez zvláštní úpravy k různému použití (jako příkrývka, přehoz, osuška, jednoduchý oděv apod.), později zvláště prostěradlo’. V *Bibli olomoucké* na tomto místě čteme: [...] *i uzřě prostěradla položena a pasnici, ježto byla na jeho hlavě* (Kyas 1981, s. 359). Novější vydání bible zachovává rovněž *prostěradlo*: [...] *uzřel prostěradla položená a rouchu, kteráž byla na hlavě jeho* (BK Nový zákon, s. 95).

Csl. *povoi* je pokračování psl. **povojь*, derivátu s *o*-ovým vokalizmem od psl. **poviti* ‘zavinout, zakrýt, zahalit’ (< psl. **viti* ‘vít, splétat, motat apod.’). Význam tohoto csl. substantiva (podobně jako výchozího prefigovaného slovesa) vychází z původního významu ie. kořene **ueiH₁-* ‘vít, plést’, došlo ovšem k jeho specifikaci ‘to, čím se zahaluje mrtvý’ (k etymologii psl. **viti* v. podrobněji ESJS 5, s. 263, s.v. *izviti*). Ekvivalenty má v několika dalších slovanských jazycích, převážně však jen s posunutým významem (s výjimkou stch., ch. arch., str. a rcs.): b. *povój* ‘pruh látky, kterým se stahuje peřinka s nemluvnětem, povijan’, mk. *povoj* stejného významu, sln. *povój* ‘páska, obvaz’, arch. a dial. též *povôjec* (deminutivum k *povôj*), srb., ch. *pòvôj*, *póvoj* ‘široký pruh látky používaný k zavinutí nemluvněte’ (v tomto významu i srb., ch. *pòvoja*, *pòvôjnik* – RSAN 20, s. 720–721), dále ‘plena, plenka’, stch. ‘halena, kterou nosili na holém těle kajícíci’, ch. arch. ‘šátek’ a ‘pás, opasek’ (Rj 11, s. 277), rcs. a str. *povoj* ‘pohřební roucho, rubáš’, ‘šátek vázaný kolem hlavy u vdaných žen’, str. též ‘povijan’ (StrS 15, s. 166), r. dial. *povoj* ‘plena, do které se balilo dítě po vyjmutí z koupele při křtu’, ‘páska, obvaz’, ‘starobylá ženská pokrývka hlavy’, (v plurálu) ‘černé bavlněné onuce, které se namotávaly přes bílé’ aj. (SRNG 27, s. 254–255). Speciální význam má slk. dial. *povojok* (svou formou deminutivum od ve slovenštině nedoloženého *povoj*) ‘šátek, který nevěsta drží přeložený

⁵ Je to, jak známo, překlad latinského originálu 40 homilií Řehoře Velikého. Text českocírkevněslovanského původu se dochoval v ruských opisech z 13. století. Varianty z mladších rukopisů označujeme BesPogod, BesSynod, BesUvar. Vydal V. Konzal (2005–2006).

⁶ K označování stsl. pramenů byly použity zkratky zavedené pro SJS.

přes prsa'. K. Chorvát popisuje svatební zvyk na slovenském venkově takto: „Mladucha po ten celý čas drží cez plecيا prehodený povojojok silno pri sebe, aby aj ju muž až do smrti tak tuho pri sebe držal“ (Chorvát 1895, s. 671). Od 16. stol. je ve slovenštině doložen derivát *povojník* ‘pruh látky, kterým se stahuje peřinka s nemluvnětem’ (pravděpodobně ze spojení typu **povojný pás* – Králik 2015, s. 462), stejné útvary najdeme i v polštině, stp. *powojnik* ‘široký pás tkaniny na zavnutí nemluvněte, povijan’ (SSp 6, s. 523), p. arch. a dial. *powojnik, powojniczek* stejného významu (Karłowicz 4, s. 312), též ve slovinštině, srbštině a chorvatštině, sln. arch. a dial. *powôjnik* ‘Kopfbund, turban’ (Pleteršnik 2, s. 198), srb., ch. *póvōjnik* (v. výše), a ve východoslovanských jazycích, r. *povójnik*, ukr. *povójnyk*, br. *pavójnik* ‘starodávný šátek vázaný kolem hlavy u vdaných žen’,⁷ r. dial. též ‘čepce’ (SRNG 27, s. 255).

Všechna výše uvedená pojmenování jsou motivována významem ‘to, čím se váže, omotává’, mění se jen objekt, který se omotává. V církevní slovanštině jde, jak bylo ukázáno, o zemřelého.⁸

3.2. *k'irija*

Hapax legomenon *k'irija* ‘rouška k zavnutí mrtvého’ je doloženo na jednom místě v Nik: *obezany nogama i rukama kirijemi* (J 11,44 Nik). Je to přejetí ř. κειρία ‘obvaz, bandáž apod.’ nejasného, snad předřeckého původu (Beekes 2010, s. 664). Odpovídající výrazy v jiných slovanských jazycích pravděpodobně nemá.

3.3. *ukroi*

Stsl. *ukroi* ‘plátno k zavnutí mrtvého’ překládá v řadě stsl. textů právě výše zmíněné ř. κειρία: např. *нъ ukroę mrtvaago řešiши тѣс мѣв κειρίας* (Supr 338,26). Vztahuje se k psl. **krojiti* ‘krájet, štípat’ (podrobněji v. ESJS 17, s. 1019). Odpovídající výrazy v jiných slovanských jazycích pravděpodobně nejsou doloženy.

3.4. *riza*

Stsl. *riza* má v evangelních textech význam ‘plátno k zabalení mrtvého, prostěradlo’. Srov. např.: *prijęste že tělo isusovo i obiste e rizami* (J 19,40 Zogr Mar As Ostr).⁹ Častěji však je pojmenováním oděvu, a znamená tedy ‘šat’ či ‘roucho’. Ekvivalenty má ve většině slovanských jazyků, význam ‘plátno k zavnutí mrtvého’ však

⁷ Zvyk zakrývat si hlavu po svatbě, ať už šátkem, nebo čepcem, je poměrně rozšířený napříč nejen evropskými národy, lexémy pro tyto pokrývky hlavy jsou různé a nejsou předmětem této stati. K obyčeji u východních Slovanů srov.: „Der *Powoinik*..., eine Art eng anliegender Kappe oder ein in dieser Form eng um den Kopf geschlungenes Tuch, welches das Haar verhüllt, ist geradezu das Abzeichen der Ehefrau“ (Krogmann 1959, s. 142 – zde jde o autorův citát z textu L. von Schroedera: Schroeder 1888, s. 145n).

⁸ Ve většině slovanských jazyků se kontinuanty psl. **povojb*, případně jejich deriváty rozšířily v rostlinném světě jako pojmenování různých druhů popínavých rostlin.

⁹ Srov. csl. *povoi* výše sub 3.1.

nedosvědčují. Přibližuje se mu snad jen deminutivní br. arch. *rizka, rizočka* ‘plena, na kterou se ukládá dítě při pravoslavném křtu’ (Nosovič 1870, s. 563), r. *rizka* téhož významu. Mohlo by jít o přejetí (ovšem zdroj přejetí není jistý); mohlo by však souviset i s psl. slovesem *rězati* ‘řezat, krájet’, což by odpovídalo slovotvornému modelu při tvorbě některých částí oděvu popsanému výše (podrobněji i s etymologickou literaturou ESJS 13, s. 770–771).

3.5. *savanь*

Csl. *savanь* ‘plátno k zavnutí mrtvého’ (Miklosich 1862–1865, s. 817) je výpůjčkou ř. *σαβανον* ‘velké lněné plátno’ semitského původu (Beekes 2010, s. 1299). Ekvivalenty má několik slovanských jazyků: b. *savàn*, dial. *sàvana* (podle BER 6, s. 401 by mohlo jít v tomto případě o výpůjčku nř. *σαβανα*), *sàvan*, mk. arch. *savan*, str. *savanь* (StrS 23, s. 11), r., ukr., br. *sàvan*, vše s významem ‘bílé plátno, do kterého se halí zemřelí’, nověji i ‘rubáš’.

3.6. *lentii* aj.

Ve staroslověnském lexiku je i několik dalších výrazů z této sémantické oblasti, většinou však pojmenovávají menší roušky sloužící k otírání potu, případně k zahalování obličejů, jako např. stsl. *lentii*, *naličije*, *ponjava*, *ubrusь* aj.

4. ZÁVĚR

Staroslověnské texty ukazují, že Slované v dobách raného křesťanství patrně neměli speciální šaty, které by byly mrtvým oblékány do rakve. K tomuto účelu sloužily kusy plátna, roušky, jimiž byli zemřelí ovinuti. Tyto roušky mají v staroslověnském lexiku různá pojmenování různého původu, jak bylo ukázáno výše. Ovšem ovíjení, omotávání zemřelých, ale i živoucích lidí, případně některých částí jejich těla, ale i předmětů, stavení apod. kusem plátna, páskem, sítí apod. zůstalo v tradicích Slovanů v různých podobách a s oblastními odlišnostmi živé v zásadě dodnes (podrobně např. Levkijevskaja – Tolstaja 2004).

V historických fázích slovanských jazyků se už názvy pro speciální posmrtný šat objevují. Výše byl uveden č. a slk. *rubáš* nebo vsl. *sàvan* a jejich ekvivalenty, zmínit lze též např. stč. a č. dial. *čechel*, slk. st. *čachol*, p. arch. a dial. *czechel*, dále č. arch. a dial. *hazuka*, p. *koszula śmiertelna*, srb. arch. *mrtvačka košulja*, ch. *mrtvačko ruho*, sln. *mrtvaško oblačilo*, *mrtvaška srájca* a další.

Zkratky jazyků a dialektů

arch. – archaický, b. – bulharský, br. – běloruský, csl. – církevněslovanský, č. – český, dial. – dialektní, dluž. – dolnolužický, hlůž. – hornolužický, ch. – chorvatský, ie. – indoevropský, luž. – lužický, mk. – makedonský, mor. – moravský, nř. – novořecký, psl. – praslovanský,

r. – ruský, rsl. – ruskocírkevněslovanský, ř. – řecký, slk. – slovenský, sln. – slovinský, srb. – srbský, st. – starší, stbr. – staroběloruský, stč. – staročeský, stch. – starochorvatský, stp. – staropolský, str. – staroruský, stsl. – staroslověnský, ukr. – ukrajinský

L i t e r a t u r a

ALJ – archiv lidového jazyka českého uložený v dialektologickém oddělení ÚJČ AV ČR v Brně.

BEEKES, Robert (2010): *Etymological Dictionary of Greek*. Vol. 1–2. Leiden – Boston: Brill.

BER – *Bългарски etimologičen rečnik* (1971–). Sofija: Izdatelstvo na Bălgarskata akademija na naukite, Akademično izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.

BK – *Bible svatá podle posledního vydání kralického z roku 1613* (2004). Brno: Levné knihy KMa.

ESBr – *Etymalahičny slovník belaruskaj movy* (1978–). Minsk: Belaruskaja navuka.

ESJS – *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Seš. 1–14 (1989–2008). Praha: Academia. – Seš. 15–21 (2010–2022). Brno: Tribun EU.

ESStč – *Elektronický slovník staré češtiny*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz> [cit. 10-09-2024].

H–K = HOLUB, Josef – KOPEČNÝ, František (1952): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Státní nakladatelství učebnic. 575 s.

HSSlk – *Historický slovník slovenského jazyka* (1991–2008). Zv. 1–7. Bratislava: Veda.

CHORVÁT, Krištof (1895): Slovenská svadba. In: *Slovenské pohľady*, roč. 15, sošit 11, s. 652–671.

IL'JINSKIJ, Grigorij Andrejevič (1915): Slavjanskija etimologii. In: *Russkij filologičeskij vestnik*, roč. 74, č. 3, s. 119–140.

Jungmann – JUNGMANN, Josef (1835–1839): *Slovník česko-německý*. Sv. 1–5. Praha: Knížecí arcibiskupská knihtiskárna.

Karłowicz – KARŁOWICZ, Jan (1900–1911): *Słownik gwar polskich*. T. 1–6. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.

KONZAL, Václav (2005–2006): *Čtyřicet homilií Řehoře Velikého na evangelia v česko-církevněslovanském překladu*. Sv. 1–2. Praha: Euroslavica.

KRÁLIK, Lubor (2015): *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: Veda. 704 s.

KROGMANN, Willy (1959): Nhd. Weib. In: *Indogermanische Forschungen*, roč. LXIV, s. 136–145.

KYAS, Vladimír (ed.) (1981): *Staročeská Bible drážďanská a olomoucká 1. Evangelia*. Praha: Academia. 378 s. + přílohy.

LEVKIJEVSKAJA, Jelena Jevgeňjevna – TOLSTAJA, Svetlana Michajlovna (2004): Opojasyvanije. In: N. I. Tolstoj (red.): *Slavjanskije drevnosti*. T. 3. Moskva: Meždunarodnyje otnošenija, s. 552–556.

MACHEK, Václav (1968): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia. 868 s.

MIKLOSICH, Franz (1862–1865): *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae: Guilelmus Braumueller. XXII, 1171 s.

- NIEDERLE, Lubor (1913): *Slovanské starožitnosti. Život starých Slovanů. Základy kulturních starožitností slovanských*. Díl I., sv. 2. Praha: Bursík & Kohout, s. 393–899.
- NOSOVIČ, Ivan Ivanovič (1870): *Slovar' bělorusskago narěčija*. Sanktpeterburg: Tipografija Imperatorskoj Akademii Nauk. VI, 756 s.
- ONDRUŠ, Šimon (2000): *Odtajnené trezory slov*. Martin: Matica slovenská. 242 s.
- ONDRUŠ, Šimon (2002): *Odtajnené trezory slov II*. Martin: Matica slovenská. 228 s.
- ONDRUŠ, Šimon (2004): *Odtajnené trezory slov III*. Martin: Matica slovenská. 232 s.
- Pleteršnik – PLETERŠNIK, Maks (1894–1895): *Slovensko-nemški slovar*. T. 1–2. Ljubljana: Knezoškofijstvo.
- Rj – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (1880–1976). D. 1–23. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- RSAN – *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* (1959–). Beograd: Institut za srpski jezik SANU.
- SCHROEDER, Leopold von (1888): *Die Hochzeitsbräuche der Esten und einiger anderer finnisch-ugrischer Völkerschaften in Vergleichung mit denen der indogermanischen Völker. Ein Beitrag zur Kenntniss der ältesten Beziehungen der finnisch-ugrischen und der indogermanischen Völkerfamilie*. Berlin: Verlag von A. Asher & Co. VIII, 265 s.
- SCHUSTER-ŠEWC, Heinz (1978–1996): *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*. Bd. 1–5. Bautzen: Domowina-Verlag.
- SJS – *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae*. Sv. 1–4 (1966–1997). Praha: Academia, Euroslavica. – Sv. 5. *Addenda et corrigenda ad volumen I* (2016). Praha: Slovanský ústav, Euroslavica.
- SRNG – *Slovar' russkich narodnych govorov* (1965–). Moskva – Leningrad/Sankt-Peterburg: Nauka.
- SSJ – *Slovník slovenského jazyka* (1959–1968). Zv. 1–6. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- SSN – *Slovník slovenských nářečí* (1994–). Bratislava: Veda.
- SStp – *Słownik staropolski* (1953–2002). T. 1–11. Warszawa et al.: Polska Akademia Nauk.
- StrS – *Slovar' russkogo jazyka 11–17 vv.* (1975–). Moskva: Nauka.
- TOLSTAJA, Svetlana Michajlovna (2004): Odežda. In: N. I. Tolstoj (red.): *Slavjanskije drevnosti*. T. 3. Moskva: Meždunarodnyje otnošenija, s. 523–533.

ЭТИМОЛОГИЗАЦИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ: НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ЗАДАЧИ¹

НАТАЛЬЯ КОРИНА

Katedra slovanských filológií, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa,
Nitra, Slovensko

KORINA, Natalia: Etymologizing the Phrasemes: Some Problems and Goals. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2024, Vol. 75, No 2, pp. 226–240.

Abstract: This paper is aimed at the most specific problems occurred by etymologizing the set-phrasemes in comparison with the regular vocabulary units. The methodology of phraseological etymologizing is analysed taking into account the Constructions Grammar’s approach to the phraseme as a structural-semantic unit. In this connection the author considers Phraseme Constructions as a “bridge” between grammar and vocabulary. The paper is based on Slavic phraseology highlighting the relevance of area and contrastive approaches. A special attention is paid to the role of Š. Ondruš’ works in establishing relationships between etymology, phraseology and area studies.

Key words: historical phraseology, etymology, Slavic languages, dialect, area studies, phraseme construction, Šimon Ondruš

1. ВВЕДЕНИЕ

Фразеология – часть культурного фонда нации. Ее связь с историко-культурными реалиями, традиционными верованиями, литературой и фольклором вызывает к ней интерес общественности и нередко порождает околонучные историко-этнографические гипотезы ее происхождения, нацеленные на «патриотический эффект» – доказательство самобытности породившей фразеологизм культуры. Иногда и ученые идут на поводу у непроверенных гипотез, автоматически транслируя их в своих трудах, на что неоднократно указывали российские и немецкие фразеологи (Burger 1998; Мокиенко 2007б; Bierich 2014). Это вносит свой вклад в скептическое восприятие наукой этимологии фразеологизмов (Eckert 1987; Fleischer 1997; Мокиенко 2007б; Bierich 2014; Вальтер – Мокиенко 2019). Практикуемые способы этимологизации фразеологизмов не раз подвергались жесткой критике: «...ein häufig dilettantisches Herangehen an die Etymologisierung und historische Beschreibung der Phraseologismen bis in die Gegenwart hinein feststellbar ist» (Eckert 1987, с. 801). Поэтому задача

¹ Исследование выполнено в рамках проекта European Cooperation in Science and Technology (COST) CA22115 «A Multilingual Repository of Phraseme Constructions in Central and Eastern European Languages» (PhraConRep).

этимологов – не только установление механизмов образования фразеологизмов, но и развенчание околонучных мифов об их происхождении². Особенно важна здесь строгая научная методика, разработанная с учетом структурно-семантических особенностей фразеологизмов и их встроенности в культуру.

Трудности, возникающие при этимологизации фразеологизмов, обусловлены спецификой фразеологизма как языковой единицы, прежде всего его многокомпонентным составом – главным структурным отличием фразеологизма от слова. Дополнительную трудность создает неясность в вопросе определения базовой единицы фразеологии и ее основных признаков, что следует из разного определения границ фразеологии и оснований для выделения ее единиц. Различия в подходах обусловлены также определением места фразеологии в системе научных дисциплин в разных лингвистических традициях (подробнее см.: *Phraseologie...* 2007; Баранов – Добровольский 2008). Тем не менее единицы, включаемые во фразеологию на самых разных основаниях, имеют ряд общих свойств, позволяющих отнести их именно к этой части лексикона. Наиболее универсальными из них являются многокомпонентность (сверхсловность), устойчивость и воспроизводимость, а для фразеологии в ее традиционном понимании также образность (*Phraseologie...* 2007, с. 1–19).

Отсутствие единой теоретической базы затрудняет как сопоставительные, так и диахронические исследования, без которых невозможно приступить к этимологизации фразеологизмов. Однако даже в рамках родственных языков с общим языковым фондом она представляет значительные трудности, что отчетливо прослеживается на примере славянских языков.

В данной статье мы наметим некоторые проблемы этимологизации славянских фразеологизмов и проанализируем специфику изучения славянской фразеологии в диахроническом плане. В качестве основных источников материала будут привлечены историко-этимологические словари русской (РФИЭС) и белорусской (Лепешаў 1981; 1993) фразеологии, дополненные данными фразеологических словарей, Национального корпуса русского языка (НКРЯ), а также многоязычного онлайн-словаря фразеологизмов-конструкций, создаваемого на платформе GitHub в рамках проекта COST CA22115 (см. сноску 1).

Исследование базируется на фразеологии в ее узком понимании – идиоматике, которая включается в границы фразеологии при любом подходе. Для номинации базовой единицы используется термин «фразеологизм», традиционно применяемый в русскоязычной лингвистике как наиболее универсальное обозначение фразеологической единицы.

Целью исследования является сопоставление применяемых в источниках методов этимологизации фразеологизмов с методами этимологизации лексики

² Этому способствует грамотная популяризация этимологии (Мокиенко 2007а; ср. также Руканес 2010).

и определение их специфики. Оно требует широкого охвата материала, поэтому по соображениям объема мы не рассматриваем подробно отдельные примеры, отсылая к источникам, в которых документирована их этимологизация.

Более общей задачей является сопоставление результатов исследований разных тематических и хронологических срезов, выходящих за рамки фразеологии, с целью показать, что общелингвистические теоретические труды, к которым относятся и работы юбиляра этого номера Шимона Ондруша, универсальны не только для разных лингвистических дисциплин, но и для гуманитарного знания в целом.

2. ПРОБЛЕМА ПРИЗНАНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭТИМОЛОГИИ

Этимология традиционно связывается с лексикой: первые попытки этимологизации слов, пусть еще далекие от научных, предпринимались уже в античности (Вальтер – Мокиенко 2019, с. 7). Фразеология в этом отношении лакунна, однако это не означает, что ее нецелесообразно или невозможно этимологизировать. Проблема в другом: как это делать? Если целью этимологического анализа слова является «определение того, когда, в каком языке, по какой словообразовательной модели, на базе какого языкового материала, в какой форме и с каким значением возникло слово, а также какие исторические изменения его первичной формы и значения обусловили форму и значение, известные исследователю» (ЛЭС, с. 596), то для этимологического анализа фразеологизма этого недостаточно. Все вышеперечисленное, кроме словообразовательной модели – ее место займет структурная (синтаксическая) модель – должно быть дополнено расшифровкой образа, лежащего в основе фразеологизма. Он делает реконструкцию особенно трудоемкой, поскольку во фразеологическом фонде языка нет стабильного набора образов – они находятся в постоянной динамике. Поэтому к этимологическому анализу фразеологии не вполне применимы точные методы анализа лексики, разработанные основоположниками сравнительно-исторического языкознания³.

Так же, как семантика фразеологизма не выводится из суммы значений его компонентов, этимология фразеологизма не выводится из этимологий составляющих его слов: они не помогут установить, когда данная комбинация слов подверглась фразеологизации. В этом процессе играют роль не только семантические, но и грамматические связи, которыми фразеологизм обладает как многокомпонентная структура. Для определения времени фразеологизации

³ Авторами первых этимологических словарей индоевропейских языков являются в основном приверженцы сравнительно-исторического метода, что повлияло на выработку методики этимологического анализа (Mokienko 2007, с. 1134).

оборота необходимо хронологизировать приобретение им устойчивости – она обеспечивает воспроизводимость всей конструкции.

Следующая проблема: документировать фразеологизацию возможно только с того момента, когда оборот в его фразеологическом значении (определяемом по контексту) фиксируется в письменных источниках. Поскольку доменной фразеологии является разговорная речь, ее более-менее регулярная письменная фиксация происходит только начиная с 18 века, когда появляются записи народной речи и фольклорные сборники, а литература перестает носить переводной характер (Bierich 2014, с. 1766). Более древнюю фразеологию можно документировать лишь единично по вкраплениям в памятниках письменности. Кроме того, для установления исходной модели и возможности замены компонентов в структурной схеме фразеологизма необходимо зафиксировать максимум его вариантов, что требует не только изучения всех страт языка, включая субстандарты, но и контрастивного анализа на материале родственных и неродственных языков. Монолингвальная ретроспектива нередко приводила ученых к утверждениям об исконности происхождения фразеологизма, в то время как контрастивный анализ с учетом диалектного материала показывал его бóльшую древность и присутствие в целом ряде языков. Это наглядно продемонстрировал, в частности, А. К. Бирих: в «Опыте этимологического словаря русской фразеологии» (Шанский – Зимин – Филиппов 1987) фразеологизм *стоять как вкопанный* ‘неподвижно’ интерпретируется как исконно русский и связывается с традиционным наказанием неверных жен, которых по шею закапывали в землю. Однако обширные параллели во всех группах славянских языков, не учтенные авторами, заставляют усомниться в его исконности (бел. *стаіць як урыты*; серб./хорв. *stajati kao ukopan*, словен. *stati kot ukopan*, пол. *stanął jak wryty, stoi jak słup wryty*, чеш. *stát jako vrytý*). Кроме того, гораздо более реальный образ вкопанного в землю столба подтверждают польские параллели и другие сравнения на основе того же образа – рус. *стоять как столб, как кол, как пень, как чурбан*; бел. *стаіць як слуп, як пень*; пол. *stoi jak słup w ziemię wryty*, чеш. *stát jako sloup* и др. (Bierich 2014, с. 1767–1768).

Методика этимологизации фразеологизмов по сей день остается актуальной задачей, однако признается не всеми этимологами (Burger – Buhofner – Sialm 1982, с. 335–340; Burger 1998; Bierich 2014). Механизм определения фразеологического этимона настолько отличается от лексического, что вполне понятно нежелание некоторых исследователей включать фразеологию в этимологические словари (Вальтер – Мокиенко 2019, с. 5–8). Препятствует этому и отсутствие единой терминологии. Фразеологическая этимология? Фразеоэтимология? Этимология фразеологических единиц? Мы не ставим целью наведение порядка в терминологии, поэтому используем рабочее понятие «этимология фразеологизмов», чтобы остаться в рамках этимологии, которая может трактовать

ваться не только как наука о происхождении слов, но и шире⁴ – как наука о происхождении языковых единиц, каковыми являются и фразеологизмы.

Поскольку языковой оборот можно считать фразеологизмом лишь с момента, когда доказана его устойчивость, он всегда «моложе» составляющих его слов. Возникает вопрос: а каков максимальный «возраст» славянских фразеологизмов, реально ли реконструировать праславянскую фразеологию? Ответ на него затрудняет дефицит информации. По данному вопросу идет дискуссия, начатая еще в 1973 г. Н. И. Толстым на Международном съезде славистов (МСС) в Варшаве и возобновленная в 2018 г. Х. Вальтером и В. М. Мокиенко на МСС в Белграде⁵. Мы будем во многом отталкиваться от этой дискуссии.

В качестве основных причин лакунности праславянской фразеологии ученые указывают: а) отсутствие этимологических словарей славянской фразеологии⁶; б) затруднения методологического характера, обусловленные многокомпонентной структурой фразеологизмов; в) особую специфику реконструкции праславянской фразеологии, при которой «значимо не воссоздание исходного этимона (как для лексики), но – реконструкция структурно-семантической модели, компоненты которой в общеславянском ареале (особенно диалектном) варьируются» (Вальтер – Мокиенко 2019, с. 12). Поэтому ареальный подход имеет здесь особую ценность. Ниже мы рассмотрим методы этимологического анализа с его учетом, не касаясь самого факта наличия праславянской фразеологии.

3. ПРИНЦИПЫ ЭТИМОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ФРАЗЕОЛОГИИ

Фразеология требует особого методологического подхода, поскольку между компонентами фразеологизма существует целый комплекс связей (семантических, грамматических, прагматических), влияющих на его значение и возможности употребления. Установление этих связей в диахроническом плане затруднено дефицитом контекстов, которые помогли бы раскрыть все порождаемые данными единицами смыслы, а также различной степенью образности фразеологизмов разных типов.

Диахроническая специфика фразеологии стала объектом внимания ученых благодаря изучению исторической и диалектной фразеологии, свой вклад в которое внесли многие славянские лингвисты (обзор см.: Burger – Buhofer – Sialm 1982; Eismann 1999; *Phraseologie...* 2007)⁷. Основы этому положил

⁴ Так было в 19 веке: термин «этимология» употреблялся также в значении «грамматика» (ЛЭС, с. 596).

⁵ Их доклад в форме полемической статьи (Вальтер – Мокиенко 2019) публиковался в журнале «Jazykovedný časopis» (JČ).

⁶ Единичные исключения существенно не меняют общей картины.

⁷ Вклад словацких лингвистов в развитие фразеологии см.: Ďurčo (2007).

Н. И. Толстой, сформулировавший принципы историко-этимологического анализа славянской фразеологии (см. выше), но наиболее последовательное развитие они нашли в трудах ларинской школы, и прежде всего В. М. Мокиенко, применившего метод структурно-семантического моделирования⁸. Этот метод основан на детализированном сопоставлении диалектной, славянской и неславянской европейской идиоматики и базируется на пяти основных принципах:

«1) тщательная фиксация всех вариантов фразеологизма и их лингвогеографическое описание в пределах одного языка (с обязательным привлечением диалектного материала); 2) сопоставление собранного материала с языковыми фактами родственных и неродственных языков; 3) хронологическая характеристика конкретных фразеологизмов в различных языках и выявление наиболее древней фиксации; 4) привлечение культурных, этнографических, мифологических и других фактов для расшифровки фразеологического этимона; 5) выявление на основе собранного материала исходного образа, лежащего в основе фразеологизма» (Bierich et al. 2020, с. 428–429).

Как можно заметить, первые три принципа соответствуют базовым этимологическим методам, а два последних являются специфическими для фразеологии как культурного феномена. Кроме того, в первом пункте особо подчеркнута релевантность ареального подхода и обращения к диалектному материалу – для фразеологии это намного более актуально, чем для лексики, на что указывал еще Н. И. Толстой (1995, с. 383–404). Именно диалекты не раз помогали восстановить истинную картину происхождения фразеологизма (Толстой 1995; Мокиенко 2007б; Bierich 2014 и др.).

Результатом применения методики В. М. Мокиенко и его коллег стал «Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник» (1998) с этимологическими версиями около 6000 фразеологизмов, над которым авторский коллектив – В. М. Мокиенко, А. К. Бирих и Л. И. Степанова – работал много лет. Его исправленное и дополненное издание 2007 г. (уже 3-е – РФИЭС) является источником нашего исследования.

Словарь не случайно назван историко-этимологическим, а не этимологическим: в этом определении кроется одно из главных различий в диахроническом изучении лексики и фразеологии. Определение фразеологического этимона невозможно без знания истории фразеологизма: оно требует расшифровки образа, а образ формируется на основе реалии (события, ситуации, культурных реалий – литературы, мифологии и т. д.), которая должна быть известна этимологу. Например, рус. *как Мамай прошел* неодобр. ‘полнейший беспорядок, разгром, опустошение’ (РФИЭС, с. 415) – «след истории», связанный с именем

⁸ Данный метод – основа методики этимологического анализа фразеологизмов, занявшей прочное место в современных исследованиях (обзор см.: Bierich et al. 2020).

татарского хана Мамай, опустошившего в 14 веке значительную часть Руси и разгромленного в Куликовской битве 1380 г.; бел. *свінтус грандыёзус* ‘позорище, наглец, неуч’ (Лепешаў 1993, с. 155) восходит к сатирической комедии К. Крапивы «Кто смеется последним» (1939). За пределами соответствующего культурного ареала эти образы непонятны.

В уникальности образности всей единицы как целого кроется еще одно отличие фразеологии от лексики, семантика которой имеет общие компоненты во всех родственных словах, в силу чего этимологию слова можно реконструировать, не имея его документальной фиксации. Упрощенно говоря, лексическая этимология строится на вычислениях, а фразеологическая – на поиске историко-культурных контекстов⁹.

РФИЭС старается это учесть: при каждой единице здесь представлены все имевшиеся на момент составления словаря этимологии, включая разные версии одного и того же ученого, выдвинутые в разные годы. Особенность методики составления РФИЭС в том, что авторы намеренно предоставляют читателю возможность самому сравнить приведенные версии и оценить их состоятельность. Яркий тому пример – фразеологизм *пускать пыль в глаза* (РФИЭС, с. 583–585), имеющий 9 взаимопротиворечащих версий происхождения, часть которых утверждает исконность оборота, а часть – заимствование. При ближайшем рассмотрении оказывается, что некоторые «исконные» гипотезы не имеют языкового подтверждения, в то время как «интернациональная» версия убеждает массой приводимых параллелей в славянских и европейских языках и анализом остальных версий, в результате которого делается вывод, что «попытки объяснить его на русской почве – напр., связать с конкретным поединком литовского и русского воина в Москве в XVI в., с обычаем русских кулачных боев или знахарским „напусканьем туману“ в глаза неоправданны» (РФИЭС, с. 584).

Кроме того, читатель получает уникальную возможность проследить эволюционирование взглядов этимологов с появлением новой информации: по датам и именам легко заметить, что некоторые версии были со временем пересмотрены – так, В. М. Мокиенко сначала приклонялся к «исконной» версии (1975 и 1989), но по мере получения данных сопоставительных исследований пришел к «интернациональной» версии (1997 и 2002), которая в РФИЭС сопровождается компонентным анализом фразеологизма и наиболее убедительно аргументирована. Благодаря РФИЭС становится очевидным, чем анализ по строгой научной методике отличается от дескриптивной фиксации готовых версий (подробнее см. Корина 2020).

⁹ Исключить можно лишь соматическую фразеологию – ее образы универсальны и восходят к человеческой физиологии и связанным с ней пространственным представлениям. Например, в основе слов. *čo by kameňom dohodil* ‘близко’ лежит образ, не требующий расшифровки несмотря на отсутствие полных аналогов в других славянских языках. (Ср. англ. *They live in a stone's throw from us.*)

4. СПЕЦИФИКА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ ВАРИАНТНОСТИ

Этимологизация фразеологизмов усложняется их вариантностью, свойственной даже наиболее консервативным идиомам – фразеологическим сращениям (по В. В. Виноградову). Так, белорусская идиома со значением ‘бездельничать’ приводится в 1-й части этимологического словаря фразеологизмов в вариантах *біць бібікі*, *біць лынды*, *біць байды*, *біць тылылы* и *біць брынды* (Лепешаў 1981, с. 23), которые при полной структурно-семантической идентичности различаются только номинальным компонентом. Автор указывает, что все они образованы по продуктивной модели «*біць* + этимологически затемненное существительное во множественном числе», имеющей ряд соответствий в украинском и русском языках: укр. *бити байдики*, *бити баглаї*, *бити гандри*, *бити бурла*; рус. *бить баклуши* (там же). Во 2-й части словаря отдельная словарная статья посвящена варианту *біць тылылы*, который подкреплен диалектными параллелями – их не было в 1-й части:

«**Біць тылылы.** *Уласна бел.* Гультаяваць, займацца пустымі справамі. [...] Узнік па мадэлі з ужо існуючымі, сэнсава тоеснымі фразеалагізмамі тыпу *біць лынды*. Структурная схема запоўнена словам *тылылы*, звязаным з іграй “на язык *ты-лы-лы*; у некаторых беларускіх гаворках ёсць “тылілікаць”, “ты-лі-лі” (Ф. М. Янкоўскі)» (Лепешаў 1993, с. 26).

Включение диалектных данных во 2-ю часть, вышедшую через 12 лет после первой, отражает новые тренды в методике этимологического анализа. Позднейшие исследования еще более расширили ряд вариантов материалом белорусских и украинских диалектов: бел. *шлынды біць*, *брынды біць*, туров. *біндзікі біць*, *бінды біць*; укр. *байди бити*, винницк. *бабки збивати*, закарп. *бренки бити*, *ковті бити*, *гоцы бити*, *фіглі бити* (Вальтер – Мокиенко 2019, с. 23). Аналогичная единица присутствует в польском (*zbijać bąki*) и литовском (*dindas*, *pimparus mušti*) языках (там же), что вызывает необходимость сделать оговорку к помете «исконно белорусское» у И. Я. Лепешева (см. выше): во всех перечисленных единицах исконными могут считаться номинальные компоненты типа бел. *тылылы* или рус. *баклуши*, однако структурная модель в целом и ее глагольный компонент являются общими для восточнославянских, польского и литовского языков (что подтверждает их ареальную общность). Таким образом, переменным в этой структуре является только номинальный компонент, все остальное устойчиво.

Широкая вариантность – один из показателей того, что фразеологизм не тождественен слову. Эта проблема активно обсуждалась на заре фразеологии. Одним из первых, кто вступил в полемику с фразеологами-традиционалистами, был Й. Млацек, предостерегавший на страницах *JČ* от попыток абсолютизировать эквивалентность фразеологизма со словом (Mlaček 1980). Преодолеть эти взгляды помог отказ от изолированного изучения фразеологии. Особую

роль сыграло развитие грамматики конструкций (Construction Grammar), которая рассматривает лексику и грамматику как один нераздельный языковой комплекс – слова и составленные из них конструкции. Грамматика конструкций не случайно зародилась на англосаксонской почве, поскольку подобный структурный подход изначально отличал англосаксонскую лингвистическую традицию от других европейских. По этой традиции фразеологизмы, которые по своему составу являются конструкциями, располагаются в языковой иерархии ближе к синтаксису (ср. *Phraseologie...* 2007, с. 53–76; Lasch – Ziem 2011; Баранов – Добровольский 2024). Не случайно в центре научного интереса стоит в последнее время класс языковых единиц на границе синтаксиса и фразеологии в их традиционном европейском понимании, так называемые **фразеологизмы-конструкции** (ФК)¹⁰ – идиоматичные структуры с частично устойчивым, а частично изменчивым составом (Mellado Blanco 2015; Баранов – Добровольский 2023). Ср.: словц. *To je teda X!* (*To je teda sila! To je teda pekný výlet!*); рус. *А ещё X!* (*А ещё педагог! А ещё в банке работает!*) (PhraConRep).

ФК наглядно демонстрируют, что вариантность фразеологизмов всех типов обусловлена схематичностью их структуры: будучи стабильной как целое, она может заполняться разными компонентами. Устойчивость и воспроизводимость конструкции обеспечивают ее грамматические связи: например, в рус. *по самую макушку* ‘полностью, целиком’ (РФИЭС, с. 412) может замещаться номинальный компонент, с которым согласуется местоимение (ср. частотный в НКРЯ аналог *по самое не хочу* (*влипнуть, влезть в долги, загримировать...*) – www.ruscogroga.ru), однако в нем невозможно заменить предложно-падежное управление – нет форм **перед самой макушкой* или **при самой макушке*. Это подтверждает, что грамматические параметры фразеологизма устойчивее лексических. Поэтому вариантность обычно выражена в замещении лексических компонентов (см. примеры выше).

5. ТРУДЫ Ш. ОНДРУША И ЭТИМОЛОГИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

Благодаря ориентации на антропоцентрическую парадигму современная наука постоянно обнаруживает новые точки соприкосновения разных исследовательских направлений. С развитием фразеологии подкрепляются некоторые этимологические и ареальные гипотезы, выдвинутые в отношении лексики. Так, выдающийся словацкий лингвист Шимон Ондруш при изучении праславянского наследия в словацком и чешском языках установил, что словацкая лексика обнаруживает тесную связь с восточнославянским ареалом при отсутствии параллелей в других западнославянских языках (Ondruš 1974; Ondruš 1976), что подтвердилось позднейшими исследованиями (Habovštiak 1993;

¹⁰ Термин Д. О. Добровольского.

Dalewska-Greń 1997, с. 156). С другой стороны, сопоставительный анализ славянской фразеологии показал, что польский фразеологический фонд имеет больше общего с восточно-, чем с западнославянскими языками (Aksamitow – Czurak 2000; Fojtů 2013; Вальтер – Мокиенко 2019). Почему близость к восточнославянскому ареалу демонстрирует не только соседний польский, но и не контактирующий с ним словацкий, а южнославянских схождения у этих единиц нет? Ответ на этот вопрос может дать ареальная лингвистика: исследования показали высокую вероятность существования после распада праславянского единства общего западнославянского-восточнославянского ареального центра уже после отделения южных славян (Kysel'ová 2002; Korina 2013)¹¹. В этом центре формировались общие для всего ареала изоглоссы, следы которых сохранились лишь на периферии, поскольку в центре они были вытеснены более новыми. По мере распада ареальной общности периферийные зоны оторвались от центра и стали дистантными. Исходя из методики ареальной интерпретации, согласно которой разорванные ареалы отражают более древнее состояние, чем цельные (Цыхун 1994 и др.), схождения между дистантными словацким и восточнославянским ареалами свидетельствуют о большей древности данных явлений, чем схождения между контактными польским и восточнославянским – тем более, что параллели в последнем случае фразеологические, а фразеология по определению «моложе» составляющей ее лексики. Гипотеза косвенно подтверждается: ранее существовала центральная ареальная зона, в которой поток инноваций был направлен на северо-восток, что соответствует расселению славян. По мере ее распада схождения, отражающие более древние явления, сохранились лишь на крайней периферии, а более «молодые», которые были частью потока инноваций, компактно сосредоточились у северо-восточного края исходного ареала (ср. Kysel'ová 2002, с. 146–164). Свою роль сыграло также историческое соседство поляков с восточными славянами, подкрепленное европейскими геополитическими процессами.

Постулаты Ш. Ондруша заполнили лакуну в знаниях о динамике праславянского лексического фонда, что способствует установлению относительной хронологии его развития и ареального распространения. Контрастивные фразеологические исследования определили ареалы общих явлений в славянской фразеологии. Вписанные в общую картину научного знания, эти отдельные фрагменты, как элементы мозаики, дополняют ее – картина становится все более четкой. Однако для ее заполнения необходимы связующие элементы, делающие очевидной общность разнородных на первый взгляд фактов. В нашем случае это данные ареальных исследований. Таким образом, работы Ш. Ондруша и других этимологов позволяют установить связь между современным

¹¹ Географически он расположен в центре Славии, поэтому при ареальной интерпретации обозначается как центральная зона (Kysel'ová 2002).

состоянием славянской фразеологии и ареальным членением Славии после распада праславянского единства.

Взаимодополняемость фразеологической и лексической этимологии действует и в обратном направлении: обращение к данным фразеологии могло бы существенно помочь в верификации гипотез о происхождении отдельных лексем, поскольку на первый план здесь выходят не сами единицы, а механизмы их функционирования, установление которых обнаруживает общие тенденции развития языка. В частности, фразеология полностью снимает вопрос этимологов о том, какое из значений славянского слова *язык* было первичным – ‘орган речи’ или ‘речь’: яркое преобладание во фразеологии соматически детерминированных единиц типа рус. *держат язык за зубами* ‘молчать’ и хронология их фиксации в разных славянских языках бесспорно свидетельствуют о первичности значения ‘орган речи’ (Вальтер – Мокиенко 2019, с. 7).

6. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Мы коснулись лишь малой части целого комплекса проблем, связанных с этимологизацией фразеологизмов, однако имеющиеся данные можно обобщить следующим образом.

1. В отличие от лексики, при определении фразеологического этимона особое значение приобретают данные диалектной фразеологии, необходимые для фиксации вариантов. Это позволяет определить устойчивые и переменные составляющие в структурной схеме фразеологизма.

2. Этимологизация фразеологизмов значительно усложняется их образностью: расшифровка первичного образа требует знаний, выходящих за пределы языка (история, культура, персоналии...).

3. Ключевую роль в этимологическом анализе фразеологизмов играет историко-культурная информация, что делает невозможным чисто этимологический (в его традиционном понимании) подход и требует применения комплексной методологии, включающей исторические, культурологические, этнолингвистические, ареальные и диалектологические методы.

4. Задачу создания широкой сопоставительной базы, необходимой для этимологического анализа фразеологии, помогает решить современный компьютерный инструментарий науки – в частности, создание многоязычных, параллельных и национальных электронных корпусов и словарей, подобных многоязычному репозиторию фразеологизмов-конструкций PhraConRep. Все это дает основания ожидать прогресса в данной области.

И еще одно важное замечание, которое относится к функционированию научного знания в целом. Все существующие теории и концепции – разные пути к единому человеческому познанию, они являются не взаимоисключающими, а взаимодополняющими. Поэтому совершенно естественным образом

точки соприкосновения обнаруживаются между разными не только в теоретико-методологическом, но и в хронологическом срезе исследованиями и между разными научными дисциплинами, что подтверждается общей современной тенденцией к интердисциплинарности. Наличие таких точек – лучшее доказательство актуальности исследований, их вклада в расширение границ познания. Труды Шимона Ондруша являются точками соприкосновения этимологии, ареалогии и фразеологии в исследованиях, выполненных в разное время, в разных странах и прямо между собой не связанных, и это подтверждает их научную значимость.

Литература и источники

БАРАНОВ, Анатолий Николаевич – ДОБРОВОЛЬСКИЙ, Дмитрий Олегович (2008): *Аспекты теории фразеологии*. Москва: Знак. 656 с.

БАРАНОВ, Анатолий Николаевич – ДОБРОВОЛЬСКИЙ, Дмитрий Олегович (2023): Об одном классе фразеологизмов в русском языке (фразеологизмы-конструкции). In: *Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 6: Языкознание*, № 3, с. 130–139.

БАРАНОВ, Анатолий Николаевич – ДОБРОВОЛЬСКИЙ, Дмитрий Олегович (2024): *Очерки общей и русской фразеологии*. Москва: Издательский дом «ЯСК». 280 с.

ВАЛЬТЕР, Харри – МОКИЕНКО, Валерий Михайлович (2019): Праславянская фразеология: миф или реальность? In: *Jazykovedný časopis*, vol. 70, No. 1, p. 5–32.

КОРИНА, Наталья Борисовна (2020): Значение диахронического и ареального подходов во фразеологической этимологии. In: J. Grković-Major – N. B. Korina – S. M. Newerkla – F. B. Poljakov – S. M. Tolstaja (eds.): *Diachronie – Ethnos – Tradition: Studien zur slawischen Sprachgeschichte*. Festgabe für Anna Kretschmer. Brno: Tribun EU, pp. 89–101.

ЛЕПЕШАЎ, Иван Якаўлевіч (1981): *Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў*. Мінск: Народная асвета. 160 с.

ЛЕПЕШАЎ, Иван Якаўлевіч (1993): *Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў*. У 2-х ч. Ч. 2. Мінск: Народная асвета. 200 с.

ЛЭС – *Лингвистический энциклопедический словарь* (1990). Гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва: Советская энциклопедия. 685 с.

МОКИЕНКО, Валерий Михайлович (2007а): *Загадки русской фразеологии*. Санкт-Петербург: Авалон. 256 с.

МОКИЕНКО, Валерий Михайлович (2007б): От редактора. In: А. К. Бирих – В. М. Мокиенко – Л. И. Степанова: *Русская фразеология. Историко-этимологический словарь. Около 6000 фразеологизмов*. Под ред. В. М. Мокиенко. 3-е изд., испр. и доп. Москва: Астрель и др., с. 3–10.

НКРЯ – *Национальный корпус русского языка*. Режим доступа: <http://www.ruscorgo.ru/> [дата обращения 25-08-2024].

РФИЭС = БИРИХ, Александр Карлович – МОКИЕНКО, Валерий Михайлович – СТЕПАНОВА, Людмила Ивановна: *Русская фразеология. Историко-этимологический*

словарь. Около 6000 фразеологизмов (2007). Под ред. В. М. Мокиенко. 3-е изд., испр. и доп. Москва: Астрель и др. 926 с.

ТОЛСТОЙ, Никита Ильич (1995): *Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*. Москва: Индрик. 512 с.

ЦЫХУН, Генадзь Апанасавіч (1994): Арэальныя аспекты фарміравання славянскіх літаратурных моў. Мінск: Навука і тэхніка. 189 с.

ШАНСКИЙ, Николай Максимович – ЗИМИН, Валентин Ильич – ФИЛИППОВ, Андрей Валентинович (1987): *Опыт этимологического словаря русской фразеологии*. Москва: Русский язык. 240 с.

AKSAMITOW, Anatol – CZURAK, Maria (2000): *Słownik frazeologiczny białorusko-polski*. Warszawa: Instytut Slawistyki PAN – Fundacja Slawistyczna. 260 p.

BIERICH, Alexander (2014): Historische Phraseologie der slavischen Sprachen. In: S. Kempgen – P. Kosta – T. Berger – K. Gutschmidt (eds.): *Die slavischen Sprachen / The Slavic Languages. Ein internationales Handbuch zu ihrer Struktur, ihrer Geschichte und ihrer Erforschung / An International Handbook of their History, their Structure and their Investigation*. Berlin: de Gruyter, pp. 1766–1792.

Bierich et al. (2020) = BIERICH, Alexander – LOMAKINA, Olga – NIKOLAEVA, Elena – SELIVERSTOVA, Elena – STEPANOVA Ludmila: Counterpoints of Modern Phraseology. To the Anniversary of Prof. V.M. Mokienko. In: *RUDN Journal of Language Studies. Semiotics and Semantics*, vol. 11, No. 3, p. 425–433.

BURGER, Harald (1998): Problembereiche einer historischen Phraseologie. In: W. Eismann (ed.): *EUROPHRAS 95. Europäische Phraseologie im Vergleich: Gemeinsames Erbe und kulturelle Vielfalt*. Bochum: Brockmeyer, pp. 79–108.

BURGER, Harald – BUHOFER, Annelies – SIALM, Ambros (1982): *Handbuch der Phraseologie*. Berlin – New York: de Gruyter. 433 p.

DALEWSKA-GREŃ, Hanna (1997): *Języki słowiańskie*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 666 p.

ĎURČO, Peter (2007): Slovak Phraseology. In: H. Burger – D. Dobrovol'skij – P. Kühn – N. R. Norrick (eds.): *Phraseologie. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Band 28.) Teilband 2. Berlin – New York: Walter de Gruyter, pp. 728–736.

ECKERT, Rainer (1987): Historische Phraseologie der slawischen Sprachen (unter Berücksichtigung des Baltischen): Prinzipien, Methoden und Resultate. In: *Zeitschrift für Slawistik*, vol. 32, No. 6, pp. 801–807.

EISMANN, Wolfgang (1999): Phraseologie. In: H. Jachnow (ed.): *Handbuch der sprachwissenschaftlichen Russistik und ihrer Grenzdisziplinen*. Wiesbaden: Harrassowitz, pp. 321–366.

FLEISCHER, Wolfgang (1997): *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. 2., durchgesehene und ergänzte Aufl. Tübingen: Max Niemeyer Verlag. 299 p.

FOJTŮ, Petra (2013): *Фразеологические интернационализмы в русском языке*. Disertační práce. Olomouc: Univerzita Palackého. 214 p.

HABOVŠTIAK, Anton (1993): *Zo slovensko-slovanských lexikálnych vzťahov (so zreteľom na lingvistickú geografiu)*. Bratislava: Veda. 193 p.

KORINA, Natália (2013): Language Integration Processes in Linguistic Area Studies. In: *Human Affairs*, vol. 23, No. 3, p. 393–400.

KYSELOVÁ, Natália (2002): *Areálové vzájomné vzťahy slovanských jazykov centrálnej zóny*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela. 165 p.

LASCH, Alexander – ZIEM, Alexander (eds.) (2011): *Konstruktionsgrammatik III. Aktuelle Fragen und Lösungsansätze*. Tübingen: Stauffenburg. 281 p.

MELLADO BLANCO, Carmen (2015): Phrasem-Konstruktionen und lexikalische Idiom-Varianten. In: S. Engelberg–M. Meliss–K. Proost–E. Winkler (eds.): *Argumentstruktur zwischen Valenz und Konstruktion*. Tübingen: Narr Francke Attempto, pp. 217–235.

MLACEK, Jozef (1980): K sémantickým otázkam frazeológie. In: *Jazykovedný časopis*, vol. 31, No. 1, pp. 75–84.

MOKIENKO, Valerij (2007): Historische Phraseologie der slawischen Sprachen. In: H. Burger – D. Dobrovolskij – P. Kühn – N. R. Norrick (eds.): *Phraseologie. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Band 28.) Teilband 2. Berlin – New York: Walter de Gruyter, pp. 1134–1145.

ONDRUŠ, Šimon (1974): Význam slovenčiny a češtiny pri rekonštrukcii praslovanskej slovnej zásoby. In: *Studia Academica Slovaca. 3. Prednášky X. letného seminára slovenského jazyka a kultúry*. Red. J. Mistrík. Bratislava: Ústav školských informácií, s. 239–256.

ONDRUŠ, Šimon (1976): Praslovanský základ slovenčiny v slovnej zásobe. In: *Studia Academica Slovaca. 5. Prednášky XII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry*. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa, s. 295–316.

PhraConRep – *A Multilingual Repository of Phraseme Constructions in Central and Eastern European Languages*. Available at: <https://www.cost.eu/actions/CA22115/> [accessed on 30-08-2024].

Phraseologie. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung / Phraseology. An International Handbook of Contemporary Research (2007). Eds. H. Burger – D. Dobrovolskij – P. Kühn – N. R. Norrick. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Band 28, Teilbände 1, 2.) Berlin – New York: Walter de Gruyter.

PUKANEC, Martin (2010): *Od indoeurópciny k praslovančine. Prehľad jazykových zmien s príkladmi v etymologickom slovníku*. Brno: Tribun EU. 138 pp.

R e s u m é

ETYMOLOGIZÁCIA FRAZÉM: NIEKTORÉ PROBLÉMY A ÚLOHY

Štúdia poskytuje analytický prehľad existujúcich teoreticko-metodologických zásad a praxe etymologickej analýzy frazém v porovnaní s etymologizáciou lexiky na materiáli slovanských jazykov. Poukazuje na špecifiká a úskalia etymologizácie frazém podmienené ich štruktúrou a prepojením s historickými a kultúrnymi realiami. V tejto súvislosti sa zdôrazňuje význam historickej frazeológie.

Ako materiálová báza výskumu slúžia etymologické slovníky frazém ruského a bieloruského jazyka doplnené o údaje z korpusov, frazeologických slovníkov slovanských jazykov a multilingválneho repozitória syntaktických frazém PhraConRep. Keďže toto číslo je veno-

vané Š. Ondrušovi, jedným z cieľov štúdie je poukázať na prepojenie jeho výskumov so súčasnými trendmi vo frazeológii a areálovej lingvistike, ktorá vystupuje ako interdisciplinárne spojivo pre viaceré vedecké smery a prístupy, etymológiu nevynímajúc.

Metodologicky sa vychádza z prác V. Mokijenka, A. Biericha a ďalších adeptov vedeckej školy akademika B. Larina, hlavne z metódy štruktúrno-sémantickej analýzy frazém a z piatich zásad etymologickej analýzy frazém, ktoré názorne preukazujú jej hlavné špecifiká – obligatórnosť zohľadnenia nárečových variantov a kultúrnu determinovanosť, vďaka ktorej hľadanie etymónu je vlastne dekódovaním prvotného obrazu vedúceho k vzniku frazémy.

Špeciálna pozornosť sa venuje náhľadu na frazeológiu z aspektu konštrukčnej gramatiky, ktorý umožňuje posúdiť mieru ustálenosti, resp. modelovateľnosti gramaticko-sémantických vzťahov medzi zložkami frazémy, čo je nevyhnutné pre určenie etymónu.

Osobitný dôraz sa kladie na význam areálového prístupu nielen pri etymologizácii frazém, ale aj pri pokusoch o prepojenie výsledkov zdanlivo rôznorodých výskumov v rámci všeobecného vedeckého poznania.

Kľúčové slová: historická frazeológia, etymológia, slovanské jazyky, dialekt, areálové štúdiá, frazeologická konštrukcia, Šimon Ondruš

SLOVENSKÉ *KAPUTAN* – ZVLÁŠTNÝ TURCIZMUS

MAREK STACHOWSKI

Instytut Filologii Słowiańskiej, Wydział Filologiczny, Uniwersytet Jagielloński,
Kraków, Polska

STACHOWSKI, Marek: Slovak *kaputan* – an unusual Turkish loanword. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2024, Vol. 75, No. 2, pp. 241–244.

Abstract: The Slovak 1786 notation of the Turkish term *kaputanbaša* represents one of the relatively rare direct borrowings from Turkish into Slovak. The first component, *kaputan* ‘captain’, is particularly noteworthy, as it appears to be absent from Ottoman sources, even though a *-put-* variant should be anticipated in the evolutionary chain from Turkish **kapitan* to *kapudan*. Previous studies on this Slovak attestation (Stachowski 2020; 2021) proposed only a single borrowing channel; here, two additional possibilities are introduced. Although a definitive explanation remains elusive, the significance of this Slovak record is undeniable. Additionally, the second component, *baša* ‘pasha’, is examined, given the variations in its etymological treatment by different scholars.

Keywords: Slovak language, Turkish language, etymology, loanwords, language contact

V r. 2020 som uverejnil neveľký článok o tureckých výrazoch v slovenskom jazyku (Stachowski 2020), v ktorom som sa predovšetkým pokúsil ukázať, že turcizmy v zmysle výrazov prevzatých bezprostredne z turečtiny sú v slovenčine nepočítané, pričom väčšina turcizmov bola sprostredkovaná maďarčinou. V takomto kontexte môže byť osobitne zaujímavý a cenný slovenský výraz *kaputanbaša*, doložený r. 1786 (Rocchi 1999, s. 141), ktorý v takejto hláskovej forme (*-ut-*), pokiaľ sa zdá, nie je známy z tureckých textov, hoci toto *-ut-* by bolo možné niekde očakávať. Informácie o slove *kaputanbaša*, ktoré som uviedol v zmienenom článku, sa ocitli ako by na okraji hlavného textu, skryté v poznámke, a preto mohli ľahko uniknúť pozornosti čitateľa orientujúceho sa v otázkach etymológie.

O slove *kaputan* (segment *baša* je tu menej podstatný) som inak mal v úmysle hovoriť už rok predtým, a to na konferencii *Słowianie a Imperium Osmańskie* (Nowy Sącz 2019), avšak hlavné motívy môjho referátu *Komu są potrzebne słowiańskie turcyzmy?* zabrali toľko času, že *kaputana* som musel úplne vynechať. Keď som však pripravoval text príspevku do tlače, zaradil som doň aj časť neprezentovanú na konferencii (porov. Stachowski 2021, s. 73–74).

Spolu som teda venoval tomuto slovu určitý priestor v dvoch publikáciách (Stachowski 2020; 2021) – raz stručne po anglicky a raz síce dlhšie po poľsky, avšak v dosť ťažko dostupnom konferenčnom zborníku, pričom obidva moje články majú

názvy, ktoré neobsahujú slovo *kaputan(baša)*. Aby čitateľ siahol po niektorom z nich, musí poznať ich obsah. Bolo mi ľúto, že v takej situácii najzriedkavejšie vezmú do rúk spomenuté texty práve tí, ktorých môžu najviac zaujímať – slovenskí slovákisti a slavisti.

Preto som dlho neváhal, keď mi editor tohto čísla *Jazykovedného časopisu* navrhol napísať nový článok o slove *kaputanbaša*, ktorý on preloží do slovenčiny. Bolo to naozaj najlepšie riešenie (súčasná verzia nie je len mechanickým prekladom niektorého zo starších článkov; uskutočnil som tu rad úprav a namiesto jednej schémy predkladám tri – vďaka tomu je terajšia verzia aktuálnejšia než ktorákoľvek predchádzajúca). Za tento nápad vyslovujem editorovi svoje úprimné poďakovanie.

* * * * *

Začnem druhou časťou zmieneneho zloženého výrazu.

Slovo *baša*, známe z rôznych európskych jazykov, spôsobovalo turkológom mnoho starostí, pretože presne v takejto forme sa v turečtine neobjavuje. Preto sa konštatovalo, že ide o výsledok kontaminácie slov *paša* ‘paša, t. j. generál alebo vysoký civilný hodnosťár’ a *başı* ‘jeho/ich vodca, veliteľ’ (časté v terminológii súvisiacej s administratívno-vojenskou sférou a panovníckym dvorom, napr. v *harami başı* ‘vodca zbojníkov’ < *harami* ‘zbojník, lúpežník’; *ases başı* ‘veliteľ nočnej stráže’ < *ases* ‘nočný strážnik’). Možná je však aj iná interpretácia, vychádzajúca z tureckej historickej fonetiky. Podobne ako v iných oghuzských jazykoch, turecké záverové spoluhlásky nadobúdali na začiatku slova znelosť (tento proces sa zavŕšil viac-menej v 14.–15. stor.; porov. Doerfer 1975–76, s. 121). Spoluhláska *b-* v domácich výrazoch však bola znelá už od čias prajazyka (v turkickom prajazyku existovalo len **b-*, neexistovalo tu **p-*), preto vyššie zmieneny proces zachytil iba **t-* (> *d-*) a **k-* (> *g-*), ako aj už existujúce cudzie výrazy, ktoré boli prevzaté do turečtiny s *p-*. Do tejto poslednej skupiny patrilo slovo *padişah* ‘padişah, sultán’ (< perz.), z ktorého vzniklo **padişa* a ďalej **badşa*. Keďže trojslabičné výrazy, ktorých stredná slabika obsahuje vysokú samohlásku, podliehajú synkope, v ďalšom štádiu vznikli regulárne formy **padşa* [-tš-] a **badşa* [-tš-]. V oboch bola spoluhlásková skupina uprostred slova zjednodušená na *paşa*, resp. *başa*. Oboje formy boli prevzaté do rôznych európskych jazykov. V samotnej turečtine sa však v koncovej fáze procesu sonorizácie prejavila tendencia, ktorá bola v určitom stupni protikladná vo vzťahu k pôvodnému pravidlu, a to tendencia k strate znelosti v prípade znelých spoluhlások na začiatku slova, pokiaľ sa v ďalšej slabike nachádzala neznelá spoluhláska (Doerfer loco cit.). V dôsledku toho sa *başa* (< **badşa* [-tš-]) zmenilo na *paşa* a už sa ničím neodlišovalo od *paşa* < **padşa* [-tš-]. Forma *başa* sa zachovala výlučne v európskych jazykoch.

V súvislosti so slovenským dokladom, ktorý uviedol Luciano Rocchi, je potrebné konštatovať, že tento bádateľ sa opieral o čítanie navrhnuté autormi Historického slovníka slovenského jazyka (HSSJ 2, s. 28), t. j. „*kaputanbaša* [-pa-]“ (nie je celkom jasné, ako treba rozumieť tomuto [-pa-]), zatiaľ čo zdroj dokladu (t. j. *Staré*

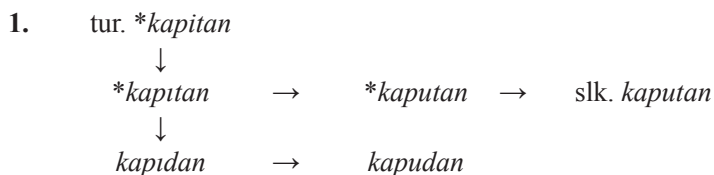
noviny literního umění za rok 1786) obsahuje zápis «kaputhanpassa» (s významom ‘Grossadmiral’), ktorý je potrebné čítať ako *kaputanpaša*. Preto sa diskusia o spoluhláske *b-* na začiatku tureckých slov tohto zápisu vlastne vôbec netýka. Nie je však celkom zbytočná, keďže o dva roky neskôr sa toto slovo objavuje v inom diele autora pochádzajúceho zo slovenského prostredia, konkrétne u Korabinského (1788, s. 63) ako «Kaputan-Bascha» *kaputan başa* ‘Grossadmiral’.

Druhý z výrazov, ktoré nás tu zaujímajú, pochádza z tal. *capitano* a to ďalej z lat. *capitānus* ‘vodca’. Talianska forma *capitano* stratila v turečtine *-o*, čo neprekvapuje, keďže odstraňovanie gramatických koncoviek je pri preberaní slov častým javom. Vtedy by sme očakávali turecký reflex **kapitan*, z ktorého by v dôsledku vokalickej harmónie vzniklo **kaputan*. Rozlišovanie samohlások *i* a *ı* je v grafických systémoch západoeurópskych jazykov vlastne nemožné, našťastie však máme k dispozícii zápis *kapydan* (popri *kapudan*) v slovníku poľskojazyčného autora F. Meninského (sic! nie „-ńs-“; Meninski 1680, s. 3620).

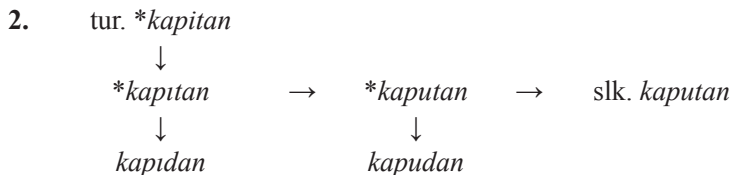
Dnes ten výraz znie v turečtine *kaptan* (< **kapitan* – nota bene, ide o ďalší príklad synkopy v trojslabičnom slove), v osmanskom období mal formu *kapudan*. Jednoduché chronologické porovnanie nám naznačuje nasledujúcu evolúciu: tal. *capitano* > tur. **kapitan* > *kapudan* > *kaptan*, kde *-pit-* > *-pud-* > *-pt-* vyzerá ako zmena trochu neštandardná a nie celkom zodpovedajúca očakávanému vývinu.

Vývin na tureckej pôde mohol prebiehať v dvoch smeroch. Jeden z nich je takýto: tur. **kapitan* > **kapitan* > *kapidan* (Meninski) > *kapudan* (ibid.); porov. schému č. 1. Labializácia samohlásky pod vplyvom *-p-* je ľahko zrozumiteľná.

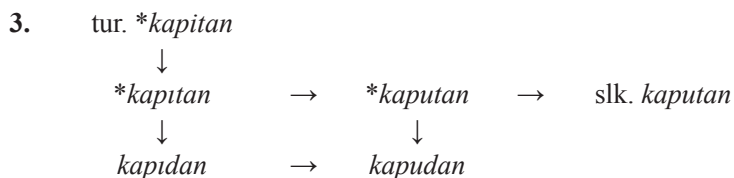
Avšak vzhľadom na doloženosť formy *kaputan* v slovenskom jazyku môže celkový obraz nadobudnúť trojakú formu:

alebo:

alebo nakoniec:

V štúdiu z r. 2021 som prezentoval iba schému, ktorú tu uvádzam ako schému č. 1. Teraz, uvažujúc s odstupom niekoľkých rokov o svojom vtedajšom riešení, doplnil som ho, ako vidno, o možnosti č. 2 a 3, pričom nevidím argumenty, na základe ktorých by sa dalo rozhodnúť, ktorý z týchto troch variantov je najbližší skutočnosti. Určite však nie je potrebné, ba ani reálne predpokladať pre slk. *kaputan* a *kaputanpaša* sprostredkujúce články v podobe maď. *kapitány*, resp. staršieho maď. *kapitánbasa*. Naproti tomu je zrejmé, že jednoduchý vývin na pôde turečtiny (**kapitan* > **kapitan* > *kapıdan* > *kapudan*) sa značne skomplikoval, keď si slovenský doklad (*kaputan*) vynútil postulovanie vedľajšej vývinovej línie s tur. **kaputan*.

Je to naozaj zvláštna situácia, akú by bolo ťažko očakávať vzhľadom na relatívne skromný a, ako by sa zdalo, jasný inventár slovenských turcizmov.

Skratky jazykov

lat. – latinský, maď. – maďarský, perz. – perzský, slk. – slovenský, tal. – taliansky, tur. – turecký

Literatúra

DOERFER, Gerhard (1975–76): Das Vorosmanische (Die Entwicklung der oghusischen Sprachen von den Orchoninschriften bis zu Sultan Veled). In: *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, roč. 23–24, s. 81–132.

HSSJ 2 – MAJTÁN, Milan a kol. (1992): *Historický slovník slovenského jazyka*. Zv. 2. Bratislava: Veda. 615 s.

KORABINSKY, Johann Matthias (1788): *Versuch eines kleinen türkischen Wörterbuchs*. Preßburg: [propriis sumptibus].

MENINSKI, Franciscus à Mesgnien (1680): *Thesaurus Linguarum Orientalium, Turcicae-Arabicae-Persicae...* Viennæ: [propriis sumptibus].

ROCCHI, Luciano (1999): *Hungarian loanwords in the Slovak language*. Vol. 1 (A–K). Trieste: Scuola superiore di lingue moderne per interpreti e traduttori. 192 s.

STACHOWSKI, Marek (2020): Slavic languages in contact. 4: Turkic in Slovak – A short note. In: *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis*, roč. 137, s. 199–203.

STACHOWSKI, Marek (2021): Komu są potrzebne słowiańskie turcyzmy? In: M. Dyras – K. Stachowski – J. Stradomski (eds.): *Slowianie a Imperium Osmańskie. Konflikty, koegzystencje, dziedzictwo*. (Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne. 18.) Kraków: Scriptum, s. 63–77.

Z poľského originálu preložil Ľubor Králik

ДЕЯКІ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІ NOMINA AGENTIS ІЗ СУФІКСОМ *-AR'Ь (НА МАТЕРІАЛІ АПЕЛЯТИВНОЇ І ПРОПРІАЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ)

ВІКТОР ПЕТРОВИЧ ШУЛЬГАЧ

Інститут української мови Національної академії наук України, Київ, Україна

SHUL'HACH, Viktor Petrovych: Some Proto-Slavic nomina agentis with the suffix *-ar'ь (based on appellative and proprial lexis). *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2024, Vol. 75, No. 2, pp. 245–255.

Abstract: The article is devoted to the reconstruction of a fragment of the Proto-Slavic lexical word-formation microsystem – derivatives with the suffix *-ar'ь (nomina agentis). According to researchers, appellatives with this suffix are known in all Slavic languages, but most of all they are characteristic of the lexicons of those Slavic peoples that are adjacent to the Germanic or Romance ethnos. The anthroponymic material at our disposal allowed us to reconstruct more than 200 archetypes which testify to the variety of economic activities and crafts of the Slavs in the past and present. The entire material will be published elsewhere. The article offers a fragment of this lexical word-forming microsystem. According to preliminary observations, the continuants of the reconstructed archetypes are characteristic mainly of all (or most) Slavic languages. Some have survived in separate Slavic languages / dialects or in one of the groups of closely related languages. Archaisms and historicisms are often found among them.

Keywords: proper name, anthroponym, suffix, etymological analysis, Proto-Slavic archetype, Proto-Slavic nomina agentis

1. ВСТУП

Суфікс *-ar'ь творить передусім nomina agentis. Деривати з цим суфіксом (із різним ступенем продуктивності) є в усіх слов'янських мовах, але найбільше їх у лексиконах тих слов'янських народів, які сусідять із германським чи романським етносом. Див. SP (2, с. 21–22). Зібраний нами фактичний матеріал апелятивного і пропріального рівнів загалом підтверджує цю тезу.

2. АНАЛІЗ МАТЕРІАЛУ

Континуанти реконструйованих нижче архетипів, серед яких чимало архаїзмів, історизмів, діалектизмів, притаманні **а)** усім (чи кільком або більшості) слов'янським мовам. Деякі з них – наскільки вдалося простежити – збереглися **б)** лише в окремих (одній чи двох) слов'янських мовах / діалектах. Проілюструємо сказане прикладами:

а) ***basnar'ъ / *Basnar'ъ**: болг. *Баснаров* – антропонім < діал. *баснар* ‘вішун, ворожбит’ (Илчев 1969, с. 65), макед. *баснар* ‘чаклун, ворожбит’ (Гавриш 1969, с. 30), словн. *basnár (basmar)* ‘чарівник, ворожбит’ (Pleteršnik 1, с. 3), пол. *Baśnar* – прізвище (SN I, с. 204), ст.-чеськ. *básnař* ‘хто складає байки’ (Gebauer I, с. 28), н.-луж. *Basnjař* – прізвище (Wenzel 2004, с. 61).

***bykar'ъ / *Bykar'ъ**: укр. *Бикар* – прізвище (Дуйчак 2003, с. 269), рос. *Быкарев, Быкаров* – сучасні прізвища (м. Москва), болг. *бика̀р* ‘пастух биків’ (БЕР I, с. 47), макед. *Бикаров* – прізвище (РПКМ I, с. 115), серб. *Бикаров* – антропонім (Ђапић 1966, с. 164), хорв. *Vikar* – прізвище (Leksik, с. 46), чеськ. *Bykar* – прізвище (ЧП), словц. діал. *býkar* ‘пастух худоби’ (SSN I, с. 190), *bikár* ‘пастух телят’ (Oglovský 1982, с. 29).

***byrdar'ъ / *Byrdar'ъ**: ст.-укр. Ferens *Berdarów*, 1607 р., *Berdar* *Vaszily*, 1678 р. – антропоніми (Чучка 2005, с. 97), укр. діал. *бердáрь* ‘людина, яка продає берда для ткання; майстер, що виготовляє берда до ткацького верстата’ (Грицак 2017, 1, с. 162), *Бердар* (Рівненська обл.), *Бердар*’ (Дуйчак 2003, с. 62) – сучасні прізвища, рос. *Бердарь* – прізвище (Московська обл.), болг. *бърдáр* ‘бердник’ (Стоянов – Чмир 1988, с. 74), *Бърдаров* – антропонім (Илчев 1969, с. 96), *Бърдари* – мікротопонім, *Бърдарите* – ойконім у Дряновско (Ковачев 2009, сс. 80, 139), макед. *брдар* ‘бердник’ (PMJ I, с. 44), Минчо, син на *Брдар*, XV ст. – антропонім (Иванова 1999, с. 337), *Брдаров* – сучасне прізвище (РПКМ I, с. 157), серб. діал. *брдáр* ‘майстер, який виготовляє і продає берда’ (Марковић 2006, с. 66), *Брдар* – сучасне прізвище, *Брд’ар* – прізвище (Динић 2009, с. 723), хорв. *Brdar* (Leksik, с. 70), *Brdari* – ойконім у Боснії та Герцеговині (Im. m., с. 93), словн. *brdár* (Bezljaj I, с. 40, s. v. *brdo*), *Brdar* – прізвище (ZSSP, с. 56), ст.-пол. Ian *Bardarz*, 1396 р. – антропонім (SSNO I, с. 92), чеськ. *brdár* ‘хто виготовляє берда’ (Kott I, с. 94), *Berdar, Brdár* – прізвища (ЧП), ст.-словц. *brdár* ‘бердник’, Jurko *Brdar*, 1618 р. – антропонім (HSSJ I, с. 154), словц. діал. *brdár* ‘бердник’ (SSN I, с. 185), *Brdárová ж.* – сучасне прізвище у Братиславі (TZ Bratislava 2002, с. 37).

***goveđar'ъ / *Goveđar'ъ**: д.-руськ. *говедарь* ‘bubulcus’ (Срезневский I, стлб. 530), болг. *говедáр* ‘скотар, чередник’ (Стоянов – Чмир 1988, с. 128), *Говедарев, Говедаров* – прізвища (Илчев 1969, с. 136), макед. *говедар* ‘пастух (великої рогатої худоби)’ (Гавриш 1969, с. 98), Милош *Говедар*, XV ст. – антропонім (Соколки 1965, с. 179), *Говедаров* – сучасне прізвище (РПКМ I, с. 264), серб. *говедар* ‘пастух’ (Лавровский 1870, с. 70), діал. *говедáр* ‘пастух корів’ (Петровић – Капустина 2011, с. 279), *Говедар’ев брод* – мікротопонім (Лома 2013, с. 58), хорв. *Govedar* – прізвище (Leksik, с. 197), словн. *govêdar* ‘пастух рогатої худоби’ (Pleteršnik I, с. 239), ст.-словц. *hovädár* ‘пастух корів’ (HSSJ I, с. 438).

***konop(j)ar'ъ**: укр. *коноплáр* ‘фахівець із коноплярства’ (СУМ IV, с. 263), діал. орніт. ‘птаха коноплянка, *Acanthis cannabina*’ (СБІ, с. 329), болг. діал.

конопáр ‘хто вирощує коноплі’ (БЕР 2, с. 592), серб. конопар ‘мотузник’ (Лавровський 1870, с. 250), діал. конопльар ‘хто вирощує коноплі’ (Марковић 2006, с. 87), (похідне) Конопльарска мала – мікротопонім (Жугић 2014, с. 216), слвн. копорáр ‘мотузник’, копорljár орніт. ‘чижик’ (Pleteršnik I, с. 428), слвц. діал. копорíар ‘співочий птах’ (SSN I, с. 815).

*lějar’ь / *Lějar’ь: рос. Леяров – прізвище (Дніпропетровська обл.), болг. леяр ‘ливарник’ (БЕР 3, с. 385), Леярово – ойконім (Елховско), Леяровски – прізвище (Илчев 1969, с. 302), в.-луж. lejer ‘ливарник’ (Трофимович 1974, с. 110) та ін. Див. ЭССЯ (14, с. 188: пол., слвц., н.-луж.).

*lojar’ь / *Lojar’ь: рос. Лояров – прізвище (м. Москва), слвн. lojár ‘хто перетоплює сало’ (Pleteršnik I, с. 524) та ін. Див. ЭССЯ (15, с. 255–256: схв.).

*lončar’ь / *Lončar’ь: макед. Новак, син на Лончар, XV ст. – антропонім (Иванова 1999, с. 340), Лончар – сучасне прізвище (РПКМ I, с. 758), схв. лончáр ‘гончар’ (СХРС, с. 242), серб. (похідне) Лончарево долине – мікротопонім (Цицимил-Реметић 2010, с. 231), серб. діал. лонч’ар ‘т. с.’ (Ћирић 2018, с. 437), серб. Лончáр – антропонім (Бојиновић 2018, с. 977), хорв. діал. lončár (Jurišić 2, с. 108), Lončar – прізвище (Leksik, с. 370), слвн. lončár ‘гончар’ (Pleteršnik I, с. 526), Lonzar, 1796 р. (SL, с. 47), Lončar (ZSSP, с. 339) – антропоніми, Lončarjev dol – ойконім (Im. m., с. 266). Пор. також Лончари – слов’янський топонім на терені Албанії, який пов’язували з апелятивом лончарь ‘гончар’ (Селищев 1981, с. 248).

*lubar’ь / *Lubar’ь: укр. лубáрь ‘хто виготовляє вироби з кори’ (Керча 2007, 1, с. 482), рос. Лубарев – сучасне прізвище (Алтайський край), слвн. lúbar ‘Bastwurf’ (Pleteršnik I, с. 530).

*lǔgar’ь / *Lǔgar’ь: ст.-укр. лгарь, лгарь, льгарь ‘брехун, наклепник’ (СУМ XVI–XVII ст. 15, с. 248–249), рос. Лгарев – прізвище (колишня Саратовська губ.), слвц. діал. luhár ‘брехун’ (SSN II, с. 94) та ін. Див. ЭССЯ (16, с. 232–233: пол., чеськ.).

*morvar’ь: укр. діал. муравля́р, мурав’я́р ‘мурашкоїд’ (ЕСУМ 3, с. 536) та ін. Див. ЭССЯ (19, с. 242: схв., пол.).

*nъktjъkar’ь / *nъktjъkar’ь // *Nъktjъkar’ь / *Nъktjъkar’ь: укр. Нецькар – прізвище (Богдан 1974, с. 199), Нецькар – прізвисько («виробляв діжки – нецьки»; СПУ 2, с. 307), хорв. Načkar – прізвище (Leksik, с. 452), пол. Neckarz, Nieckarz – прізвища (SN VI, сс. 567, 589), ст.-чеськ. neckár ‘коритар’ (Gebauer II, с. 532), Neckař, 1490 р. – антропонім (АЇ 1899, XVII, с. 330), чеськ. Neckař, Neckář – прізвища (ЧП), в.-луж. tjeckař ‘коритар’ (Muka I, с. 1027), Ńackař – прізвище (Muka III, с. 77), н.-луж. њackař ‘коритар’ (Muka I, с. 1027), Njackař – прізвище (Wenzel 2004, с. 305–306). Стосовно кореневої морфемі див. апелятивну лексику, зібрану під гаслом *nъktjъky / *nъktjъky (ЭССЯ 26, с. 51–52).

*pěvar’ь, *sъpěvar’ь: рос. діал. певарь ‘співак’ (СРНГ 25, с. 310), слвн. Pevar – прізвище (ZSSP, с. 446), слвц. Spevár – прізвище (TZ Bratislava 2002,

с. 326), в.-луж. *spěwar* ‘співак’ (Трофимович 1974, с. 292), н.-луж. *spiwar* ‘т. с.’ (Мука II, с. 488).

***pivar’ь / *Pivar’ь:** укр. *пивáр* ‘аматор пива’ (ЕСУМ 4, с. 366), хорв. *Pivar* – прізвище (Leksik, с. 512), слвн. *pivár* ‘Bierbrauer’ (Pleteršnik II, с. 43), *Pivar* – прізвище (ZSSP, с. 454), пол. *Piwar* – прізвище (SN VII, с. 380), ст.-слвц. *pivár* ‘пивовар’ (HSSJ III, с. 532).

***pōdar’ь / *Pōdar’ь:** болг. *пѣдър, пѣндар* ‘(тимчасовий) сторож на полі, винограднику, в саду’ (БЕР 6, с. 34), *Пѣдарев, Пѣдаров* – прізвища (Илчев 1969, с. 412), (похідні) *Пѣдарева колиба* (Константинова 2008, с. 687), *Пѣдарево* (Петкова 2007, с. 333) – мікротопоніми, *Пѣдарево* – ойконім (Слівенско), схв. *пудър* ‘сторож на винограднику’ (СХРС, с. 487), серб. діал. *пуд’ар* ‘т. с.’ (ґирић 2018, с. 855), хорв. *Pudar* – прізвище (Leksik, с. 537). Пор. також слов’ян. Мловдърот – топонім на території Греції, який пов’язували зі слов’ян. **pōdarь* (Vasmer 1970, с. 63).

***pytar’ь / *Pytar’ь:** рос. *Пытарев* – прізвище (Тюменська обл.), хорв. *Pitar* – прізвище (Leksik, с. 511), слвн. *pitar* ‘Amtsdienner’ (Pleteršnik II, с. 42), пол. *Rusiarz* – прізвище (SN VII, с. 631), в.-луж. *pytar* ‘шукач’ (Трофимович 1974, с. 240), н.-луж. *pytar* ‘т. с.’ (Мука II, с. 286), *Pytar* – прізвище (Wenzel 2004, с. 340).

***Uľjar’ь:** рос. *Ульяров* – сучасне прізвище (м. Ульяновськ), макед. Оливер зет на *Улар*, XV ст. – антропонім (Иванова 1999, с. 342), серб. *Ульар*, 1571 р. (Катић 2010, с. 589), *Уљари*, 1455 р. – топонім (Пешикан 1984, с. 21), сучасне *Уљарје* < **uľjar’ь* ‘бджоляр’ (Лома 2013, с. 221).

***usmar’ь / *Usmar’ь:** ст.-слов’ян. *оусмарь* ‘чинбар’ (БЕР 8, с. 655), д.-руськ. *Ѹсмарь* ‘т. с.’ (Срезневский III, стлб. 1267), ст.-укр. *усма(р)*, *alutarius* ‘той, хто виготовляє речі зі шкіри’, 1642 р. (ЛЛ, с. 79), рос. діал. *усмáрь* ‘чинбар, кушнір’ (Даль 4, с. 513), болг. *усмàр, осмàр*, діал. *усмàр* ‘чинбар’, слвц. *usnár* ‘т. с.’ (БЕР 8, 655), а також *Осмар*, історично *Усмар*, XV ст. – топонім, *Gusmari* – назва поселення на терені Албанії, яку виводять із *осмàр, усмàр* ‘кожум’яка, чинбар’ (БЕР 8, сс. 655, 656).

***voščinar’ь / *Voščinar’ь:** ст.-укр. *вощинарь* ‘воскобійник’ (ССУМ I, с. 198), укр. *Вощинар* – прізвище (Чучка 2005, с. 126), болг. *Вощинаров* < діал. **вощинар* ‘хто перетоплює вощину’ (Илчев 1969, с. 116), серб. діал. *вòштинàр* ‘скупщик і переробник вощини’ (Пујић 2013, с. 216), ст.-чеськ. *Pavel Voštinář*, 1542 р. – антропонім (АЧ 1912, XXVIII, с. 235), чеськ. *Voštinár* – прізвище (ЧП), слвц. діал. *voščinár* ‘воскобійник’ (Orlovský 1982, с. 390), а також *Voštinár* – сучасне прізвище (TZ Trnava 2004, с. 184).

***Voјnar’ь:** укр. *Voјnar*, XVIII ст. – антропонім (Красовський 1993, с. 45), *Војнар* – сучасне прізвище (Новикова 2007, с. 163), ст.-пол. *Andris Voynar*, 1424 р. – антропонім (SSNO VI, с. 174), пол. *Wojnar, Woynar* (SN X, сс. 289, 330) – прізвища.

***zel'ar'ь / *Zel'ar'ь:** болг. діал. *зеляр* 'продавець капусти' (БЕР 1, с. 631), слвн. *zēljār* 'продавець зелені' (Pleteršnik II, с. 92), пол. *Zielar, Zielarz* – прізвища (SN X, с. 493), в.-луж. *zeleř*, н.-луж. *zelař* 'травник', в.-луж. *Zeleř*, н.-луж. *Zelař* – прізвища (Wenzel 1991, II/1, с. 175).

***žitar'ь / *Žitar'ь:** д.-руськ. *житарь* '?' (Срезневский I, стлб. 875), укр. *Житар* – сучасне прізвище (СП, с. 143), укр. діал. *жітарь* 'польовий сторож' (СБГ, с. 116), ст.-рос. Василій Степанов *Житар*, 1624 р. – антропонім (Веселовский 1974, с. 115), рос. *Житарев* – прізвище (Московська обл.), діал. *житарь* 'сторож хлібних запасів' (СРНГ 9, с. 188), *Житари Большие, Житари Малые* – ойконіми в колишній Оренбурзькій губ. (RGN III, с. 298), болг. *житар* 'продавець зерна, борошна' (Стоянов – Чмир 1988, с. 192), *Житаров* – прізвище (Илчев 1969, с. 205), макед. *житар* 'торговець хлібом, зерном' (Гавриш 1969, с. 158), *Житаров* – прізвище (РПКМ I, с. 436), серб. *житар* 'торговець хлібом' (Лавровский 1870, с. 132), слвн. *žitar* 'торговець зерном' (Pleteršnik II, с. 951), *Žitara vas / Sittersdorf* – топонім на словенсько-австрійському порубіжжі (DK, с. 142; SKI, с. 167), пол. *Żytar* – прізвище (SN X, с. 617), в.-луж. *žitar* 'хліботорговець' (Трофимович 1974, с. 459).

б) *elen'ar'ь / *Elen'ar'ь: укр. *оленяр* 'той, хто займається оленярством; фахівець з оленярства' (СУМ V, с. 688), діал. *оленяр* 'т. с.' (Пиртей 2001, с. 261), *Оленяр* – сучасне прізвище (СП, с. 256).

***gojar'ь / *Gojar'ь:** рос. *Гояров* – сучасне прізвище (м. Москва), в.-луж. *hojer* 'знахар' (Трофимович 1974, с. 54).

***gon(')ar'ь / *Gon(')ar'ь:** рос. діал. *гонарь* 'погонич стада' (СРНГ, с. 121), *Гонарев* – прізвище (Приморський край), н.-луж. *gónař* 'погонич', *Gonjař* – прізвище (Wenzel 2004, с. 133).

***хъртар'ь / *Хъртар'ь:** болг. діал. **хъртар* 'хто виучує хортів', *Хъртарски* – прізвище (Илчев 1969, с. 524).

***кълѣгар'ь / *Кълѣгар'ь:** болг. *Ковчегар* – прізвище < *ковчегар* 'хто керує ковчегом' (Илчев 1969, с. 261), макед. *Ковчегаров* – прізвище (РПКМ I, с. 637). Реконструкцію псл. **кълѣгъ* див. Казлова (2003, с. 221–222).

***leščetar'ь:** укр. діал. *лещетар* 'альпійський стрілок' (Гавука 2017, с. 162) – дериват із суфіксом *-ар* від *лѣща*, род. відм. *лѣщати* 'лижа' (СБГ, с. 257) < **lešča, -ęte* (ЭССЯ 14, с. 257). Праслов'янська хронологія архетипу проблематична через ареал.

***lyžičar'ь / *Lyžičar'ь:** слвц. діал. *lyžičiar* 'хто виготовляє або продає ложки' (SSN II, с. 103), *Lyžičiar* – сучасне прізвище (TZ Bratislava 2002, с. 214).

***modlitvar'ь:** слвн. *molitvar* 'хто молиться' (Pleteršnik I, с. 595).

***moltar'ь / *Moltar'ь:** укр. *молотар* 'молотник' (Шило 2008, с. 176), *молотарь* 'т. с.' (Сагаровський 1, с. 235), рос. *Молотаров* – сучасне прізвище (м. Хабаровськ).

***Мувар'ь:** пол. *Muwarz* – прізвище відапелятивного походження (SN VI, с. 515). Потенційний праслов'янізм, похідний від ітератива **myvati* (~ пол. *mywać, mywać się* ‘часто митися’) < **myti*. Див. ЭССЯ (21, с. 88).

***Мьнар'ь:** укр. *Мняри* мн. – куток села Романів Луцького р-ну Волинської обл. («жив чоловік, який м'яв (дублював) шкіру»; СлММ 2, с. 96) ~ посл. **тъно*, **меѣи*.

***мызар'ь:** хорв. *Muzar* (Leksik, с. 451), схв. *muzar* ‘дояр’ (Rječnik VII, с. 184). Див. ще ЭССЯ (21, с. 109).

***онутjar'ь / *Onutjar'ь:** укр. діал. *вунучёр* ‘людина, яка збирає онучі по селі’ (Шило 2008, с. 87), *ганучір* ‘скуповувач ганчір'я’ (Аркушин 2016, с. 83), *гануцёр* ‘збирач ганчір'я, щетини’ (Корзонюк 1987, с. 95), *онучар* ‘ганчірник’ (ЕСУМ 4, с. 194), *онучарь* ‘т. с.’ (Керча 2, с. 20), *нучір*, *унучар* ‘той, хто збирає онучі’ (Шило 2008, с. 187), рос. *Онучаров* – сучасне прізвище (м. Перм).

***осьлар'ь:** ст.-укр. *о(с)ля(р)*, *о(с)лопа(с)*, *asin[a]ri(us)* (ЛЛ, с. 93), ст.-слвц. *osliar* ‘пастух або погонич ослів’ (HSSJ II, с. 369).

***pekt'ar'ь / *Pekt'ar'ь:** рос. *Печаров* – прізвище (Херсонська обл.), слвн. *pečár* ‘пекар’ (Pleteršnik I, с. 16), *Pečar* – прізвище (ZSSP, с. 430).

***рѣташькар'ь / *Рѣташькар'ь:** н.-луж. *ptaškař, taškař* ‘птахолов’, *Ptaškař, Taškař* – антропоніми (Wenzel 2004, с. 338).

***skorar'ь / *Skorar'ь:** укр. діал. *скорарь* ‘кожум'яка; чинбар’ (Керча 2, с. 340), рос. *Скурарев* – сучасне прізвище (м. Москва).

3. ВИСНОВКИ

Фактичний матеріал слов'янських мов (апелятивний і пропріальний) дозволяє реконструювати понад 200 архетипів (*nomina agentis*) із суфіксом **-ar'ь*. Пор., наприклад, крім проаналізованих: **bodar'ь*, **bъčar'ь*, **capar'ь*, **čerdar'ь*, **čьlnar'ь*, **degъt'ar'ь*, **drъvar'ь*, **dudar'ь*, **gosl'ar'ь*, **grebenar'ь*, **gьrnъčar'ь*, **xlěbar'ь*, **xъmel'ar'ь*, **jamar'ь*, **jьgъlar'ь*, **kl'učar'ь*, **kolesar'ь*, **kon'ar'ь*, **korvar'ь*, **kovar'ь*, **kozar'ь*, **krosnar'ь*, **lixvar'ь*, **maslar'ь*, **mešsar'ь*, **nožar'ь*, **orkar'ь*, **remenar'ь*, **sadlar'ь*, **sětar'ь*, **tesar'ь*, **travar'ь*, **vertenar'ь*, **vezslar'ь*, **vьlnar'ь*, **zoltar'ь* і чимало ін., які свідчать про різноманіття господарської зайнятості і ремесел слов'ян у минулому і сьогодні.

Скорочення назв мов

болг. – болгарська, в.-луж. – верхньолужицька, д.-руськ. – давньоруська, макед. – македонська, н.-луж. – нижньолужицька, пол. – польська, рос. – російська, серб. – сербська, слвн. – словенська, слвц. – словацька, слов'ян. – слов'янська, ст.-пол. –

старопольська, ст.-слвц. – старословацька, ст.-слов'ян. – старослов'янська, ст.-чеськ. – старочеська, ст.-укр. – староукраїнська, схв. – сербохорватська, укр. – українська, хорв. – хорватська, чеськ. – чеська

Бібліографія

АРКУШИН, Григорій Львович (2016): *Словник західнополіських говірок*. Луцьк: «Вежа». 648 с.

БЕР – *Български етимологичен речник* (1971–). Софія: Българска академия на науките.

БОГДАН, Ф. (1974): *Словник українських прізвищ у Канаді*. Вінніпег – Ванкувер: Накладом Ономастичної комісії УВАН і Канадського Назвознавчого Інституту. 354 с.

БОЈИНОВИЋ, Милош (2018): Додатак Речнику гламоцког говора. В: *Српски дијалектолошки зборник*. Књ. LXV/1. Београд: Српска академија наука и уметности, с. 915–1059.

ВЕСЕЛОВСКИЙ, Степан Борисович (1974): *Ономастикон. Древнерусские имена, прозвища и фамилии*. Москва: Наука. 382 с.

ГАВРИШ, Ксенија (1969): *Македонско-руски речник*. Скопје: Просветно дело. 916 с.

ГАВУКА, Петро Дмитрович (2017): *Тлумачний словник гуцульських говірок*. Косів: Писаний Камінь. 296 с.

ГРИЦАК, Микола Андрійович (2017–): *Матеріали до словника українських говірок Закарпатської області*. Київ: ТОВ «КММ».

ДАЛЬ, Владимир Иванович (1955): *Толковъй словарь живого великорусского языка*. Т. 1–4. Москва: «Русский язык».

ДИНИЋ, Јакша (2009): Антропониміја слива Грлишке реке. В: *Ономатолошки прилози*. Књ. XIX–XX. Београд: Српска академија наука и уметности, с. 621–739.

ДУЙЧАК, Микола (2003): *Антропонимія Пряшівщини*. Пряшів: Privatpress. 349 с.

ЂАПИЋ, Стеван (1966): Надимци и презимена у Куману (Банат). Прилог грађи за патрониміјски речник Југославије. В: *Прилози проучавању језика*, књ. 2, с. 161–164.

ЕСУМ – *Етимологічний словник української мови* (1982–). Київ: Наукова думка.

ЖУГИЋ, Радмила (2014): *Микротопониміја доњег слива Јабланице (семантичко-творбени аспект)*. Београд: Институт за српски језик САНУ. 272 с.

ИВАНОВА, Олга (1999): *Студији од топониміјата и антропониміјата*. Скопје: Институт за македонски јазик «Крсте Мисирков». 360 с.

ИЛЧЕВ, Стефан (1969): *Речник на личните и фамилни имена у българите*. Софія: Българска академия на науките. 457 с.

КАЗЛОВА, Раиса Михайлаўна (2003): *Славянская гідранімія. Праславянскі фонд*. Т. III. Гомель: Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт. 361 с.

КАТИЋ, Тајјана (2010): *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*. Београд: Историјски институт. 640 с.

Керча – КЕРЧА, Ігор (2007): *Русинсько-російський словник*. Т. 1–2. Ужгород: ПолиПринт.

КОВАЧЕВ, Николай (2009): *Местните имена в Дряновско*. Велико Търново: Издателство «Св. св. Кирил и Методий». 447 с.

КОНСТАНТИНОВА, Цанка (2008): *Топонимията на Казанлъшко*. Велико Търново: Издателство «Св. св. Кирил и Методий». 939 с.

КОРЗОНЮК, Микола Миколайович (1987): Матеріали до словника західноволинських говірок. В: *Українська діалектна лексика*. Київ: Наукова думка, с. 62–267.

КРАСОВСЬКИЙ, Іван (1993): *Прізвища галицьких лемків у XVIII ст. За матеріалами Йосифінського поземельного кадастру 1787–1788 рр.* Львів: «Край». 194 с.

ЛАВРОВСКИЙ, Петр Алексеевич (1870): *Сербско-русский словарь*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук. 806 с.

ЛЛ – *Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського* (1973). Київ: Наукова думка. 541 с.

ЛОМА, Александар (2013): *Топонимија Бањске хрисовуље. Ка осмишљењу старосрпског топонимског речника и бољем познавању општесловенских именословних образаца*. Београд: САНУ. 386 с.

МАРКОВИЋ, Јордана (2006): *Ткачка лексика југоисточне Србије*. Ниш: Филозофски факултет. 146 с.

НОВИКОВА, Юлія Миколаївна (2007): *Практичний словозмінно-орфографічний словник прізвиц Центральної та Східної Донеччини*. Донецьк: «Вебер». 996 с.

ПЕТКОВА, Юлианна (2007): *Топонимията на Новогагорска околия*. Софія: ТЕМТО. 395 с.

ПЕТРОВИЋ, Драгољуб – КАПУСТИНА, Јелена (2011): Из лексике Качера. В: *Српски дијалектолошки зборник*. Књ. LVIII. Београд: Српска академија наука и уметности, с. 1–336.

ПЕШИКАН, Митар (1984): *Зетско-хумско-рашка имена на почетку турскога доба (трећи део)*. В: *Ономатолошки прилози*. Књ. V. Београд: Српска академија наука и уметности, с. 1–182.

ПИРТЕЈ, Петро Семенович (2001): *Словник лемківської говірки. Матеріали для словника*. Legnica – Wrocław. 461 с.

ПУЛИЋ, Саво (2013): *Херцеговачка пчеларска лексика (на општесловенској основи)*. В: *Српски дијалектолошки зборник*. Књ. LX. Београд: Српска академија наука и уметности, с. 463–801.

РМЈ – *Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувања* (1961–1966). Т. I–III. Скопје: Просветно дело.

РПКМ – *Речник на презимињата кај Македонците* (1994–2001). Т. I–II. Скопје: Институт за македонски јазик «Крсте Мисирков».

САБАДОШ, Іван Васильович (2008): *Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району*. Ужгород: Ліра. 478 с.

Сагаровський – САГАРОВСЬКИЙ, Анатолій Ананійович (2011–2013): *Матеріали до діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини)*. Вип. 1–2. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.

СБГ – *Словник буковинських говірок* (2005). Чернівці: Рута. 688 с.

СБІ – *Словник українських говірок Бузько-Інгульського межиріччя. Близько 20 000 діалектизмів* (2018). Миколаїв: Іліон. 876 с.

СЕЛИШЧЕВ, Афанасий Матвеевич (1981): *Славянското население в Албания*. София: Наука и искусство. 352 с.

СлММ – *Словник мікротопонімів і мікрогідронімів північно-західної України та суміжних земель* (2006–2007). Т. 1–2. Луцьк: «Вежа».

СОКОЛОСКИ, Методија (1965): *Личните имиња и називите на населените места и други месности во велешката и прилепската нахија во втората половина на XV век*. В: *Македонски јазик*, год. XVI, с. 151–190.

СП – *Словник прізвиц: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівецьчини)* (2002). Чернівці: Букрек. 424 с.

СПУ – *Словник прізвицьк північно-західної України* (2009). Т. 1–3. Луцьк: «Вежа».

СРЕЗНЕВСКИЙ, Измаил Иванович (1958): *Материалы для словаря древнерусского языка*. Т. I–III. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.

СРНГ – *Словарь русских народных говоров* (1965–). Москва – Ленинград/Санкт-Петербург: Наука.

ССНГ – *Словарь современного русского народного говора (д. Деулино Рязанского района Рязанской области)* (1969). Москва: Наука. 612 с.

ССУМ – *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* (1977–1978). Т. I–II. Київ: Наукова думка.

СТОЯНОВ, Иван Андрійович – ЧМИР, Олена Романівна (1988): *Болгарсько-український словник*. Київ: Наукова думка. 776 с.

СУМ – *Словник української мови* (1970–1980). Т. I–XI. Київ: Наукова думка.

СУМ XVI–XVII ст. – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* (1994–). Львів: Поліграфічний центр Національного університету «Львівська політехніка».

СХРС – *Сербскохорватско-русский словарь* (1970). Москва: Советская энциклопедия. 735 с.

ТРОФИМОВИЧ, Константин Константинович (1974): *Верхнелужицко-русский словарь*. Москва: Издательство «Русский язык» – Бауцен: Народное издательство «Домовина». 564 с.

ЦИЦМИЛ-РЕМЕТИЋ, Радойка (2010): *Топонимија Пивске планине*. Београд: САНУ. 354 с.

ЋИРИЋ, Љубисав (2018): *Речник говора Лужнице*. В: *Српски дијалектолошки зборник*. Књ. LXV/2. Београд: САНУ, с. 1–1166.

ЧП – [Чоловічі прізвища громадян Чеської Республіки за даними Міністерства внутрішніх справ ЧР станом на 01.04.2004.] Доступно на: <http://www.mvcr.cz> [дата доступу: 10-02-2005].

ЧУС – *Чесько-український словник* (1988–1989). Т. 1–2. Київ: Наукова думка.

ЧУЧКА, Павло Павлович (2005): *Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник*. Львів: «Світ». 704 с.

ШИЛО, Гаврило Федорович (2008): *Наддністрянський регіональний словник*. Львів – Нью-Йорк: Видавництво Львівської політехніки. 288 с.

ЭССЯ – *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд* (1974–). Москва: Наука.

- AČ – *Archiv český čili staré písemné památky české i moravské* (1840–). Praha.
- Bezljaj – BEZLAJ, France (1976–2007): *Etimološki slovar slovenskega jezika*. Knj. I–V. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- DK – *Dvojezična Koroška. Seznam dvojezičnih krajevnih imen južne Koroške* (2004). Celovec: Mohorjeva. 259 p.
- Gebauer – GEBAUER, Jan (1903–1916): *Slovník staročeský*. D. I–II. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
- HSSJ – *Historický slovník slovenského jazyka* (1991–2008). Zv. 1–7. Bratislava: Veda.
- Im. m. – *Imenik mesta. Pregled svih mesta i opština, narodnih odbora srezova i pošta u Jugoslaviji* (1956). Beograd: Službeni list FNRJ. 499 p.
- Jurišić – JURIŠIĆ, Blaž (1966–1973): *Rječnik govora otoka Vrgade*. D. 1–2. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Kott – KOTT, František Štěpán (1878–1884): *Česko-německý slovník zvláště grammatiko-fraseologický*. D. I–IV. Praha: Knihotiskárna J. Koláře.
- Leksik – *Leksik prezimena Socijalističke Republike Hrvatske* (1976). Zagreb: Tipograf. 773 p.
- Muka – MUKA, Ernst (1911–1928): *Słownik dolnoserbsteje rěcy a jeje narěcow*. T. I–III. Petrohrad – Praha.
- ORLOVSKÝ, Jozef (1982): *Gemerský nářečový slovník*. Martin: Osveta. 423 p.
- Pleteršnik – PLETERŠNIK, Maks (2006): *Slovensko-nemški slovar. Transliterirana izdaja*. D. 1–2. Ljubljana: ZRC SAZU.
- RGN – *Russisches geographisches Namenbuch* (1962–1988). Bd. I–XI. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Rječnik – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (1880–1976). D. I–XXIII. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- SKI – *Slovenska krajevna imena na avstrijskem Koroškem* (2008). Celovec: Drava. 227 p.
- SL – *Slovinci v Laškem: cenni storici sulla comunità slovena nel Monfalconese* (2005). Tržič [Monfalcone]: SKŠRD “Tržič”. 149 p.
- SN – *Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych* (1992–1994). T. I–X. Kraków: Polska Akademia Nauk.
- SP – *Słownik prasłowiański* (1974–). Wrocław etc.: Polska Akademia Nauk.
- SSN – *Slovník slovenských nářečí* (1994–). Bratislava: Veda.
- SSNO – *Słownik staropolskich nazw osobowych* (1965–1987). T. I–VII. Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.
- TZ Bratislava (2002) – *Bratislava. Telefónny zoznam. 2002–2003*. Bratislava: Mediatel. 408 p.
- TZ Trnava (2004) – *Trnava. Telefónny zoznam. 2004–2005*. Trnava: Mediatel. 232 p.
- VASMER, Max (1970): *Die Slaven in Griechenland*. Leipzig: Zentralantiquariat der DDR. 350 p.
- WENZEL, Walter (1987–1994). *Studien zu sorbischen Personennamen*. Bd. I–III. Bautzen: Domowina-Verlag.

WENZEL, Walter (2004): *Niedersorbische Personennamen aus Kirchenbüchern des 16. bis 18. Jahrhunderts*. Bautzen: Domowina-Verlag. 519 p.

ZSSP – *Začasni slovar slovenskih priimkov* (1974). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. 723 p.

Resumé

NIEKTORÉ PRASLOVANSKÉ NOMINA AGENTIS SO SUFIXOM *-AR'Ĭ (NA MATERIÁLI APELATÍVNEJ A PROPRIÁLNEJ LEXIKY)

Štúdia je venovaná rekonštrukcii fragmentu slovotvorného mikrosystému praslovanskej lexiky, ktorý tvoria deriváty so sufixom *-ar'ĭ (nomina agentis). Apelativa s týmto sufixom sú známe vo všetkých slovanských jazykoch, výraznejšie sú však zastúpené v lexike slovanských národov, ktoré susedia s germánskym alebo románskym etnosom. Dostupný materiál slovanskej antroponymie umožnil autorovi rekonštruovať viac ako 200 lexém, ktoré svedčia o rôznorodosti hospodárskych aktivít a remesiel u Slovanov v minulosti aj súčasnosti. Okrem lexém analyzovaných v štúdiu k nim patria napr. lexémy *bodar'ĭ, *bъčar'ĭ, *capar'ĭ, *čerdar'ĭ, *čьlnar'ĭ, *degьt'a'rb, *drъvar'ĭ, *dudar'ĭ, *gosl'ar'ĭ, *grebenar'ĭ, *gьrnьčar'ĭ, *xlěbar'ĭ, *xьmel'ar'ĭ, *jamar'ĭ, *jьgьlar'ĭ, *kl'učar'ĭ, *kolesar'ĭ, *kon'ar'ĭ, *korvar'ĭ, *kovar'ĭ, *kozar'ĭ, *krosnar'ĭ, *lixvar'ĭ, *maslar'ĭ, *męsar'ĭ, *nožar'ĭ, *orkar'ĭ, *remenar'ĭ, *sadlar'ĭ, *šętar'ĭ, *tesar'ĭ, *travar'ĭ, *vertenar'ĭ, *vezslar'ĭ, *vьlnar'ĭ, *zoltar'ĭ a mnohé iné. Úplný materiál bude publikovaný na inom mieste; v aktuálnej štúdiu autor predkladá fragment príslušného slovotvorného mikrosystému slovanskej lexiky. Na základe jeho predbežnej analýzy možno dospieť k záveru, že kontinuity rekonštruovaných archetypov sú v zásade charakteristické pre všetky slovanské jazyky (alebo pre ich väčšinu). Niektoré z nich sa zachovali v jednotlivých slovanských jazykoch, resp. dialektoch, alebo v jednej zo skupín blízko príbuzných jazykov. Často sa medzi nimi vyskytujú archaizmy a historizmy.

Kľúčové slová: vlastné meno, antroponymum, sufix, etymologická analýza, praslovanský archetyp, praslovanské nomen agentis

Z PRÁCE NA ETYMOLOGICKÉM SLOVNÍKU JAZYKA STAROČESKÉHO¹

BOHUMIL VYKYPĚL – TAŤÁNA VYKYPĚLOVÁ

Etymologické oddělení, Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Brno, Česká republika

VYKYPĚL, Bohumil – VYKYPĚLOVÁ, Taťána: From the Work on the *Etymological Dictionary of the Old Czech Language*. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2024, Vol. 75, No. 2, pp. 256–264.

Abstract: The present paper is a specimen of the work on the *Etymological Dictionary of the Old Czech Language*: it deals with eleven Old Czech words, proposes new solutions to their etymology and touches upon some general topics such as substrate borrowings or the method “Wörter und Sachen”.

Keywords: etymology, dictionary, Old Czech, substrate, iconicity

Šimon Ondruš připravoval etymologický slovník slovenštiny. Ten se nakonec nerealizoval, ale z práce na něm vznikla řada myšlenek k obecným i jednotlivým otázkám etymologie. My připravujeme etymologický slovník staré češtiny a doufáme, že jej skutečně realizujeme. Ale už teď se chceme na připomenutí podnětné osobnosti Šimona Ondruše podělit o několik myšlenek obecných i jednotlivých, které nás při práci na tomto slovníku napadly.

1. CÍBEK: DALŠÍ GERMANISMUS?

Stč. *cíbek* nebo *cípek* označuje jistý posměšný posunek. Machek (1968, s. 84) je spojoval se slk. *cíb*, *cívik* ‘dutý stvol cibule nebo česneku’. To by sice snad mohlo vyhovovat, budeme-li mít stvol za metaforu penisu, ale slovenské slovo je dál nejasné (srov. Králík 2015, s. 93) a vzhledem k dialektální variantě *cvíb* (SSN) možná spíš souvisí s *cibuľa*, něm. *Zwiebel*. Myslíme, že se ve staročeském slově skrývá něm. *zibbe*, *zippe* ‘samice menších zvířat (psa, ovce, králíka aj.)’, užívané také jako nadávka (srov. Grimm).

2. ČEŇUCHATI

Stč. *čeňuchati* ‘čenichat, věřit’, o lidech ‘vyhledávat, poznávat’ nemá protějšky ve slovanských jazycích. Holub – Kopečný (1952, s. 91) a Machek (1968, s. 97) je

¹ Text byl připraven s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092. Naše práce používá také data, která poskytuje výzkumná infrastruktura LINDAT/CLARIAH-CZ (<https://lindat.cz>) podporovaná Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy České republiky (projekt č. LM2023062).

vykládají jako odvozené „expresivním prefixem“ či „zesilovací předponou“ *če-* od *ňuchati* ‘čichat’, ale existence takového formantu se nám zdá silně pochybná. Myslíme, že nejlépe se *čeňuchati* vyloží zkřížením *čuchati* ‘čichat, cítit’ a *ňuchati*, ve staré češtině nedoloženým, ale pro jeho široké doložení ve slovanských jazycích, včetně českých dialektů, dobře předpokladatelným: toto zkřížení dalo nejdříve *čňuchati*, doložené v č. dial. *čňuchat* (Machek 1968, s. 97), a pak *čeňuchati* deexpresivizací („pospisovnění“) pomocí odstranění příznakové iniciální skupiny *čň-*.

3. NÁROK ‘VARLE’: KALK?

Stč. *nárok* ‘varle’ lze srovnat jen s p. *naroki* ‘vnitřnosti’; Machek (1968, s. 390) je má za přejeté z češtiny, ale spíš jde o nezávislý výraz, mající původ v myslivčeském slangu (srov. podrobněji Basaj – Siatkowski 2006, s. 171). Machek l.c. v českém slově spatřuje přejetí ze sthn. *nioro* ‘ledvina, varle’, ale je nucen předpokládat adaptaci podle *nástroj* nebo *nádoba* a *k*, příp. *o* nechává vůbec nevysvětleno. Snad jsou blíže pravdě Jungmann (1835–1839) a Gebauer (1903–1916), když *nárok* ‘varle’ a *nárok* ‘nařčení, žaloba, nárok, oprávnění’ spojují v jedno slovníkové heslo: stč. *nárok* ‘varle’ možná představuje medicínský termín vzniklý kalkováním lat. *testis* ‘svědek’ i ‘varle (jako svědek mužského pohlaví)’.

4. ŘEMDIH: MAĎARSKÁ STOPA?

Stč. *řemdih*, označující bicí zbraň sestávající z koule s hřeby upevněné řetězem na dřevěné násadě, je díky popularitě husitského válečnictví známé, ale jeho etymologie je nejasná, jak rezignativně konstatuje i Machek (1968, s. 530). Uvážíme-li, že pojmenování jiné dobové zbraně, stč. *palcát*, pochází z maďarštiny, napadne nás obrátit se k maďarštině i v tomto případě; ale zdá se, že tam najdeme jen nejisté ozvuky: *remeg* ‘třást se’, *rém* ‘strašidlo’, *rémség* ‘hrůza’, *düh* ‘zlost, vztek’.

5. ÚKLEJĚ: OTÁZKA PRAEVROPSKÉHO SUBSTRÁTU

Stč. *úklejě* označuje malou rybu ouklej, má dobré protějšky téhož významu v jiných slovanských jazycích a lze pak rekonstruovat psl. **uklēja*. Slovanské slovo se téměř všeobecně srovnává s lit. *aũkšlė* (*aukšlė*, *aukšlė*), příp. lot. *aukslēja* (*aukslēja*, *ausleja*) téhož významu. Ale dál se neví a všechny navrhované výklady jsou více či méně problematické (jejich přehled podal a jeden další navíc přidal Blažek 2017). Docela přirozeně tak přichází myšlenka, kterou naznačil Šmilauer (1937, s. 189) a vyslovil Machek (1947, s. 67), ale ve svém slovníku ji pak neopakoval, totiž že tu ve skutečnosti máme další neindoevropský, „praevropský“ rybářský termín. Tím se ovšem dostáváme k širší otázce tzv. praevropského substrátu ve slovanských, příp. dalších indoevropských jazycích. Je známo, že Machek ve svém slovníku, ale i v ji-

ných svých pracích, navrhoval vykládat řadu slov jako výpůjčky z neznámého předindoevropského jazyka, který nazýval podle Josefa Janka „prae-evropským“. Bohužel však o této problematice nikdy nepojednal soustavněji. Jsme přesvědčení, že by velmi stálo zato jak blíže osvětlit historii této otázky u Machka, příp. ve slovanské etymologii, tak vůbec téma předindoevropského evropského substrátu znovu otevřít (k obojímu nedávno dílčím způsobem přispěl Jakob 2024).

6. ÚSTA: IKONICITA

Stč. *ústa* nachází dobré protějšky v ostatních slovanských jazycích a lze pak rekonstruovat psl. **usta*. Slovanské slovo přitom je už prajazykového stáří, jak zjevně ukazují zase jeho dobré protějšky s blízkými významy v jiných indoevropských jazycích: het. *aiš* ‘ústa’, stind. *áh* ‘ústa’, *oštha-* ‘ret’, av. *āh-* ‘ústa’, *aošta-* ‘ret’, lat. *ōs* ‘ústa’, *ōstium* ‘vchod, ústí’, stir. *á* ‘ústa’, stsev. *óss* ‘ústí’, stangl. *ōr* ‘začátek, původ’, stprus. *austo* ‘ústa’, lit. *úostas*, lot. *osta* ‘přístav’. Nicméně podrobnosti indoevropské rekonstrukce – včetně otázky morfologické charakteristiky slovanského slova – zůstávají předmětem diskuse. Tradičně se jako východisko předpokládá jediné, patrně ablautující kořenové nebo *s*-kmenové substantivum, s *t*-ovými deriváty, z nichž jeden by kontinuovalo také slovanské slovo, ale stanovení formy tohoto substantiva se jeví natolik problematické, že Wodtko et al. (2008, s. 387–391) nakonec rovnou postulovaly substantiva dvě, ablautující **h₃oh₁-s-/*h₃h₁-es-* ‘ústa’ a **h₃oust-* ‘ústa, ret’, nanejvýš sekundárně smíšená. Skutečně asi lze formy, které předpokládají kořen obsahující *u*, obtížně sjednotit s těmi, které jej nepřepokládají; sice bychom mohli z nouze postulovat jako druhou laryngálu *h₃*, a po martinetovsku vyložit *u* jako její střídnici (např. generalis **h₃oh₃-s-*, obliquus **h₃h₃-es-* > **ōs-*, **au₃es-* a pak vyrovnáváno; srov. obecně Erhart 1970, s. 20–21), ale nejspíš bychom si tak usnadnili výklad jen některých forem.

Ať už se po formální stránce rozhodneme pro jakýkoli výklad, je po funkčně-sémantické stránce podnětný předpoklad onomatopoického původu či ikonické povahy slova, který nadhodil Naert (1955, s. 78), srovnáváve bask. *aho* ‘ústa’ a ainu *o* ‘ústí’ (onomatopoický původ pro baskické slovo předpokládal i Löpelmann 1968, s. 18): labiální komponentu kořene (ať *o*, *h₃*, *ou* nebo *u*) můžeme chápat jako napodobení pohybu úst. Gamkrelidze – Ivanov (1984, s. 814) pak expresivní povahou slova dokonce vysvětlovali jeho silnou formální variaci. Tím bychom si ovšem také vytvořili možnost opět spojit, co Wodtko et al. rozdělily.

Pokud jde ještě o otázku morfologické charakteristiky slovanského slova, pozastavovali se badatelé někdy nad tím, že jde o plurál a nikoli o duál, a pokládali za potřebné to vysvětlit. Nicméně taková potřeba stojí na dvojím implicitním předpokladu, který není nezbytný: obecném, že gramatické znaky jsou v podstatě referenční, a konkrétním, že slovanské slovo označovalo původně ret stejně jako jeho předpokládaný indoíránský protějšek.

7. ÚTERÝ: MAĎARSKÁ EVIDENCE

Stč. *úterý*, genitiv *úterého* ‘úterý’ je formálně substantivizované maskulinní adjektivum, teprve novoč. *úterý* je neutrum. Ve slovanských jazycích nacházíme tyto názvy pro ‘úterý’ a ‘druhý’: slk. *utorok* a *druhý*, stp. p. *wtorek* a *drugi*, stp. i *wtóry*, pom. *vtórk* a *drěgi*, hl. *wutora*, dial. i *wutera* a *druhi*, starší i *wutory*, dl. *waltora* a *drugi*, starodl. i *wtory*, plb. *törē* a *törē*, br. *aŭtorak* a *druhi*, ukr. *wivtorak* a *drúhyj*, starší i *vtóryj*, r. dial. *vtórok* (r. *vtórník* < csl.) a *vtorój*, sln. *tórek*, starší i *vtórek* a *drúgi*, dial. i *vtori*, ch. srb. *útorak* a *drùgī*, starší i *utori* (není-li z csl.), mk. *vtornik* a *vtori*, b. *vtórnik* a *vtóri*, stsl. *vъtorъnikъ* a *vъtorъ*. Z toho je zjevné, že slovanské pojmenování úterý je odvozené od číslovky s významem ‘druhý’, která byla v některých slovanských jazycích nahrazena adjektivem **drugъ*, původně ‘jiný’, a úterý je tak představováno jako druhý den, ale ovšem ne druhý v týdnu, nýbrž druhý po neděli.

Na základě většiny slovanských jazyků lze fundující číslovku rekonstruovat jako psl. **vъtorъ*, jen č. *úterý*, slk. *utorok* a ambivalentně i hl. *wutora*, *wutera*, *wutory* předpokládají psl. **qtorъ*/**qterъ*. Zatímco psl. **qtorъ*/**qterъ* nachází dobré protějšky v jiných indoevropských jazycích, totiž lit. *añtras*, lot. *otrs* ‘druhý’, stprus. *antars* ‘jiný’, gót. *anþar*, stsev. *annarr*, stangl. *ōðer*, stsas. *ōðer*, sthn. *andar* ‘jiný, druhý’, stind. *ántara-*, av. *añtara-* ‘jiný’, a na jejich základě lze rekonstruovat ie. **antero-*/**antoro-* ‘jiný, druhý ze dvou’, byť o jeho dalším výkladu není shody, je psl. **vъtorъ* nejasné, ač jeho výkladů bylo předloženo nemálo; většinou se badatelé pokoušejí obě praslovanské formy spojit, ale někteří je oddělují (viz nověji podrobnou diskusi v ESJS, s. 1109–1110). V každém případě je nápadné, že čeština a slovenština možná jako jediné uchovaly psl. **qtorъ*/**qterъ*, zvlášť když na základě č. dial. *vovterek*, slk. dial. *volterek* ‘úterý’ < **vъ vъterъkъ* můžeme i pro ně přepokládat někdejší existenci kontinuantů psl. **vъtorъ*/**vъterъ*. Možná tak má pravdu Mareš (1994, s. 130–131), který stč. *úterý* vyložil ze spojení **vъ vъter-* > prač. **ve ůter-*, z něhož fakultativní monoftongizací *vúterý* a pak dekompozicí *úterý*.

Pokud jde ještě o slootovrbu českého slova, udrželo se pojmenování utvořené konverzí, protože fundující adjektivum záhy zaniklo a nebyla potřeba rozdíl mezi ním a pojmenováním dne zvýrazňovat sufixální derivací jako u pojmenování čtvrtka a pátku. Sufixální pojmenování *úterek* je až pozdní a i pak je řídké, resp. substandardní. Naopak v jiných slovanských jazycích, kde fundující adjektivum žilo nebo alespoň přežívalo, nacházíme pojmenování tvořená deriváty. Je přitom pozoruhodné, že této opozici konverzí tvořené pojmenování úterý vs. derivací tvořená pojmenování čtvrtka a pátku odpovídá v maďarštině opozice kalkováním tvořené pojmenování úterý *kedd* vs. přejetím tvořené pojmenování čtvrtka a pátku *csütörtök* a *péntek*. Zdá se to ukazovat na to, že staročeská slootovorná situace je původní.

8. ŽAREK

Stč. *žarek* je doloženo jako akuzativ singuláru *žarek* v Lv 8,7 za lat. *subucula* v biblích první a druhé redakce (BiblOI, BiblBosk, BiblKlemSZ, BiblKunšt, BiblMik, BiblMikSZ, BiblMlyn, BiblZam; v třetí redakci je *říza*, srov. BiblKladr, BiblPad, ve čtvrté *košile*, srov. BiblKutn, BiblPraž) a k tomuto místu v MamVíd; jako bohemismus je pak doložen nominativ/akuzativ singuláru *zarek*, nominativ plurálu *zarkones* v latinském textu InvBřevn (srov. Zibrť 1892, s. 400–401). Novoč. *žárek* ‘tunika’ dokládá PSJČ z Jiráska, který je měl nejspíš z citované Zibrťovy monografie.

Je to slovo nejen etymologicky nejasné, ale také, nakolik víme, zatím vůbec blíže nepovšimnuté. Šlo-li o hyacintovou tuniku, jak dovozují Zibrť l.c., mohlo by snad jít o derivát od **žár*, doloženo je ovšem jen stč. *požár* ‘požár, spáleniště, vypalování lesa’. Náslovné *ž-* by teoreticky také mohlo ukazovat na nějaké přejetí z němčiny, ale žádného vhodného kandidáta na přejetí nemáme (sthn. střhn. *sarc* ‘rakev’ je kandidát spíš nevhodný).

9. ŽITO: SUBSTRÁT A LIDOVÁ ETYMOLOGIE?

Stč. *žito* znamená ‘žito’, také ‘obilí’ a v EvOI a KlarBohO ‘pšenice’; poslední význam je asi moravismus (srov. Jireček 1887, s. 59; Flajšhans 1924, s. 163). Staročeské slovo nachází dobré protějšky v jiných slovanských jazycích, a to s významy ‘obilí (příp. vůbec plody)’ (někde jen ve starším jazyce) a také speciálně – asi podle toho, jak se obvykle tvrdí, ale blíže nedokazuje, jaký druh obilí se v dané oblasti nejvíce pěstoval – ‘žito’ (někde jen v dialektech), ‘pšenice’, ‘proso’, ‘ječmen’ a případně také potravina z tohoto obilí (viz podrobně ESJS, s. 1156). Můžeme pak rekonstruovat psl. **žito*. Srovnatelné *t*-ové výrazy nacházíme v jiných indoevropských jazycích: stprus. *geits* ‘chléb’, stír. *biad*, kymer. *bwyd*, stkorn. *buit*, bret. *boued* ‘jídlo’, het. *kuiitta-* ‘druh chleba’. Lze je přiřadit k ie. **g^ueih₃-* ‘žít’, ale o jejich stáří není jasno a zdá se, že jde spíš o nezávislé útvary než o kontinuanty společné výchozí formy. Společná je tak patrně jen motivace pojmenování: jídlo (kelt.), resp. chléb (stprus., het.) jako konkrétní jídlo nebo obilí (sl.) jako jeho substance, je to, z čeho nebo prostřednictvím čeho se žije („nomen instrumenti“).

Vedle tohoto běžného, „mainstreamového“ výkladu můžeme ovšem formulovat také alternativní demystifikační, ne-li dekonstrukční, výklad: jde o substrátové slovo, jen lidově etymologizované vztazením ke slovu s významem ‘žít’, ať slovanskému nebo před slovanskému; srov. ř. σίτος ‘obilí, chléb, pokrm’ (bez zjevné etymologie, často pokládán za výpůjčku), bask. *zitu* ‘obilí, sklizeň’, sumer. *zid* ‘mouka’ (podobně Treimer 1954, s. 21; Machek 1968, s. 728).

10. ŽIZNĚTI

V EvBeneš L 15,17 je doloženo *otroci in domu otcě mého gyrylegy chleby* (srov. Měrka 1917, s. 93; Vašica 1920, s. 172). Násloví snad lze vysvětlit změnou $ž - r > j - r$ (k ní viz Gebauer 1894, s. 518), ale tvoření domnělého *žiryleti* je nejasné a ojedinelé. Mohli bychom tu spatřovat písařskou chybu *gyrylegy* místo *gyrniegy* a předpokládat stč. *žirněti*, ale takový výklad naráží na to, že *žířen* ‘hojnost, úroda’, které předpokládají Bělič et al. (1979, s. 688), patrně není: v BiblOl Gn 41,47 a Dt 33,16, na něž se odvolávají, ve skutečnosti je *žizen*. Nejspíš je tak třeba předpokládat písařskou chybu i v násloví, tedy *gyrylegy* místo *zyzniegy*; pak bychom tu mohli vidět hapaxní doklad stč. *žizněti* ‘mít dostatek, oplývat’, derivátu od *žizn* ‘hojnost, úroda’. Že bylo slovo tak zkomolené, snad nemusí překvapovat, uvážíme-li reliktní povahu fundujícího slova.

11. ŽLUNA: WÖRTER UND SACHEN

Stč. *žluna* je doloženo jen v SlovNom 65r za lat. *vincedula*, i.e. *ficedula*, jinde překládané jako *pěnicě* nebo *jiřicě* (viz SSLat s.v. *ficedula*). Pro střední češtinu slovo doloženo není, novoč. *žluna* ‘žluna (Picus)’ má NLA od roku 1789, takže patrně nejde o neologismus. V každém případě české slovo nachází dobré protějšky v jiných slovanských jazycích, nejčastěji fungující jako označení datlovitých (Picus), méně často označují žluvu (Oriolus), někdy také vlhu (Merops) (srov. podrobně Klepikova 1964). Lze se přitom domnívat, že význam ‘datel/žluna’ je původní, zatímco významy ‘žluva’, resp. ‘vlha’ vznikly až po deetymologizaci slova (srov. Dejkova 2012, s. 77). Můžeme pak rekonstruovat psl. **žblna*. Slovanské slovo nachází dobrý protějšek v lot. *dzilna* ‘datel’, lit. *gilnà* ‘datel, drozd’. Konkurují si pak dva výklady (srov. nověji pro literaturu a diskusi Anikin 2022, s. 211–212).

Jedni badatelé slovanské a baltské slovo řadí k témuž základu, který je v psl. **žbltb* ‘žlutý’. Šlo by tedy o pojmenování motivované zbarvením a o pojmenování staré, snad už baltoslovanské.

Naopak jiní badatelé slovo odvodili od základu obsaženého v lit. *gėlti* ‘bolet, bodat (žihadlem)’, lot. *dzelt* ‘píchat, bodat’. Šlo by tedy o pojmenování motivované typickou činností datlovitých, tlukoucích („bodajících“) zobákem do stromu při hledání potravy, a rovněž o pojmenování staré, snad už baltoslovanské.

Na rozdíl mezi těmito výklady můžeme velmi názorně demonstrovat podstatu metody Wörter und Sachen (srov. o ní obecně Janyšková 2016 a konkrétně Šarapatková 2022). První výklad slovo vykládá jen pomocí jiných slov: podobný kořen jako ve vykládaném slově je v názvech žluté barvy, tedy psl. **žbltb*, lit. *gėltas*, lot. *dzelts*, ergo slovo je odvozeno od pojmenování této barvy. Druhý výklad je vykládá také pomocí věcí: dotyční ptáci jsou ve skutečnosti zbarveni různě, nikoliv jednou typickou barvou, takže zbarvení těžko představovalo pojmenovací motiv; co je těmto ptá-

kům ale společné, je – jak jsme už zmínili – tlučení: slovo je tedy odvozeno od základu obsaženého v lit. *gēlti* a lot. *dzelt*. Nepřekvapí, že tento druhý výklad jako první podrobněji formuloval Machek (1950, s. 50–51), který o používání metody Wörter und Sachen usiloval soustavně. O něco pozoruhodnější je, že už před Machkem jej stručně naznačil Leskien (1891, s. 366).

Zkratky

Zkratky jazyků: av. – avesta, b. – bulharský, bask. – baskický, br. – běloruský, bret. – bretonský, csl. – církevněslovanský, č. – český, dial. – dialektální, dl. – dolnolužickosrbský, gót. – gótský, het. – hetitský, hl. – hornolužickosrbský, ch. – chorvatský, ie. – indoevropský, kelt. – keltský, kymer. – kymerský, lat. – latinský, lit. – litevský, lot. – lotyšský, mk. – makedonský, něm. – německý, p. – polský, plb. – polabský, pom. – pomořský, psl. – praslovanský, r. – ruský, ř. – řecký, sl. – slovanský, slk. – slovenský, sln. – slovinský, srb. – srbský, stangl. – staroanglický, stč. – staročeský, sthn. – starohornoněmecký, stind. – staroindický, stir. – staroirský, stkorn. – starokornský, stp. – staropolský, stprus. – staropruský, střhn. – středohornoněmecký, stsas. – starosaský, stsev. – staroseverský, stsl. – staroslověnský, sumer. – sumerský, ukr. – ukrajinský.

Zkratky staročeských památek se řídí podle Staročeského slovníku – srov. *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek*. Praha: Academia 1968; SVOBODOVÁ, Andrea – ŠIMEK, Štěpán (eds.): *Elektronický slovník staré češtiny. Soupis pramenů a zkratek*. Praha 2022. Dostupné na: <https://vokabular.ujc.cas.cz/soubory/essc/essc-soupis-pramenu-a-zkratek.pdf> [cit. 27-07-2024].

Literatura

ANIKIN, Aleksandr Evgen'evič (2022): *Russkij etimologičeskij slovar'*. Vyp. 16. Moskva: Institut ruskogo jazyka im. V. V. Vinogradova RAN – Institut filologii Sibirskogo otdelenija RAN. 389 s.

BASAJ, Mieczysław – SIATKOWSKI, Janusz (2006): *Bohemizmy w języku polskim. Słownik*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski. 502 s.

Bělič et al. = BĚLIČ, Jaromír – KAMIŠ, Adolf – KUČERA, Karel (1979): *Malý staročeský slovník*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. 708 s.

BLAŽEK, Václav (2017): 'Bleak' – golden fish of Balto-Slavic etymology? In: I. Janyšková – H. Karlíková – V. Boček (eds.): *Etymological Research into Czech: Proceedings of the Etymological Symposium Brno 2017, 12–14 September 2017, Brno*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 43–51.

DEJKOVA, Christina (2012): Dialektna diferenciacija v ramkite na praslavjanskata ornitologična sistema. In: M. Furlan – A. Šivic-Dular (eds.): *Praslovanska dialektizacija v luči etimoloških raziskav. Ob stoti obletnici rojstva akademika Franceta Bezlaja. Zbornik referatov z mednarodnega znanstvenega simpozija v Ljubljani, 16.–18. septembra 2010*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, s. 69–81.

- ERHART, Adolf (1970): *Studien zur indoeuropäischen Morphologie*. Brno: Universita J. E. Purkyně. 184 s.
- ESJS – *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (1989–2022). Praha, Brno: Academia, Tribun EU.
- FLAJŠHANS, Václav (1924): Z dějin našich nářečí. In: *Naše řeč*, roč. 8, č. 6, s. 161–166.
- GAMKRELIDZE, Tamaz Valerianovič – IVANOV, Vjačeslav Vsevolodovič (1984): *Indoevropskij jazyk i indoevropejcy. Rekonstrukcija i istoriko-tipologičeskij analiz prajazyka i protokol'ury*. T. 1–2. Tbilisi: Izdatel'stvo Tbilisskogo universiteta. 1331 s.
- GEBAUER, Jan (1894): *Historická mluvnice jazyka českého*. Sv. 1. Praha – Vídeň: F. Tempský. 702 s.
- GEBAUER, Jan (1903–1916): *Slovník staročeský*. Sv. 1–2. Praha: Unie.
- Grimm – *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm* (1854–1971). Bd. 1–16. Leipzig: S. Hirzel.
- HOLUB, Josef – KOPEČNÝ, František (1952): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Státní nakladatelství učebnic. 576 s.
- JAKOB, Anthony (2024): *A History of East Baltic through Language Contact*. Leiden – Boston: Brill. XIX, 438 s.
- JANYŠKOVÁ, Ilona (2016): Metoda Wörter und Sachen. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.): *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 1021–1022.
- JIREČEK, Josef (1887): *O zvláštnostech češtiny ve starých rukopisech moravských*. Praha: Královská česká společnost nauk. 84 s.
- JUNGMANN, Josef (1835–1839): *Slovník česko-německý*. Sv. 1–5. Praha: Josefa vdova Fetterlová.
- KLEPIKOVA, Galina Petrovna (1964): Značenija slavjanskich ornitologičeskich nazvanij, voschodjaščich k *žbna. In: V. N. Toporov (ed.): *Problemy indoevropskogo jazykoznanija. Ėtjudy po sravnitel'no-istoričeskij grammatike indoevropskijch jazykov*. Moskva: Nauka, s. 106–114.
- KRÁLIK, Lubor (2015): *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: Veda. 704 s.
- LESKIEN, August (1891): *Die Bildung der Nomina im Litauischen*. Leipzig: S. Hirzel. 468 s.
- LÖPELMANN, Martin (1968): *Etymologisches Wörterbuch der baskischen Sprache*. Bd. 1–2. Berlin: Walter de Gruyter. 1356 s.
- MACHEK, Václav (1947): Einige slavische Fischnamen. In: *Zeitschrift für Slavische Philologie*, roč. 19, č. 1, s. 53–67.
- MACHEK, Václav (1950): Einige slavische Vogelnamen. In: *Zeitschrift für Slavische Philologie*, roč. 20, č. 1, s. 29–51.
- MACHEK, Václav (1968): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia. 868 s.
- MAREŠ, František Václav (1994): Specilegium etymologicum. In: *Slavia*, roč. 63, č. 2, s. 129–133.
- MĚRKA, Vojtěch (ed.) (1917): *Čtenie kněžě Benešovy*. Prostějov: F. J. Buček. xvi, 146 s.
- NAERT, Pierre (1955): Quelques mots indo-européens à la lumière d'une langue exotique. In: *Studia linguistica*, roč. 9, č. 1, s. 76–79.

NLA – *Kartotéka novočeského lexikálního archivu (1911–1991)*. Dostupná na: <https://psjc.ujc.cas.cz/> [cit. 27-07-2024].

PSJČ – *Příruční slovník jazyka českého (1935–1957)*. Sv. 1–9. Praha: Státní nakladatelství etc.

SSLat – *Slovník středověké latiny v českých zemích (1977–)*. Praha: Academia, KLP.

SSN – *Slovník slovenských nářečí (1994–)*. Bratislava: Veda.

ŠARAPATKOVÁ, Žofie (2022): *Slova a věci. Etymologické etudy*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. 109 s.

ŠMILAUER, Vladimír (1937): Výklady slov. In: *Naše řeč*, roč. 21, č. 7, s. 188–192.

TREIMER, Karl (1954): *Ethnogenese der Slawen*. Wien: Gerold & Co. 115 s.

VAŠICA, Josef (1920): K vydání evangeliáře Benešova. In: *Listy filologické*, roč. 47, č. 3, s. 164–174.

Wodtko et al. = WODTKO, Dagmar S. – IRSLINGER, Britta – SCHNEIDER, Carolin (2008): *Nomina im Indogermanischen Lexikon*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter. 863 s.

ZÍBRT, Čeněk (1892): *Dějiny kroje v zemích českých od dob nejstarších až po války husitské*. Praha: F. Šimáček. 458 s.

POKYNY PRE AUTOROV

Redakcia JAZYKOVEDNÉHO ČASOPISU uverejňuje príspevky **bez poplatku** za publikovanie.

Akceptované jazyky: všetky slovanské jazyky, angličtina, nemčina. Súčasťou vedeckej štúdie a odborného príspevku je abstrakt v angličtine (100 – 200 slov) a zoznam kľúčových slov v angličtine (3 – 8 slov).

Súčasťou vedeckej štúdie a odborného príspevku v inom ako slovenskom alebo českom jazyku je zhrnutie v slovenčine (400 – 600 slov) – preklad do slovenčiny zabezpečí redakcia.

Posudzovanie príspevkov: vedecké príspevky sú posudzované anonymne dvoma posudzovateľmi, ostatné príspevky jedným posudzovateľom. Autori dostávajú znenie posudkov bez mena posudzovateľa.

Technické a formálne zásady:

- Príspevky musia byť v elektronickej podobe (textový editor Microsoft Word, font Times New Roman, veľkosť písma 12 a riadkovanie 1,5). V prípade, že sa v texte vyskytujú zvláštne znaky, tabuľky, grafy a pod., je potrebné odovzdať príspevok aj vo verzii pdf alebo vytlačený.
- Pri mene a priezvisku autora je potrebné uviesť pracovisko.
- Text príspevku má byť zarovnaný len z ľavej strany, slová na konci riadku sa nerozdeľujú, tvrdý koniec riadku sa používa len na konci odseku.
- Odseky sa začínajú zarážkou.
- Kurzíva sa spravidla používa pri názvoch prác a pri uvádzaní príkladov.
- Polotučné písmo sa spravidla používa pri podnadpisoch a kľúčových pojmoch.
- Na literatúru sa v texte odkazuje priezviskom autora, rokom vydania a číslom strany (Horecký 1956, s. 95).
- Zoznam použitej literatúry sa uvádza na konci príspevku (nie v poznámkovom aparáte) v abecednom poradí. Ak obsahuje viac položiek jedného autora, tie sa radia chronologicky.

Bibliografické odkazy:

- knižná publikácia: ONDREJOVIČ, Slavomír (2008): *Jazyk, veda o jazyku, societa*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 204 s.
- slovník: JAROŠOVÁ, Alexandra – BUZÁSSYOVÁ, Klára (eds.) (2011): *Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L*. [2. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.
- štúdiá v zborníku: ĎUROVIČ, Lubomír (2000): Jazyk mesta a spisovné jazyky Slovákov. In: S. Ondrejovič (ed.): *Sociolinguistica Slovaca 5. Mesto a jeho jazyk*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 111 – 117.
- štúdiá v časopise: DOLNÍK, Juraj (2009): Reálne vz. ideálne a spisovný jazyk. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 60, č. 1, s. 3 – 12. DOI 10.2478/v10113-009-0001-3. [cit. DD-MM-RRRR].
- internetový zdroj: Slovenský národný korpus. Verzia prim-5.0-public.all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV. Dostupné na: <https://korpus.juls.savba.sk> [cit. DD-MM-RRRR].

INSTRUCTION FOR AUTHORS

JOURNAL OF LINGUISTICS publishes articles **free of publication charges**.

Accepted languages: all Slavic languages, English, German. Scientific submissions should include a 100-200 word abstract in English and a list of key words in English (3-8 words).

Scientific articles in a language other than Slovak or Czech should contain a summary in Slovak (400-600 words) – translation into Slovak will be provided by the editor.

Reviewing process: scientific articles undergo a double-blind peer-review process and are reviewed by two reviewers, other articles by one reviewer. The authors are provided with the reviews without the name of the reviewer.

Technical and formal directions:

- Articles must be submitted in an electronic form (text editor Microsoft Word, 12-point Times New Roman font, and 1.5 line spacing). If the text contains special symbols, tables, diagrams, pictures etc. it is also necessary to submit a pdf or printed version.
- Contributions should contain the full name of the author(s), as well as his/her institutional affiliation(s).
- The text of the contribution should be flush left; words at the end of a line are not hyphenated; a hard return is used only at the end of a paragraph.
- Paragraphs should be indented.
- Italics is usually used for titles of works and for linguistic examples.
- Boldface is usually used for subtitles and key terms.
- References in the text (in parentheses) contain the surname of the author, the year of publication and the number(s) of the page(s): (Horecký 1956, p. 95).
- The list of references is placed at the end of the text (not in the notes) in alphabetical order. If there are several works by the same author, they are listed chronologically.

References:

- Monograph: ONDREJOVIČ, Slavomír (2008): *Jazyk, veda o jazyku, societa*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 204 p.
- Dictionary: JAROŠOVÁ, Alexandra – BUZÁSSYOVÁ, Klára (eds.) (2011): *Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L*. [2. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.
- Article in a collection: ĎUROVIČ, Lubomír (2000): Jazyk mesta a spisovné jazyky Slovákov. In: S. Ondrejovič (ed.): *Sociolinguistica Slovaca 5. Mesto a jeho jazyk*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, pp. 111–117.
- Article in a journal: DOLNÍK, Juraj (2009): Reálne vz. ideálne a spisovný jazyk. In: *Jazykovedný časopis*, Vol. 60, No. 1, pp. 3–12. DOI 10.2478/v10113-009-0001-3. [cit. DD-MM-RRRR].
- Internet source: Slovenský národný korpus. Verzia prim-5.0-public.all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV. Available at: <https://korpus.juls.savba.sk> [cit. DD-MM-YEAR].

ISSN 0021-5597 (tlačená verzia/print)

ISSN 1338-4287 (verzia online)

MIČ 49263

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

VEDECKÝ ČASOPIS PRE OTÁZKY TEÓRIE JAZYKA

JOURNAL OF LINGUISTICS

SCIENTIFIC JOURNAL FOR THE THEORY OF LANGUAGE

Objednávky a predplatné prijíma/Orders and subscriptions are processed by:
SAP – Slovak Academic Press, s. r. o., Bazová 2, 821 08 Bratislava
e-mail: sap@sappress.sk

Registračné číslo 7044

Evidenčné číslo 3697/09

IČO vydavateľa 00 167 088

Ročné predplatné pre Slovensko/Annual subscription for Slovakia: 12 €, jednotlivé číslo 4 €
Časopis je v predaji v kníhkupectve Veda, Štefánikova 3, 811 06 Bratislava 1

© Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, v. v. i., Bratislava